

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

УРАКІН МАКСИМ ГЕНАДІЙОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОЛАБОРАЦІОНІЗМ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-
ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ,
1941-1944 рр.**

Спеціальність – 032. Історія та археологія

Історичні науки

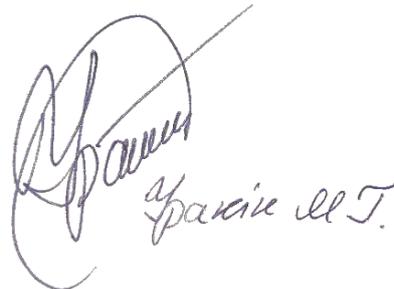
Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. Уракін

Науковий керівник: **ЖУРБА МИХАЙЛО АНАТОЛІЙОВИЧ**, доктор історичних наук, професор

Київ – 2025

Уракін
Максим Г. Г.

АНОТАЦІЯ

Уракін М.Г. Колабораціонізм на території Житомирсько-Вінницького регіону у роки нацистської окупації, 1941-1944 рр. *Кваліфікаційна праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2025.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню колабораціонізму та співпраці населення Житомирсько-Вінницького регіону з нацистським режимом в період окупації у 1941-1944 роках. Вивчення проявів колабораціонізму на території Житомирсько-Вінницького регіону зумовлене не лише недостатнім висвітленням проблеми вітчизняними та закордонними дослідниками, але також і можливістю провести дослідження поєднуючи в одній роботі декілька напрямів сучасного історіописання: соціальну історію, історію повсякденності, регіональну історію та гендерну історію. Це дозволяє цілісно поглянути на таке складне питання як колабораціонізм в роки німецько-радянської війни як в цілому по Україні, так і в окремо взятому регіоні.

У роботі розкрито стан наукового дослідження проблеми, визначено основні підходи та напрями вивчення колабораціонізму та співпраці з окупантом радянської, вітчизняної та закордонної історичної науки. Показано, що тривалий час в історіографії існували два діаметрально-протилежні підходи до розуміння співпраці з ворогом та колабораціонізму в умовах нацистської окупації: демократичний – західний, якого дотримується сучасна українська історіографія та цензурований – радянсько-російський підходи. Це зумовлено наявністю жорсткої цензури та ідеології в радянський період і поверненням до радянських штампів та ідеологем в сучасній російській історичній науці. Априорі публікації радянської доби мали, визначені компартійним режимом, політичні штампи, особливі підходи до формування понятійного апарату, а висновки авторів містили заздалегідь

підготовлені оцінки, як самого явища, так і його окремих складових. Крім того, вивчення питання гальмувалось обмеженістю джерельної бази, закритістю архівів, тенденційністю спогадів учасників подій.

У першому розділі роботи **«Історіографія та джерельна база дослідження»** розкрито стан дослідження питання колабораціонізму та співпраці населення з німецькими окупантами на території Житомирсько-Вінницького регіону в роки німецько-радянської війни.

Історіографія історії колабораціонізму та співпраці з нацистськими окупантами в Україні в цілому та Житомирсько-Вінницькому регіоні, зокрема, в роки німецько-радянської війни відповідає основним етапам розвитку історичної науки в Україні і ділиться на декілька періодів: перший радянський відрізок охоплює два періоди – перший – 1940-ві – середина 1980-х рр., другий – друга половина 1980-х – 1991 рр.; другий охоплює добу незалежності та ділиться на два періоди – перший 1990-ті – 2014 р. та другий від 2014 до сьогодні. Крім того історіографію дослідження колабораціонізму можна поділити на радянсько-російську, вітчизняну, діаспорну та зарубіжну.

Здійснений науковий аналіз літератури з теми дослідження підтверджує необхідність подальшого дослідження історії колабораціонізму в період нацистської окупації як України в цілому, так і Житомирсько-Вінницького регіону, зокрема.

Розробка основної гіпотези дослідження потребувала опрацювання значної маси неопублікованих документів, які зберігаються у фондах вітчизняних архівів. Вони стали основною джерельною базою підготовки дисертаційного дослідження. У процесі роботи було опрацьовано документи шести українських архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та Архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО), Державного архіву

Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Вінницької області (ДАВіО). Крім того опрацьовано тогочасну періодику та опубліковані збірники документів.

У другому розділі **«Суспільно-політичні та соціально-економічні причини колабораціонізму на території генеральної округи «Житомир»»** проаналізовано та визначено особливості впливу на життя місцевого населення політики компартійних органів в міжвоєнний період, розкрито причини, що спонукали представників різних етнічних, соціальних та культурно-релігійних груп до співпраці з нацистським режимом. Показано, що політика, яку проводило в регіоні компартійно-радянське керівництво, призвела до відмови на початках нацистської окупації від активного та пасивного спротиву та готовності до співпраці з режимом.

Окремо приділено увагу висвітленню нацистської політики, яку втілювали в життя окупаційні органи влади в генеральній окрузі «Житомир». Втілення в життя розроблених стратегіями Райху програм, щодо регіону, його ресурсів та населення, вплинуло на вироблення місцевими жителями стратегії виживання в умовах окупації, одним із елементів якої була і співпраця з режимом. Автор відмічає, що сильний вплив на населення в перший період окупації мала німецька пропаганда, яка оголошувала головними ворогами українського населення жидо-більшовицький режим. Ідеологічний аспект і відродження релігійного життя в регіоні мали значний вплив на населення регіону.

Крім того важливу роль у появі бажаючих до колабораціонізму відіграв і психологічний фактор та пам'ять населення про минулі події, свідками яких воно було.

У третьому розділі **«Основні форми колабораціонізму та співпраці з окупантом на території Житомирсько-Вінницького регіону** розкрито основні форми співробітництва місцевого населення з нацистською окупаційною адміністрацією. Зокрема, адміністративно-управлінську, політичну, соціально-економічну, господарську, культурно-освітню,

релігійну та мілітарну. Окремі сюжети розділу присвячено участі в колабораціонізмі представників німецької меншини (фольксдойче), що компактно проживали в регіоні.

У розділі також аналізується роль та місце допоміжної поліції в німецькому карально-репресивному апараті. Акцентується увага на використанні роботи в допоміжній поліції для власного збагачення та підвищення соціального статусу місцевими поліцаями. Визначено основні фактори, які призвели до зміни в поведінки поліцаїв у стосунках з різними групами місцевого населення.

Проаналізовано особливості, прояви, форми та методи виживання українських жінок на окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини. Окремо відстежується використання жінками свого тіла, як способу виживання в умовах окупації. Особливу увагу приділено дослідженню подальшої долі жінок, які в період окупації співпрацювали з окупантами. Встановлено, що окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини жіноче населення, опинившись у складних життєвих обставинах, вимушене було шукати можливості для власного виживання та виживання власних сімей. При цьому жінки використали власний досвід виживання набутий в умовах Першої світової війни, громадянського протистояння часів революції та встановлення в регіоні комуністичної диктатури. Жінки одночасно були і об'єктами і суб'єктами суспільних відносин, які існували в новому окупаційному суспільстві. Частина жінок вимушена була, під тиском обставин, піти не тільки на економічну співпрацю з окупантом, але і стати колаборантом, долучившись до нової управлінсько-владної вертикалі.

У четвертому розділі **«Доля колаборантів після визволення регіону радянськими військами»** було простежено зміни що відбувались в морально-психологічному стані колаборантів та місцевого населення регіону в останні місяці існування нацистської окупаційної адміністрації.

Встановлено, що наближення німецько-радянського фронту до території регіону призвело до зміни моделі виживання, яку обирали місцеві.

Крім того було проаналізовано радянське законодавство, яке стосувалось покарання колаборантів та членів їх сімей. Автор підкреслює, що декларована радянськими чиновниками та компартійними функціонерами модель у ставленні до населення окупованих нацистами територій, як до жертв, не відповідала практичній політиці, яку втілювали в життя на визволених територіях. Доля населення Житомирсько-Вінницького регіону повністю залежала від волі партійного керівництва та радянських карально-репресивних органів, які визначали коло осіб, які підлягали перевірці та обов'язковій юридичній відповідальності, встановлювало вимоги до партійно-комсомольського активу, який пережив окупацію. Дослідження показує, що на практиці компартійні органи застосовували до населення деокупованих територій принцип «винуватості», тобто, кожен з тих хто пережив окупацію, розглядався як зрадник радянської влади і до нього можливо було застосувати репресії та переслідування.

Відтворено картину судового переслідування радянськими карально-репресивними органами колаборантів та показано їх подальшу долю. Встановлено, що у перші роки після визволення регіону відбувався процес фільтрації населення та виявлення колаборантів та осіб, які співпрацювали з окупантом в різних сферах суспільного життя. Більшість з виявлених колаборантів було притягнуто до кримінальної відповідальності за як «зрадники батьківщини». Вони отримали тривалі строки ув'язнення або їх засудили до страти.

На широкому архівному матеріалі розглянуто практику репресій та переслідувань учасників українського національного руху. Для працівників радянських карально-репресивних органів членство в ОУН було обтяжуючою обставиною, яка посилювала кримінальну відповідальність осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом. Крім того до відповідальності притягувались і члени сімей українських націоналістів.

Окремий сюжет розділу присвячено чисткам партійно-комсомольського активу, які проводили на Житомирщині та Вінниччині керівники обкомів та райкомів. Встановлено, що факт перебування на окупованих територіях, а також пасивна поведінка партійного чи комсомольського активіста розглядались компартійними чиновниками, як порушення партійної присяги. Абсолютна більшість партійних функціонерів, які проходили перевірку, були виключені з партії, або притягнуті до юридичної відповідальності.

Завершують кваліфікаційну роботу висновки, які розкривають головну гіпотезу та завдання дослідження.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, нацистська окупація, Житомирсько-Вінницький регіон, колабораціонізм, пропаганда, співпраця, Голокост, репресії, поліція, адміністративно-управлінська сфера, жінки, партійно-державна політика, компартійні органи.

ABSTRACT

Urakin M.G. Collaborationism *on* the territory of the Zhytomyr-Vinnitsia region during the Nazi occupation, 1941-1944.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 "Humanities", specialty 032 "History and Archeology". Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University. Kyiv, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of collaborationism and cooperation of the population of the Zhytomyr-Vinnytsia region with the Nazi regime during the occupation in 1941-1944. The study of the manifestations of collaborationism in the Zhytomyr-Vinnytsia region is due not only to the insufficient coverage of the problem by domestic and foreign historiography, but also to the opportunity to conduct research combining several areas of contemporary historiography in one work: social history, history of everyday life, regional history, and gender history. This allows us to take a holistic look at such a complex issue as collaborationism during the German-Soviet war, both in Ukraine as a whole and in a particular region.

The paper reveals the state of scientific research of the problem, identifies the main approaches and directions of studying collaborationism and cooperation with the occupier in Soviet, domestic and foreign historical science. It is shown that for a long time historiography has had two diametrically opposed approaches to understanding cooperation with the enemy and collaborationism under the Nazi occupation: the democratic Western approach, which is followed by modern Ukrainian historiography, and the censored Soviet-Russian approach. This is due to the existence of strict censorship and ideology in the Soviet period and the return to Soviet clichés and ideologemes in contemporary Russian historical scholarship. A priori, publications of the Soviet era had political clichés determined by the Communist Party regime, special approaches to the formation of the conceptual apparatus, and the authors' conclusions contained pre-prepared assessments of both the phenomenon itself and its individual components. In

addition, the study of the issue was hampered by the limited source base, the closure of archives, and the biased memories of the participants in the events.

The first chapter of the work, "**Historiography and Source Base of the Study,**" reveals the state of research on the issue of collaboration and cooperation of the population with the German occupiers in the Zhytomyr-Vinnytsia region during the German-Soviet war.

The historiography of the history of collaboration and cooperation with the Nazi occupiers in Ukraine in general and the Zhytomyr-Vinnytsia region, in particular, during the German-Soviet war corresponds to the generally accepted scientific periodization of the development of historical science in Ukraine and is conditionally divided into several periods: the first Soviet segment covers two periods - the first is the 1940s - mid-1980s, the second - the second half of the 1980s - 1991; the second covers the era of independence and is divided into two periods - the first 1990s - 2014 and the second from 2014 to the present. In addition, the historiography of collaborationism studies can be divided into Soviet-Russian, domestic, diaspora, and foreign.

The historiographical analysis of the literature related to the topic of this dissertation confirms that further study of the history of collaborationism during the Nazi occupation of Ukraine in general and the Zhytomyr-Vinnytsia region in particular is necessary.

The fulfillment of the tasks required the use of a significant number of unpublished historical sources found in the collections of national archival repositories, which became the basis for the preparation of the dissertation. In the course of the work, documents from six Ukrainian archives were processed: The Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA of Ukraine), the Central Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine (CCHAU), the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (SSU) and the Archive of the Security Service of Ukraine Office in Zhytomyr Oblast (SSU ZhO), the State Archive of Zhytomyr Oblast (SAZHO), and the State Archive of Vinnytsia Oblast

(SAVE). In addition, periodicals of the time were studied and collections of documents were published.

The second chapter, "**Socio-political and socio-economic reasons for collaborationism in the territory of the Zhytomyr General District,**" analyzes and identifies the peculiarities of the impact of the policy of the Communist Party bodies on the lives of the local population in the interwar period, reveals the reasons that prompted representatives of various ethnic, social, cultural and religious groups to cooperate with the Nazi regime. It is shown that the policy pursued by the Communist-Soviet leadership in the region led to the abandonment of active and passive resistance at the beginning of the Nazi occupation and the willingness to cooperate with the regime.

Particular attention is paid to the coverage of Nazi policy implemented by the occupation authorities in the Zhytomyr General District. The implementation of the programs developed by the Reich strategists regarding the region, its resources, and population influenced the development of a strategy for survival under occupation by local residents, one of the elements of which was cooperation with the regime. The author notes that German propaganda had a strong influence on the population during the first period of occupation, declaring the Jewish-Bolshevik regime to be the main enemy of the Ukrainian population. The ideological aspect and the revival of religious life in the region had a significant impact on the population of the region.

In addition, the psychological factor and the memory of the population about past events they had witnessed played an important role in the emergence of those willing to collaborate.

The third chapter, "**The Main Forms of Collaboration and Cooperation with the Occupier in the Zhytomyr-Vinnitsia Region,**" reveals the main forms of cooperation between the local population and the Nazi occupation administration. In particular, administrative, political, socio-economic, economic, cultural, educational, religious, and military. Separate sections of the chapter are

devoted to the participation in collaboration of representatives of the German minority (Volksdeutsche), who lived compactly in the region.

The chapter also analyzes the role and place of the auxiliary police in the German punitive and repressive apparatus. The author emphasizes the use of work in the auxiliary police for personal enrichment and improvement of social status by local police officers. The main factors that led to changes in the behavior of police officers in relations with different groups of the local population are identified.

The features, manifestations, forms, and methods of survival of Ukrainian women in the Nazi-occupied territories of Zhytomyr and Vinnytsia are analyzed. The use of women's bodies as a way of survival under occupation is also analyzed. Particular attention is paid to the study of the fate of women who collaborated with the occupiers during the occupation. It is established that the female population of the Nazi-occupied territories of Zhytomyr and Vinnytsia regions, finding themselves in difficult life circumstances, were forced to look for opportunities for their own survival and the survival of their families. In doing so, women used their own experience of survival gained during the First World War, civil confrontation during the revolution, and the establishment of a communist dictatorship in the region. Women were both objects and subjects of social relations that existed in the new occupation society. Some women were forced, under pressure, not only to cooperate economically with the occupier, but also to become collaborators, joining the new administrative and power vertical.

The fourth chapter, "**The Fate of Collaborators After the Liberation of the Region by Soviet Troops,**" traces the changes that took place in the moral and psychological state of collaborators and the local population of the region in the last months of the Nazi occupation administration. It is established that the approach of the German-Soviet front to the territory of the region led to a change in the model of survival chosen by the locals.

In addition, the author analyzes the Soviet legislation concerning the punishment of collaborators and their families. The author emphasizes that the model of treating the population of the Nazi-occupied territories as victims

declared by Soviet officials and Communist Party functionaries did not correspond to the practical policy implemented in the liberated territories. The fate of the population of the Zhytomyr-Vinnytsia region depended entirely on the will of the party leadership and Soviet punitive and repressive bodies, which determined the circle of people who were subject to verification and mandatory legal responsibility, and set requirements for party and Komsomol activists who survived the occupation. The study shows that in practice, the Communist Party authorities applied the principle of "guilt" to the population of the de-occupied territories, meaning that each survivor was considered a traitor to the Soviet government and could be subjected to repression and persecution.

The author recreates the picture of the prosecution of collaborators by the Soviet punitive and repressive authorities and shows their fate. The author establishes that in the first years after the liberation of the region, there was a process of filtering the population and identifying collaborators and persons who collaborated with the occupier in various spheres of public life. Most of the identified collaborators were prosecuted as "traitors to the motherland". They received long prison terms or were sentenced to death.

Based on extensive archival material, the author examines the practice of repression and persecution of members of the Ukrainian national movement. For employees of the Soviet punitive and repressive bodies, membership in the OUN was an aggravating circumstance that increased the criminal liability of persons who collaborated with the occupation regime. In addition, family members of Ukrainian nationalists were also prosecuted.

A separate section of the chapter is devoted to the purges of party and Komsomol activists carried out in the Zhytomyr and Vinnytsia regions by the heads of regional and district committees. It has been established that the fact of staying in the occupied territories, as well as the passive behavior of a party or Komsomol activist, were considered by party officials to be a violation of the party oath. The vast majority of party functionaries who were inspected were expelled from the party or brought to legal responsibility.

The conclusions of the dissertation summarize the results of the research and specify its findings.

Key words: World War II, German-Soviet war, Nazi occupation, Zhytomyr-Vinnytsia region, collaborationism, propaganda, cooperation, Holocaust, repression, police, administrative and managerial sphere, women, party-state policy, party organs.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в фахових виданнях категорії «Б»:

1. Уракін М.Г. Колабораціонізм у роки німецько-радянської війни у сучасному вітчизняному науковому дискурсі. *Вісник аграрної історії*. 2024. №47-48. С. 259-269.
2. Уракін М.Г. Економічний колабораціонізм в генеральній окрузі «Житомир» в період нацистської окупації (1941-1944 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2023. №43-44. С. 85-93.
3. Уракін М.Г. Жінки в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону 1941-1944 рр. *Вісник науки та освіти. Електронне фахове видання*. 2024. №12(30). С. 1724-1734.
4. Уракін М.Г. Колабораціонізм в поліційній сфері на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941-1944 рр. *Культурологічний альманах*. 2025. №1. С.159-169

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

1. Уракін М.Г. Судове та позасудове переслідування колаборантів в Житомирсько-Вінницькому регіоні в роки німецько-радянської війни та повоєнний період. *«Борисенківські читання»: Збірник тез II Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 листопада 2024 року)*. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. 284 с. С.158-161.
2. Уракін М. Економічний колабораціонізм в генеральній окрузі «Житомир» в роки нацистської окупації 1941-1944 рр. *Трансформації та пріоритети розвитку українського суспільства в контексті європейських інтеграційних процесів: збірник матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 квітня 2023 р., м. Житомир)*. Житомир: Поліський національний університет, 2023. С.140-146.

3. Уракін М.Г. Жінки в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону 1941-1944 рр. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 8 листопада 2024 р.* / ред. кол.: О.А. Мельничук (відп. редактор), С.Ю. Юзвак, Т.Д. Каменщук, О.П. Мурашова (відп. секретар) та ін. Вінниця, 2024. С. 148-152.
4. Уракін М. Політика сталінського режиму на Житомирщині та Вінниччині напередодні німецько-радянської війни та її вплив на появу колабораціонізму. *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків* / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак: кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2023. Вип. 8(12). 312 с. С. 189-193.
5. Уракін М. Колабораціонізм у роки Другої світової війни у модерному історіографічному дискурсі. *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків* / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак: кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. Вип. 9(13). 344 с. Електронне видання. С. 202-209.
6. Уракін М. Співпраця з нацистами на території генеральної округи «Житомир» в адміністративно-управлінській сфері. *Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 12–13 квітня 2023 р., м. Київ. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 74-78.*

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	26
1.1. Вітчизняна і зарубіжна наукова література з проблеми колабораціонізму	26
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження	45
РОЗДІЛ 2. Суспільно-політичні та соціально-економічні причини колабораціонізму на території генеральної округи «Житомир»	62
2.1. Особливості компартійної політики в регіоні на передодні та на початку німецько-радянської війни та її вплив на появу колабораціонізму	62
2.2. Регіон в окупаційних планах нацистів та залучення до співпраці місцевого населення	78
РОЗДІЛ 3. Основні форми колабораціонізму та співпраці з окупантом на території Житомирсько-Вінницького регіону	93
3.1. Співпраця з нацистами в адміністративно-управлінській сфері	93
3.2. Співпраця населення в медико-соціальной, культурно-освітній та релігійній сферах	112
3.3. Господарсько-економічна співпраця населення з окупантами в Житомирсько-Вінницькому регіоні в роки нацистської окупації 1941-1944 рр.	125
3.4. Жінки в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону 1941-1944 рр.: виживання через співпрацю	138
3.5. Колабораціонізм у мілітарній та поліційній сфері	149
РОЗДІЛ 4. Доля колаборантів після визволення регіону радянськими військами	171
4.1. Ситуація в Житомирсько-Вінницькому регіоні в останній період німецької окупації та після визволення краю радянськими військами	171
4.2. Судове та позасудове переслідування колаборантів в роки війни та повоєнний період	181
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	209

ВСТУП

Актуальність дослідження. У 2025 р. виповнюється 80 років з моменту закінчення найкривавішої війни в історії людства – Другої світової. Війни, яка принесла українському народу мільйонні жертви. Територія України потрапила під тривалу нацистську окупацію, яка супроводжувалась реалізацією геноцидних планів з її колонізації. Для втілення в життя людиноненависницьких планів, нацистському фюреру потрібно було знайти на окупованих територіях достатню кількість бажаючих піти на співпрацю, тобто бажаючих бути колаборантами. Людей, які б зрадили власний народ і власну державу, ставши манкуртами та яничарами.

Встановлюючи жорстокий окупаційний режим, нацисти прагнули створити в Україні «новий життєвий простір» для його подальшої колонізації німецькими переселенцями. Особливо активно дана політика реалізовувалась на Житомирщині та Вінниччині, де нацисти намагались створити свої перші експериментальні німецькі колоніальні поселення. Територія Житомирської області та північно-східні райони Вінниччини стали базою для реалізації нацистами програми переселення-колонізації України: сюди, у новостворені сільськогосподарські колонії, прибували перші бажаючі колоністи з Райху. У регіоні нацисти активно знищували місцеве населення, проводили його депортацію до Райху та в інші українські регіони. Створювався особливий адміністративний режим окупації, з жорсткою пропускнуою системою та можливістю ізолювати окремі території.

При реалізації власної колоніальної політики очільники Райху прагнули використати і особливу етнічну складову регіону. На Житомирщині і Вінниччині компактно проживали етнічні німці, які мали стати, на думку нацистських керманців, опорою для реалізації власних геноцидно-колоніальних планів. Тим більше що німецька громада значно постраждала в роки сталінських чисток 1930-х рр.

Загалом, Житомирсько-Вінницький регіон займав особливе місце в окупаційній політиці нацистів де вперше втілювались в життя геноцидно-колоніальні наміри німецького фюрера по відношенню до населення і територій Центрально-Східної Європи. Тут вибудовувались особливі стосунки окупантів з місцевим населенням, які включали в себе як геноцидно-колоніальні практики, так і пошук та залучення до співпраці місцевих колаборантів. Згодом подібні практики мали поширитись і на інші регіони України.

Особливістю регіону та політики, яку в ньому проводили нацистські окупанти, визначається наукова та суспільно-політична актуальність дисертаційного дослідження. Крім того, аналіз історичної літератури свідчить, що на даний момент відсутнє комплексне дослідження з історії колабораціонізму на території генеральної округи «Житомир» у роки німецької окупації (1941-1944 рр.).

Виходячи із вищезазначеного, є необхідність здійснити неупереджений аналіз конкретних завдань, що стосуються нацистської окупаційної політики з залучення до співпраці місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону, для забезпечення військово-політичних, соціально-економічних та колоніальних потреб Райху. Саме тому тема дослідження є актуальною та потребує ґрунтовної наукової розробки, яка розширить знання з історії нацистської окупації українських земель у роки німецько-радянської війни та дозволить отримані результати використати при аналізі ситуації на окупованих російськими загарбниками українських територіях. Де так само, як і 80 років тому, реалізується Геноцид українського народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедри історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Дисертацію виконано у відповідності із дослідницькою темою, яка розробляється на кафедрі всесвітньої історії та археології під

керівництвом д.і.н., професора М.А. Журби «Європейський громадсько-політичний рух: етнонаціональний та міжнародний аспекти друга половина XIX – початок XXI ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 1 лютого 2023 року, протокол № 5.

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження особливостей колабораціонізму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941-1944 рр. та взаємодії нацистських окупаційно-владних структур і місцевого населення; вивчення ступеню залежності добровільного колабораціонізму місцевого населення від реалізації в регіоні колоніально-геноцидної політики нацистів; переосмислення укорінених поглядів щодо схильності до колабораціонізму населення окупованих нацистами радянських територій.

Вказана мета передбачає постановку таких **завдань**:

– вивчити та проаналізувати стан наукової розробки теми в історіографії та охарактеризувати джерельну базу та теоретико-методологічну основу дослідження;

– з'ясувати передумови, історичні обставини, етносоціальну базу колабораціонізму на території «Генерального округу Житомир», а також встановити який вплив на готовність до співпраці з окупантом мала політика яку проводили в регіоні комуно-більшовицький та нацистський режими;

– розглянути особливості та основні форми колабораціонізму на території Житомирсько-Вінницького регіону, а також встановити участь колаборантів у акціях нацистів зі знищення військовополонених та місцевого населення;

– висвітлити особливості, прояви, форми та методи співпраці з окупаційним режимом жінок, які проживали на окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини та показати їх подальші долі після радянської деокупації регіону;

– розкрити особливості та форми співпраці з нацистським окупаційним режимом етнічних німців, які проживали на території Житомирсько-Вінницького регіону

– проаналізувати поведінкові зміни у колаборантів та місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіоні в останній період німецької окупації та одразу після визволення краю радянськими військами;

– показати долю колаборантів після визволення регіону радянськими військами.

Об’єктом дослідження є колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації.

Предметом дисертаційної роботи є особливості колабораціонізму та співпраці місцевого населення з німецьким окупаційним режимом на території генеральної округи «Житомир» у 1941-1944 роках.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від 22 червня 1941 до початку 1944 рр. Нижньою хронологічною межею дослідження обрано початок німецько-радянської війни та гітлерівської окупації України, у тому числі й території Житомирсько-Вінницького регіону. Верхня хронологічна межа роботи обумовлена відступом нацистів з регіону у зв’язку зі вступом до нього військ Червоної армії, а також відновленням комуністичної державно-правової системи та проведення карально-репресивних акцій проти колаборантів і осіб запідозрених у співпраці з німецькими окупантами. Окремі сюжети дослідження стосуються питань історії регіону до початку німецько-радянської війни. Це зумовлено необхідністю висвітлити фактори та вказати на причини, які спонукали місцеве населення до співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють Житомирську область та окремі райони Вінницької області (по лінії Жмеринка – Бершадь), які в 1941-1944 роках входили до складу генерального округу «Житомир» райхскомісаріату «Україна».

Методологія та методика дослідження. Дисертаційне дослідження побудоване на принципах історизму наукової об’єктивності. Науковий апарат дослідження використовувався для здійснення аналізу, синтезу та

проведення обробки та узагальнень значного масиву фактологічного матеріалу.

У процесі здійснення наукового дослідження стали в нагоді загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Загальнонаукові методи дозволили виявити та опрацювати фактичний матеріал, який проливає світло на співпрацю представників місцевого населення Житомирщини та Вінниччини з органами німецької окупаційної адміністрації. Застосування спеціальних історичних методів уможливило проведення історичної обробки, синтезування та узагальнення матеріалу. Використання методу системного аналізу дозволило дослідити стосунки колаборантів з німецькими чиновниками окупаційної адміністрації, місцевим населенням в процесі здійснення ними основних завдань, які покладались на них окупаційним режимом.

Структурний аналіз було використано дисертантом для виокремлення системних ознак та фактів, які розкривають особливості співпраці та колабораціонізму місцевого населення на окупованих нацистами територіях України.

При проведенні дослідження використано спеціально-юридичні методи, які дозволили нам здійснити аналіз нормативно-правових актів, які видавали органи нацистської окупаційної адміністрації, з метою регулювання суспільних відносин та регламентації створення та діяльності місцевих органів управління, допоміжної поліції. Окремі акти регламентували організацію набору працівників та вимоги до кандидатів на посади в органах місцевого управління, допоміжної поліції, мирових судів, нотаріату, освітньої мережі, а саме вчителів, директорів шкіл. Зокрема, було використано формально-юридичний метод, метод тлумачення нормативно-правових актів, порівняльно-правовий метод.

З-поміж спеціальних історичних методів дисертантом були використані наступні: метод синхронного аналізу, періодизації, порівняльно-історичний, історико-оглядовий, проблемно-хронологічний і аналітико-психологічний.

Метод синхронного аналізу, який передбачає вивчення подій і явищ, що відбуваються одночасно в різних місцях, дозволив простежити функціонування української допоміжної поліції, органів місцевого управління, мирових судів та органів юстиції у гебітскомісаріатах генеральної округи «Житомир».

Завдяки використанню методу періодизації дисертант дослідив зміни в поведінці колаборантів та місцевого населення у часовій послідовності (в різні відтинки окупації регіону нацистами), виявив якісні зміни у ході розвитку явищ та процесів.

За допомогою порівняльно-історичного методу було здійснено зіставлення історичних об'єктів, що входять до загального предмету дослідження з метою виявлення особливостей і загальних ознак еволюції колабораціонізму та співпраці місцевого населення з німецьким окупаційним режимом на території генеральної округи «Житомир» у (1941-1944 рр.).

Використання аналітико-психологічного методу дозволило зрозуміти особливості впливу нацистської політики на населення окупованої Житомирщини та Вінниччини, особливо пропаганди та агітації, яка здійснювалась спеціальними органами німецької пропаганди за допомогою окупаційної преси та радіо, і виявити зворотну реакцію представників різних соціальних груп.

Використані методи дослідження допомогли дисертанту досягти поставленої мети та створити завершену кваліфікаційну історичну працю.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обгрунтовано авторську концепцію проявів колабораціонізму та співпраці з нацистськими окупантами місцевого населення на території Житомирсько-Вінницького регіону в 1941-1944 роках.

Уперше в вітчизняній історіографії:

– Проведено комплексний аналіз історіографії колабораціонізму та особливостей співпраці місцевого населення з нацистським окупаційним

режимом на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941-1944 рр., введено до наукового обігу нові архівні документи та матеріали документальних видань;

– Охарактеризовано вплив комуно-більшовицької політики, яку проводили в регіоні в компартійні органи в 1920-1930-ті роки, на психологічну та соціальну готовність населення до співпраці з нацистським окупаційним режимом;

– Здійснено об'єктивний та критичний аналіз впливу нацистської політики в регіоні на життя населення та його готовність до співпраці з окупантом;

– Детально описано сфери та форми колабораціонізму на території Житомирсько-Вінницького регіону;

– Проаналізовано особливості та сфери співпраці місцевих жінок з окупаційною німецькою адміністрацією та досліджено подальшу долю жінок, які в період окупації співпрацювали з окупантами;

– Досліджено процес залучення нацистами місцевого населення до колабораціонізму і доведено, що реалізація геноцидно-колоніальної політики нацистів посилювала спротив населення та зменшувала кількість бажаючих до співпраці.

Подальшого розвитку в дисертації набули:

– вивчення механізму використання нацистськими окупантами колаборантів у здійсненні Голокосту та масових каральних акцій проти місцевого населення і руху опору;

– характеристики особливостей реалізації карально-репресивними радянськими органами заходів направлених на виявлення і покарання колаборантів і осіб, які співпрацювали з нацистськими окупантами, після деокупації регіону;

– дослідження колабораціонізму в Житомирсько-Вінницькому регіоні в роки нацистської окупації;

Уточнено:

– зміст понять і термінів, пов'язаних із особливостями колабораціонізму на окупованих нацистами територіях України.

Практичне значення даного дисертаційного дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані для подальших наукових пошуків при вивченні особливостей окупаційного нацистського режиму в Україні, написанні монографій з історії німецько-радянської війни. Матеріал дисертації допоможе у розумінні змісту та форм колабораціонізму та формуванні загальних засад політики українських урядових структур щодо місцевих колаборантів, які погодились на співпрацю з російськими окупантами на захоплених російською армією українських територіях, виробленню виваженої концепції державної політики щодо реінтеграції населення окупованих територій. Актуалізований історичний досвід дасть змогу вищим і місцевим державним органам влади під час проведення реінтеграції окупованих українських територій, досягти соціальної справедливості у ставленні до місцевого населення та колаборантів.

Матеріали дослідження можуть бути використані у розробці навчальних курсів з історії України та спецкурсів з історії Другої світової війни. Окремі аспекти дослідження допоможуть при проведенні уроків всесвітньої історії та історії України, зокрема, під час аналізу особливостей окупаційного нацистського режиму та виживання в його умовах місцевого населення.

Апробація результатів дисертаційного дослідження та публікації. Основні положення дисертації були представлені на 7 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: XII Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» (17 березня 2023 р. м. Київ, Український державний університет імені Михайла Драгоманова,); XIII Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» (15 березня 2024 р. м. Київ, Український державний університет імені Михайла

Драгоманова); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформації та пріоритети розвитку українського суспільства в контексті європейських інтеграційних процесів» (20 квітня 2023 р. м. Житомир, Поліський національний університет); XXXVI Вінницькій всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення краєзнавчі дослідження» (8 листопада 2024 р. м. Вінниця, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського); II Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» (22 листопада 2024 року м. Київ, Український державний університет імені Михайла Драгоманова); Міжнародній науково-практичній конференції «Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти» (12-13 квітня 2023 р., м. Київ, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського); Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» присвяченій пам'яті доктора історичних наук, професора Володимира Йосиповича Борисенка (24 листопада 2023 року м. Київ, Український державний університет імені Михайла Драгоманова).

Основні положення дисертації викладено у 10 публікаціях, серед яких 4 статті у фахових виданнях Міністерства Освіти і Науки України.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на 11 підрозділів, висновку, списку використаних джерел та літератури (має 573 позиції). Загальний обсяг дисертаційної роботи становить ___ сторінок.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Вітчизняна і зарубіжна наукова література з проблеми колабораціонізму

Історія колабораціонізму (співпраці) населення окупованих нацистами територій України до останнього часу залишалась заідеологізованою і, особливо в радянську добу, піддавалась жорсткій державній цензурі.

Перші публікації, які стосувалися питань співпраці радянських громадян з нацистським окупаційним режимом, з'явилися майже одразу після відновлення радянської влади на території Української СРР. [542]

Для праць радянського періоду характерним є заниження даних, що стосувалися кількості радянських людей, які погодились на співпрацю з нацистами та наголошення на тому, що причинами колабораціонізму є зрада за продовольчий пайок та особисті преференції. Крім того наголошувалось на тому, що до співпраці з нацистами долучались українські буржуазні націоналісти, колишні злочинці та представники «колишніх» соціальних верхів. [287; 345] Вони свідомо виступили проти радянської влади та пішли на співпрацю з ворогами людства. Жодного слова про їх психологічний стан, про співпрацю, як можливість вижити в умовах окупації в радянській літературі не можливо було знайти. Вивчення соціально-економічних, побутових проявів співпраці з окупантами дослідники радянської доби уникали. Це йшло в розріз з прийнятою на вищому партійному рівні ідеологією про «всеохоплюючий патріотизм та загальну участь у боротьбі з німецьким фашизмом радянського народу».

Питання місцевого колабораціонізму в радянський період для академічної науки залишалась табуйованим, або активно використовувалась з пропагандистською ідеологічною метою. Колабораціонізм розглядався лише через призму політичного співробітництва з нацистами. Переважно виходили публікації, в яких таврувались українські фашистські націоналісти, особи, які опинились за кордоном в країнах капіталістичного світу. Не

використовувався і термін «колабораціонізм». Його заміняли термінами «пособники нацистів», «нацистські прихвостні», «зрадники батьківщини». Всі хто долучався до співпраці з окупантом були ідеологічними противниками комуністичного режиму. Сам термін колабораціонізм використовувався лише для країн Західної Європи.

Загалом традиційну радянську історіографію можна охарактеризувати словами відомого вітчизняної історика Другої світової війни О. Лисенка: *«Вона була значною мірою мемуаризована, заретушована, а то й відверто сфальсифікована. Протягом декількох післявоєнних десятиліть сформувалася жорстка схема-конструкція, відхилення від якої не допускалося».*[422, С. 5]

Значні зміни в підходах до висвітлення питання колабораціонізму в роки німецько-радянської війни почали відбуватися в період перебудови та гласності другої половини 1980-х рр. Поступово, крок за кроком, представники історичної науки на основі нововідкритих архівів переосмислювали розуміння сутності колабораціонізму в окупованій нацистами Україні. [443] Однак цей процес відбувався досить повільно.

Перегляд підходу до колабораціонізму в добу незалежності (пострадянський період) проходив в межах витравлення радянськості із свідомості українців. Розуміння колабораційної діяльності через призму бачення в ній зради комунізму та СРСР, це був суто радянський підхід. Це підхід переможця у війні. Підхід нав'язаний компартійними органами своєму населенню, як єдино правильний. Підхід, який обезличував українців, перетворюючи їх на частину радянсько-«руського» народу-переможця. І таким чином, позбавляв українців можливості вибору варіанту поведінки в умовах окупації. Населенню Української СРР залишалась тільки одна, єдино правильна модель поведінки – геройська боротьба з ворогом. Можливо для росіян таке розуміння колабораціонізму залишалось дійсно найбільш зрозумілим імперським підходом до німецько-радянської війни та її наслідків. Але для українців, які в СРСР вбачали окупаційну владу, ні. Тому

і ломка старого радянського бачення «зради», «співпраці» та «пособництва» в Україні про ходило доволі повільно. Про це свідчить, навіть опублікована в 1999 р. монографія завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України М.В. Ковалья. [389] Описуючи формування нацистами органів місцевого самоуправління, дослідник використовує радянські ідеологічні штампи: «покидьки, зрадники, нелюди, німецькі прислужники, так звана українська допоміжна поліція». *«Про таких у народі вмить з'явилася влучна приказка: «Підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга – на один усі аршин»»*. [389, С. 126-127]

М.В. Коваль вказує і на факт того, що до колабораціонізму українців підштовхувала політика компартійних органів, беззаконня, особливо на низовому чиновницькому рівні. Вказується і на фактах співпраці колишніх комуністів з окупантами. Саме прояви колабораціонізму дозволили нацистам реалізовувати власну політику пограбування України та її народу.

В іншій своїй роботі М.В. Коваль, аналізуючи причини співпраці населення окупованих територій Української РСР, наголошує на тому, що на зміну орієнтації основної маси людей мали вплив військові невдачі і поразки Червоної армії на початку війни. Крім того значна частина людей «вбачали у приході німців порятунок від більшовиків». Автор наголошує на тому, що реальна обстановка на окупованій нацистами території України ілюструвала крах радянської пропагандистської машини. Лозунги, які друкувались в пресі, оголошувались на мітингах та зборах, озвучувались по радіо, виявились тільки пропагандистськими кліше. Єдність радянських людей навколо комуністичної партії була лише в пропагандистській риторичі. Навіть партійно-радянські функціонери, які опинились на окупованій території давали підписку про відмову від боротьби з окупантом та ставали до роботи в окупаційній адміністрації. [390, С. 128-129] М.В. Коваль зазначає, що колабораціонізм на боці ворога, в умовах суспільного

катаклізму, був частиною внутрішньої, громадянської війни, що набула, відкритої форми. [390, С. 131]

Власний підхід до розуміння колабораціонізму мав Я. Дашкевич. За його баченням, *«визначення колаборантства говорить про добровільну співпрацю громадян власної, але вже завойованої держави з окупаційною державою проти цієї самої власної держави – і якраз тому колаборантство дорівнює державній зраді»*. [346, С. 9] Однак населення України перебувало під радянсько-більшовицькою окупацією, не мали власної держави, бо існуюча тоді Українська РСР не була українською державою, а лише частиною великої радянської імперії. Тому співпрацю за нацистами не слід розглядати, як зраду державі та класичним колабораціонізмом.

Інше бачення колабораціонізму українців у Я. Грицака. Дослідник наголошує на тому, що українці вимушені були йти на співпрацю з нацистами для забезпечення власного виживання в умовах окупації. *«З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для місцевих жителів питання не стояло: «колаборувати чи не колаборувати?», а «як вижити?» Колаборація лише збільшувала шанси на виживання»*. [343, С. 232] Керівники рейху самі не прагнули зробити ставку на місцеву українську адміністрацію та допомогли поліцію. Створена на окупованих територіях управлінська система, для окупанта була тимчасовим явищем, яке мало самостійності у прийнятті рішень. [343, С. 169, 171]

У роботах сучасного дослідника історії України в роки німецько-радянської війни О.В. Потільчака окремі матеріали присвячені і питанню економічного колабораціонізму. [411; 466; 467; 468; 564; 565] Зокрема, аналізуючи причини співпраці в економічній сфері часів німецько-фашистської окупації України, дослідник наголошує на тому, що він став вагомим фактором життя українського суспільства в 1941-1944 рр. і був спричинений цілою низкою чинників і факторів. А саме, поширеним серед населення на початку німецько-радянської війни невдоволенням політикою

радянської влади; репресіями передвоєнного часу; масованою нацистською пропагандою; національними прагненнями частини патріотично налаштованих українців, які намагались використати силу німецьких військ для відродження Української держави, а також в поширеності серед населення України уявлення про справедливість, пунктуальність та раціональність німецької нації. Крім того дослідник доводить, що співпраця з нацистами в господарсько-економічній сфері була вимушеною, і стала частиною стратегії виживання в умовах окупації. Це не був справді прояв колабораціонізму, а лише співпраця людей, які опинились у складних життєвих обставинах. [467, С. 23]

Знаковою подією у вивченні колабораціонізму на території України в роки німецько-радянської війни стали публікації Валентини Шайкан. Авторка у статтях, а особливо у монографії спробувала розкрити, або окреслити основні аспекти колабораціонізму на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони. [529-536] Дослідниця підходить до розкриття поняття колабораціонізму та його проявів з психолого-соціальної сторони. Вона називає його особливим соціально-економічним явищем-феноменом. Наголошує на тому, що термін колабораціонізм, щодо українців потрібно застосовувати, враховуючи бездержавний статус української нації.

Окремий напрям досліджень з історії колабораціонізму складають публікації з проблем військової співпраці з окупантом. І. Дерейко, аналізуючи участь українців і представників інших національностей у організованих нацистами мілітарно-поліційних формувань, наголошує на їх неоднорідності національного складу та наявності міжнаціональних суперечностей. Для дослідника, колабораціонізм – це добровільна, досить часто вимушена співпраця з окупантом. [352]

Дослідник мілітарної складової колабораціонізму А.В. Боляновський, зосередив свою увагу на німецькій політиці щодо залучення місцевого населення окупованих радянських територій до власних військових формувань у 1941-1945 рр. [282; 283; 284] Дослідник доводить, що однією з

причин співпраці населення з нацистами у військовій сфері стала незавершеність громадянського конфлікту на території СРСР від часів революції 1917 р. Узурпація влади більшовиками упродовж міжвоєнної доби підживлювала громадський конфлікт між прибічниками і ворогами більшовицького режиму. Автор наголошує на тому, що у середині 1941 р. на території СРСР, яку окупували німецькі війська, антибільшовицькі настрої спалахнули з новою силою, і їх політичні і військові діячі Рейху різних рівнів намагалися використати для перемоги у війні. [284, С. 781]

Луцький історик Б. Зек, проаналізувавши особливості набору та діяльності волинської поліції, наголошує на тому, що *«усталені поняття радянської пропаганди про аморальних злочинців і зрадників поліцаїв видаються далеко не правдоподібними. Щоб вижити, реалії війни примушували шукати бодай будь-яку роботу в німецьких структурах. Імовірно, що багато хто з цих людей навіть не бачив різниці між черговим окупаційним режимом»*. [365, С. 108]

Дослідниця історії організації нацистами на території України інформаційного простору, ведення пропаганди та контрпропаганди О.А. Салата, у своїх публікаціях розглянула і питання залучення нацистами до діяльності засобів масової інформації місцевої інтелігенції. [566] *«Кадровий склад для редакцій газет добирався з числа української інтелігенції, - зазначає дослідниця, - переважна частина якої залишилась на окупованій території з вірою у можливість створити й розбудувати нову власну державу»*. [485, С. 190] Отже, це був свідомий крок зі сторони патріотичної частини української еліти. Вона робить висновок, що українська інтелігенція, не зважаючи на факт окупації німецькими військами українських земель, іноді співпрацювала з «новою» владою, з метою продовження своєї мистецької та наукової діяльності та збереження національної культури та традицій. [485, С. 189] Дослідниця наводить приклади друку в місцевих виданнях Вінниччини (газети «Вінницькі вісті», «Козятинські вісті») творів місцевих поетів та митців.

Про участь української інтелігенції у діяльності місцевої окупаційної преси, організації освітніх установ та наукових закладів пише вже згадувана В. Шайкан. Авторка наголошує на тотальному контролі зі сторони німецьких управлінців за діяльністю закладів освіти. Кожен хто погоджувався на роботу вчителем мав пройти ретельний відбір та перевірку політико-ідеологічної лояльності Рейху.

У питаннях визначення поняття колабораціонізму під час німецько-радянської війни в цілому, так і в окрузі «Житомир», ми погоджуємось з точкою зору М. Семиряги, який розглядає співробітництво з окупантами з двох частин – побутової та військово-політичної. [489, С. 9] Крім того жителі регіону могли мати і власні, зовсім протилежні мотивації, для обґрунтування власного кроку до співпраці з окупантом. Німецький історик К. Пфедер стверджував, що *«німецькі війська та служба тилу на Сході не могли б продовжувати боротьбу впродовж тривалого часу, якби значна частина населення не працювала на німців і не допомагала німецьким військам»*. [436, С. 334]

Загалом в кожному окупованому українському регіоні залучення місцевого населення до співпраці вирішувалось індивідуально.

Аліна Іваненко, яка опрацювала значний масив документів галузевих архівів СБУ, досліджуючи питання співпраці з нацистами в галузі юстиції, наголошує на тому, що значна частина колишніх суддів і працівників органів юстиції царських часів погодились на роботу судьями, адвокатами та нотаріусами. «Колишні» спеціалісти в радянський період, або були усунуті від роботи в радянській системі, або обіймали другорядні посади юристконсультів на підприємствах чи консультаціях, що задовольняло їх професійні амбіції. [371, С. 104] На її думку, у кожного шлях до співпраці з ворогом був складним і неоднозначним. Вибір людей пришвидшували горе та втрати, яке отримувала людина від радянського режиму. [372, С. 372] Окремі сюжети публікацій авторки присвячені висвітленню особистих історій суддів та адвокатів генерального округу «Житомир».

Подібні висновки, щодо поведінки людей, які погодились на співпрацю з нацистами, робить і О.М. Гончаренко. Автор багатьох статей та монографії, що стосуються організації влади на окупованих німцями територіях, наголошує, на тому, що мотивами співпраці були різні соціально-економічні причини, кар'єрні та особистісні мотиви. [323-331] Опинавшись у складних умовах життя, які були викликані катастрофічними поразками Червоної армії та окупацією, а також можливими репресіями, щодо них та їх близьких, люди обирали шлях співпраці з окупантом. Крім того їх до співпраці спонукали власна помста колишнім представникам компартійної влади, меркантильність та бажання влади. [331, С. 126]

На думку дослідника, запропонована нацистами модель адміністративно-управлінської організації окупованих українських територій обумовлювалась їх планами колоніального пограбування економіки та ресурсів України. Окупанти готувались до реалізації чітко визначеної політики колонізації українських земель та місцевого населення, які включали ліквідацію частини населення, деінтелектуалізацію залишків місцевого люду та застосування їх для рабської праці. *«Саме виконанню цих завдань підпорядковувалися механізми і технології окупаційної політики. Система управління захопленими територіями характеризувалася наявністю значної кількості окупаційних владних структур із різною (часто дублюючою) компетенцією. Після переходу влади до цивільної адміністрації управлінські функції на місцях виконували допоміжні органи, до роботи в яких залучалося автохтонне населення».* [549, С. 5]

Окремий блок публікацій складають дослідження присвячені проблемі діяльності карально-репресивних радянських органів у питання притягнення до відповідальності та переслідування «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів». Більшість науковців наголошують на тому, що при розгляді даної категорії справ слідчі та судді застосовували до колаборантів політико-правові штампи та заздалегіть підготовлені вирoki. Справи розглядалися за

спрощеною процедурою. Свідчення підганялись під підготовлений вирок. [299; 300; 301; 302; 303; 439; 440; 495; 489; 490; 509]

В. Шайкан наголошує на тому, що радянське керівництво справедливо карало військових злочинців та колаборантів, але, разом з тим, існував *«звинувачувальний ухил у діяльності радянських репресивних інституцій – незаперечний факт, адже в поле репресій потрапила значна кількість безвинних людей, долі яких скалічили»*. [533, С. 227] Посадові особи не враховували морально-психологічний та фізичний стан людини, яка опинилась в окупації. *«Колабораціоналізм, – робить висновок В. Шайкан, – це результат не лише злочинів жорстокого гітлерівського режиму, а й сталінського»*. [533, С. 227] Це стосується і публікацій в яких фігурують жителі Житомирщини та Вінниччини.

Серед сучасних досліджень з історії співпраці місцевого населення з нацистами України в роки радянсько-німецької війни публікацій, які б стосувалися Житомирсько-Вінницького регіону обмаль.

У коротких за обсягом повідомленнях житомирської дослідниці Наталі Рудницької розповідається про історії створення та діяльності місцевої поліції на території Житомирщини в 1941-1944 рр. та її участі у реалізації нацистської програми зі знищення місцевих євреїв та ромів. [481, С. 226-229] Авторка звернула увагу на обмеженість власного військово-поліційного ресурсу німецьких окупантів. Відсутність достатньої кількості кадрів для розбудови власної німецької поліції призвело до необхідності залучати до нових охоронних та поліційних структур місцевих. [481, С. 226]

Монографія В. Жилюк розкриває реалізацію українськими націоналістичними силами програми зі створення української адміністрації та їх роль у діяльності української допоміжної поліції в регіоні в роки нацистської окупації. [363]

Знаковими дослідженнями історії німецької окупації Житомирщини та Вінниччини стала докторська монографія та публікації С.В. Стельниковича. [505-508; 569; 570] Дослідник, опрацювавши значний масив архівних

документів, періодичних видань, відтворив картину нацистської окупації в генеральній окрузі «Житомир». С.В. Стельникович в роботах розкриває особливості формування нацистами системи місцевих органів влади та поліційних формувань. У монографії можна знайти інформацію про участь українських націоналістів у формуванні нової управлінської системи в перші місяці окупації. Автор наголошує на тому, що націоналісти розглядали свою роботу у новостворених органах влади, як можливість в подальшому створити власне українську державу. Згодом нацисти їх майже всіх вивели зі складу управлінських органів, частину знищили.

Окремі аспекти публікацій стосуються і питань співпраці місцевого населення з окупантом у різних сферах суспільного життя та діяльності місцевої економіки. Автор стверджує, що незначна частина населення перебувала на позиціях колабораціонізму, в основному це працівники органів цивільного управління та карально-репресивної системи. Вони упродовж всього періоду окупації залишались вірними новій владі, а під час відступу німецьких військ з регіону виїхали, або намагалися евакуюватися разом із нацистами. [507, С. 152]

Розвитку системи окупаційної освіти на території генеральної округи «Житомир» та участі в її функціонуванні місцевої інтелігенції присвячені публікації та кандидатська дисертація В. Гінди. Автор, відстежуючи процес функціонування в регіоні освітніх установ, наголошує, на тому, що діяльність шкіл була можливою лише завдяки співпраці з німцями лояльно налаштованих до нової влади вчителів та осіб, які мали достатній рівень освіти, щоб зайняти вчительські посади. При цьому місцеві освітяни періоду окупації мали дотримуватись нацистської ідеології та здійснювати її пропаганду серед учнівської молоді. [310; 311; 313; 314; 315; 317; 319; 546]

У статті С. Гули, яка стосується питання виявлення радянськими органами держбезпеки антирадянських елементів на Вінниччині в 1944-1945 рр., значний масив архівних матеріалів ілюструє причини, форми та види колабораціонізму. Дослідник виділяє причини, які спонукали людину до

співпраці з окупантами. Зокрема, за мотивацією виокремлює добровільну, вимушену та примусову співпрацю. Виділяє і форми – *«публічну (служба в окупаційній поліції, перебування на адміністративно-управлінських посадах в установах, підприємствах органах самоврядування, культурно-освітніх закладах); приховану (полягала у діяльності особи в якості агента чи інформатора)»*. [344, С. 160]

Сергій Гула виділяє та наводить приклади колабораціонізму за тривалістю у часі. Він виділяє ситуативну, яка залежала від обставин в які потрапила людина та вимагала від неї швидкого вибору. Стратегічна співпраця передбачала свідомий, зважений вибір, бо була довготривалою до досягнення певної мети. Прикладом стратегічної колаборації є діяльність українських націоналістів направлена на використання службового становища для роботи з місцевим населенням, прикриття підпільних організацій і груп. Прикладом ситуативної колаборації є помста за репресії і переслідування від компартійних органів власне особи, чи членів його сім'ї. Іноді особа йшла на співпрацю з метою поквитатися з колишніми радянськими активістами, учасниками розкуркулення, хлібозаготівель, колективізації. Особливо це актуально було в сільських районах Вінниччини та на Житомирщині. [344, С. 160]

Окремі сюжети публікацій В. Власенка, П. Григорчука та Ю. Зінька, які розповідають про освітню, культурну та соціально-економічну політику нацистів в генеральній окрузі «Житомир», присвячені кадровому питанню, тобто залученню місцевого населення до організації освітніх установ та співпраці інтелігенції з окупаційною адміністрацією. [297; 298; 367; 368; 369]

У 2010 році побачила світ монографія В.С. Орлянського та О.С. Тедєєва, яка розкриває особливості діяльності місцевих органів управління на Запоріжжі в період німецької окупації. У першому розділі роботи автори намагалися розкрити питання колабораціонізму на території України в роки німецько-радянської війни. У розділі вказуються причини колабораціонізму. Зокрема, наголошується на тому, що однією з головних причин, які

спонукали місцеве населення до співпраці з окупантом була власно образа на державну владу та її довоєнну політику та дії на початку радянсько-німецької війни. [446, С. 7-8]

В іншій своїй статті В.С. Орлянський вказує на факті того, що антиколгоспні та антирадянські гасла дозволяли новій владі набирати добровольців у різні допоміжні військові й поліцейські частини та створювати стійкий, лояльний до влади прошарок населення. [445, С. 37]

Можна погодитись з молодим львівським дослідником Андрієм Усачем, який у публікації «Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження» наголошував, що проблему колабораціонізму в окупованій нацистами Україні не можна розглядати без звернення до попереднього життя кожної окремої людини, навіть не групи людей, у їх підрадянській дійсності. Сформовані в радянську довоєнну добу поведінкові моделі, використовувались людьми і в умовах окупації. Модель поведінки, модель життя змінювалась в залежності від ситуації. В умовах підокупаційної дійсності одна і та ж людина, могла *«почергово бути спостерігачем, потім рятувником, потім винуватцем, потім жертвою і навпаки»*. [522, С. 45] Дослідник стверджує, що колабораціонізм не можна розглядати, як автоматичну участь у Голокості. Колаборанти були і рятувниками євреїв, навіть отримували звання Праведників народів світу. [522, С. 46] Саме поведінковий аспект, на нашу думку, є одним із визначальних моментів життя в окупації та долучення до співпраці з новою владою.

Про питання економічної, військово-політичної співпраці населення з німецькими окупантами, зокрема, і питання добровільного виїзду на роботу в Німеччину, участі у мілітарно-поліційних формуваннях писав завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України О. Лисенко. [431] Він наголошував на тому, що *«по лінії відомства Заукеля Батьківщину залишило чимало добровольців, які потрапили в чари німецької пропаганди про райські умови й побутування у цивілізованій*

Німеччині. Та швидко вичерпавши кредит довіри, нацисти вдалися до примусових наборів». [418, С. 26]

Подібні думки висловлюють у своїх дослідженнях з питання примусового вивезення на роботу до Німеччини українських остарбайтерів і С.Д. Гальчак та Т. Пастушенко. [306; 307; 308; 449] Дослідники наголошують на тому, що поставлені в важке економічне становище та піддавшись впливові нацистської пропаганди жителі Вінниччини та Житомирщини на початку 1942 р. добровільно погодились на виїзд на роботу до Німеччини. Короткий період добровільного виїзду до Німеччини тривав лише кілька місяців на початку 1942 р. Згодом його змінили облави, арешти та примусові депортації. [449, С. 46]

Уманський дослідник В.В. Гордієнко у статті «Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період окупації 1941-1944 рр.» розглянув питання релігійно-церковного відродження в окупованій Україні. Він наголошує на тому, що політика «релігійної свободи» проводилась нацистами тільки в перший період окупації під гаслом «*захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму*». [332, С. 53] Релігійний фактор використовувався з метою контрпропаганди, виявлення осіб готових, через свої релігійні переконання, співпрацювати з новим режимом. Крім того в Україну не допускались священники пов'язані з націоналістичним підпіллям. [332, С. 53] Автор наводить приклади агітації нових священників за знищення комуністів, євреїв і партизан. [332, С. 53-54]

Про відродження релігійного життя в період німецької окупації пише і А.І. Петрова. Вона наголошує на повній залежності православних та римо-католицьких священників від німецької влади. Окупанти жорстко контролювали духовне життя в Україні. Священники обов'язково повинні були проходити перевірку на лояльність та отримувати дозвіл на відправу церковної служби та релігійних обрядів. Однак, на думку дослідниці, «*німецька влада децю толерантніше, ніж радянська чи польська,*

ставилася до вірувань українців, наче йшла назустріч їхнім звичаям і душевним потребам». [459, С. 80]

Окремий блок публікацій О. Лисенка складають роботи, що стосуються відродження релігійного життя на українських землях в умовах нацистської окупації. У них автор, здійснює реконструкцію релігійної політики окупаційних режимів на території України під час Другої світової війни й перші повоєнні роки. Дослідник визначає та аналізує способи та прийоми, які використовували різні окупаційні адміністрації для врегулювання релігійної ситуації в різних регіонах України. Окремі сюжети досліджень присвячені історії життя різних релігійних громад в умовах окупації. Розкриваються моделі стосунків між віруючими, священниками та окупаційними адміністраціями, аналізуються вибрані духовенством та мирянами стратегії виживання. [419; 420]

Для російської історіографії питання колабораціонізму є питанням політичним. Російські історики продовжують радянські тези про «зрадників» інтересів радянської держави, «пособників нацистських виродків». Всі хто йшов на співпрацю з окупантом є ворогами-зрадниками, які діяли проти власного народу та Батьківщини. Це трактування колабораціонізму дозволяло компартійній владі у післявоєнну добу створити концепцію потенційного зрадництва всіх хто опинився на окупованій території, переклавши на них власні прорахунки і поразки. Ці радянські ідеї прислужились і сучасним російським історикам. Вони пишуть про «народи-зрадники», серед них особливо виділяють українців. Окремо виписується портрет колаборанта-зрадника *«українсько-німецького буржуазного націоналіста, пособника фашистів. Зрештою, якщо радянська історіографія і наголошувала на чомусь національному, то це були «національні вороги»».*[337]

На думку Ю. Ніколайця, в сучасній Росії питання колабораціонізму під час Другої світової війни є дуже болісним і не вписується у сучасну модель війни та комплекс міфів та міфологем, які створені з метою звеличення

подвигів російського народу під час Великої Вітчизняної війни. Російські дослідники не визнають існування «третьої сили», яка не підтримувала жодну із двох ворогуючих сторін. *«Крім того, - зазначає дослідник, - масштабність дій «третьої сили» виступає й вагомим аргументом на противагу твердженню про те, що всі народи СРСР, незважаючи на передвоєнні репресії, Голодомор, русифікацію, згуртувалися у роки війни навколо радянського керівництва».* [436, С. 336]

Зацікавленість західними дослідниками теми колабораціонізму формувалась вже в перші повоєнні роки. Того часу жвавий суспільний інтерес викликали мемуари-сповіді учасників подій. Поява мемуарної літератури зумовила написання перших наукових праць з теми. Тему досліджували науковці Західної Європи, Канади, США. Спочатку публікації стосувались власне окупованих країн Європи, а лише згодом дослідники почали вивчати і історію колабораціонізму в СРСР та Центрально-Східній Європі. Вивченню явища в Радянському Союзі заважала обмеженість джерельної бази. Архіви відкрились для західних дослідників лише в 1989 році. Західні дослідники до 1989 р., при вивченні питання, використовували переважно німецькі архіви та спогади учасників подій. Це зумовлювало деяку стереотипність в розумінні явища колабораціонізму в СРСР в цілому, так і в окремих його частинах.

Для західної історіографії є притаманним висвітлення питань політичного та мілітарного проявів колабораціонізму серед народів радянської імперії. Вчені зупиняються на висвітленні причин, які спонукали населення СРСР до співпраці з окупантом. Зокрема, Йоахім Гоффман дотримується думки, що вагомою причиною до співпраці стала національна політика радянського уряду, яка не витримала випробувань і зазнала повного краху, наслідком чого став можливий колабораціонізм серед радянських громадян. [262, С. 167]

Дослідник Ганс Вернер Нойлен, аналізуючи питання участі радянських громадян у німецьких військових формуваннях Вермахту та Ваффен-СС,

стверджує, що більшістю іноземних добровольців вступили на службу у військові німецькі формування через чітко виражену власну національну та антибільшовицьку позицію. [264] Однак Г. Нойлен упускає той факт, що багатьох людей примусили вступити на військову службу до окупанта обставини в яких вони опинились. Зокрема, це військовий полон.

За це його жорстко критикує український дослідник функціонування іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини А.В. Боляновський. Вчений стверджує, що перебування в полоні, з його необхідними атрибутами – голодом, епідемічними хворобами, періодичними тортурами та фізичним і моральним виснаженням, стало головним мотивом до мілітарної співпраці з ворогом, а не бажання воювати за «Нову Європу». Бажання вижити в складних умовах, ось одна з головних причин співпраці.[284, С. 22] Він наголошує на тому, що звинувачення особового складу охоронних батальйонів поліції порядку у співпраці з нацистами у питанні участі в Голокості чи «масових вбивствах цивільного населення» є безпідставними. Дійсно були випадки участі у німецьких «акціях», але це відбувалось проти волі поліцейських. Вони стояли перед вибором – долучитись, чи самому стати жертвою і бути знищеним. [282, С. 78-79]

Значна частина західних істориків, що вивчаючи Другу Світову війну, взагалі не розрізняють у своїх роботах росіян і інші народи Радянського Союзу. Для них всі однаково «русские», це майже є синонімом советський народ. Обезличена маса людей, які свято вірили в комуністичну ідею та державу. Тому їх співпраця з німецькими окупантами однозначно є актом колабораціоналізму. Ці дослідники загалом вписуються у сучасні російські історичні наративи про Другу світову війну.

Для праць, присвячених мілітарному напряму колабораціоналізму, характерне використання терміну військової співпраці поневолених із поневолювачами. Зокрема, Г. Бонгартц (псевдонім Юрген Торвальд) наголошував на ілюзорності прагнень вихідців із СРСР використати

співпрацю з нацистами для досягнення власних цілей. Їх прагнення суперечили колоніальним планам Рейху, щодо Східних територій. [266]

Дослідники детально аналізують співпрацю українського національного підпілля з окупантом в перші місяці німецько-радянської війни, участь похідних груп оунівців у формуванні нової системи місцевих адміністрацій, а також особливості формування та діяльності української допоміжної поліції. Ці дослідження до 1991 р., відбувались у контексті вивчення питання колабораціонізму представників різних народів СРСР. Лише публікації підготовлені українськими істориками-емігрантами були присвячені виключно аналізу української складової явища. [360; 361; 400; 487]

Господарсько-економічний колабораціоналізм, його причини та прояви, спеціально не досліджувались.

Окремою темою, яку досліджували західні історики Другої світової війни, було питання жіночої колаборації та співпраці з окупантом. [263; 265; 268; 275; 276; 413; 414; 415] Зокрема, дослідники зупинялись і на вивченні питання «горизонтальної» колаборації, тобто проституції. Для пояснення такої форми співпраці вони використовують термін «проституційні відносини» або «секс за бартером». Тобто, фактично, вважають їх повіями, які продають своє тіло в обмін на гроші, пайок, лояльне ставлення та можливість зробити кар'єру. Іноді «секс за бартером» розглядається як безвихідь, єдиний спосіб вижити і не бути знищеним чи відправленим до концтабору, чи на примусові роботи. Так, Регіна Мюльхойзер, оцінюючи ситуацію в яку потрапляли жінки в окупації, наголошувала, що жінка зважувала ситуацію і розуміла ризики для неї. Для більшості оточуючих крок жінки направлений на торгівлю власним тілом був аморальним вчинком, який порушує уявлення людей про природу жінки та її моральну цноту. [265, С. 51]

Американський історик Амір Вайнер у своїй праці «Збагнути війну: Друга світова війна і доля більшовицької революції» спробував розкрити

тему партійно-радянських чисток, які проводились на території Вінниччини після відновлення в регіоні радянської влади. [286] Дослідник розглядає післявоєнні чистки проведені серед комуністів і комсомольців, які опинились на окупованих нацистами територіях, виходячи із сталінської ідеології становлення нового радянського суспільства. Ідеологія передбачала очищення радянського суспільства від небажаних соціальних груп, свого роду «бур'янів, які залишилися в новому радянському класовому саду». Серед них – партійні та комсомольські зрадники, українські націоналісти, євреї та особи, які пішли на співпрацю з окупантом. Перевірка, яку проводили райкому і обкоми, на думку дослідника, передбачала показовий характер застосованих до компартійців репресивних заходів. Це була соціальна обструкція, яка мала завершити розпочату ще в роки революції соціальну інженерію.

Загалом, упродовж останніх десятиліть в західній історіографії питання колабораціонізму намітились важливі зміни. Іноземні вчені поступово відмовились від тез, які домінували в другій половині ХХ ст., і визнавали добровільними колаборантами всіх хто співпрацював з німецькою владою. Зараз в роботах існує чітка диференціація окупованого населення на тих, хто добровільно погодився на співпрацю, і тих, хто вимушений був долучитися до співробітництва з окупантом. [261; 267]

З початку 2010-х рр. сучасні західні дослідники стали розглядати колабораціоналізм українців в роки німецько-радянської війни, як один із способів виживання та пристосування бездержавного народу в умовах боротьби за територію двох тоталітарних режимів. Зокрема, в 2010 р. з ініціативи чеського уряду підписано «Празьку декларацію», яка закликає визнати і нацистський і комуністичний режими найбільшими трагедіями ХХ ст. Два тоталітарні режими, застосовуючи крайні форми терору, придушували всі громадянські і людські свободи, фактично перетворюючи все населення окупованих територій на своїх жертв. [513, С. 20]

В останнє десятиліття вітчизняні історики звернули увагу на дослідження сексуальних стосунків українських жінок та німецьких солдат, офіцерів і представників адміністрації у період нацистської окупації. Про цю сторону життя жінок в окупації пишуть О. Стяжкіна, В. Гінда, А. Скоробагатов. [312; 316; 496; 511; 512; 514; 515] Зокрема, у статті В. Гінди йде мова про жінок, які спали в окупацію з німецькими солдатами намагаючись у такій спосіб вижити. Дослідник вважає жінок, які потрапили у відповідну ситуацію, жертвами, які отримали значну психологічну травму і потребують реабілітації. *«Звичайно, - пише В. Гінда, - що після Другої світової війни дана категорія жінок у СРСР не проходили ніяких реабілітаційних психологічних тренінгів, абсолютна більшість із них намагалася приховати ці ганебні для радянського суспільства факти, аби не піддаватися постійній обструкції з боку співвітчизників. У післявоєнний період для жінки, яка проживала на окупованій території, не було більшої образи, ніж почути на свою адресу під час сварки: «ти курва німецька» або ж «німецька підстилка», «німецька вівчарка». Пам'ятаючи це жінки змушені були жити з такими психологічними травмами все своє подальше життя.»* [312]

У межах даного підходу проводить свої дослідження історії окупації та участі українців у Другій Світовій війні Олена Стяжкіна. Вона наголошує на тому, що жінки по-різному бачили необхідність/можливість/неприйнятність «роботи на ворога». Жінки, що опинились в окупації, досить вдало використовували для виживання набутий в роки більшовицької влади досвід. Він включав у себе переписування біографій, зречення минулого (батьків, колег, друзів, спогадів), досвід саботажу, удаваного незнання, свідомої брехні, показової любові до влади, вчинення крадіжок продуктів чи цінних для виживання речей. Цей «радянський досвід», досить часто для них ставав порятунком при поясненні їх «вірності радянській владі» в умовах виживання в нацистській окупації. [514, С. 362]

Історія окупації залишається різною для людей, що мислили себе радянськими, а відтак їх персональні історії були їх особистими надбаннями, про які не охоче говорили після визволення. Одні, підпільниці, не говорили, як вони харчувалися і виживали в умовах окупації, інші, не говорили про те, що робота на ворога дозволила їм врятувати десятки людей, треті, просто мовчали. «Не зовсім чисті жінки» поруч із «народами-зрадниками», «фашистами-націоналістами» посідали окреме місце у радянській ієрархії заплямованих. [514, С. 373]

Отже, огляд історіографії з досліджуваної теми показав відсутність комплексної праці, яка всебічно розкривала би особливості колабораціонізму та співпраці з нацистським режимом на окупованих упродовж 1941-1944 рр. німецькими військами територіях Житомирщини та Вінниччини. Тривалий час вітчизняні та закордонні історики науковці досліджували різні аспекти колабораціонізму на території України в роки нацистської окупації, однак всебічного дослідження колабораціонізму в генеральній окрузі «Житомир» не було підготовлено. Все вищесказане обумовлює актуальність та необхідність дисертаційного дослідження на задану тему.

1.2. Джерельна база дослідження

Питання залучення місцевого населення до діяльності місцевих допоміжних органів влади, поліції, мілітарних формувань та взагалі співпраця місцевих жителів з окупаційним нацистським режимом на території Житомирсько-Вінницького регіону вимагають ґрунтового дослідження, яке спирається на використання значної кількості, як опублікованих документів та матеріалів, так і опрацювання широкого корпусу архівних справ, що тривалий час залишались закритими для дослідників.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та неопубліковані документи, які проливають світло на особливості нацистської окупаційної політики стосовно загарбаних ними територій та населення Житомирсько-

Вінницького регіону, співпрацю і колабораціонізм представників місцевого населення.

У процесі роботи з документами враховувалась їх достовірність, фактологічне наповнення та інформаційна цінність. В силу неможливості охоплення усієї сукупності наявних джерел інформації, опрацьовані матеріали відбиралися з урахуванням початкової гіпотези у процесі проведення дослідження. Доказом репрезентативності цієї вибірки є застосування системного підходу до формування джерельної бази дослідження, де представлені як архівні документи з відкритих фондів, так і опубліковані у збірниках документальні матеріали.

Репрезентативність джерельної бази підтверджується специфікою використаних документів. Переважно це ділова та службова документація, яку вели працівники окупаційних німецьких органів влади та управління, а також місцеві допоміжні органи влади; слідчі справи щодо колаборантів та осіб які співпрацювали з окупантами, які розроблялись працівниками радянських карально-репресивних органів після деокупації регіону. Управлінські документи створювались у процесі діяльності органів місцевої влади та німецької окупаційної адміністрації і вони дозволи нам з'ясувати особливості співпраці місцевого населення з німцями, встановити ступінь залучення населення до їх діяльності та співпраці з окупантом в різних сферах суспільного життя.

Всі джерела дослідження умовно поділено на декілька груп.

У першу групу джерел потрапили опубліковані праці лідерів німецького Райху та Радянського Союзу. Вони проливають світло на особливості політики лідерів нацистського режиму стосовно завойованих територій Радянського Союзу в цілому та Житомирсько-Вінницького регіону, зокрема. [241; 247; 250; 257] Праці партійно-радянських функціонерів різного рівня, які визначали особливості політики компартійного режиму до окупованих нацистами територій та їх населення. [237; 246; 259] Положення та програмні статті лідерів як нацистського, так і

комуністичного режиму згодом набували сили нормативних актів та директив. На їх основі законодавчими органами та надзвичайними органами влади, органами військової юстиції приймалися законодавчі та підзаконні акти, які стосувались різних сфер життя на окупованих нацистами територіях, ставлення до осіб, що погодились на співпрацю з окупантом, відкритих колаборантів та членів їх сімей. Вони публікувались в періодичній пресі, збірниках рішень компартійних та радянських органів, офіційних виданнях Райху та нацистських органів влади на окупованих радянських територіях.

Друга група джерел – матеріали органів влади та управління, поліції та карально-репресивних органів, які спеціально створювались нацистами на окупованих територіях України в цілому, так і Житомирсько-Вінницького регіону, зокрема. Це, насамперед, органи Райхскомісаріату «Україна», генеральної округи «Житомир», гебітскомісаріатів та низових органів управління та примусу. Накази та розпорядження цих органів друкувались в тогочасній окупаційній пресі, листівках-повідомленнях, які вивішувались для ознайомлення місцевих мешканців. Певна частина офіційних рішень, річні та місячні звіти, повідомлення про ситуацію в регіоні, діяльність українських націоналістичних формувань та радянських партизанів увійшла до збірників опублікованих документів та архівних фондів Радянського Союзу та Німеччини. Зокрема, це повідомлення про організацію знищення євреїв та ромів на території регіону, і залучення до акцій місцевої поліції; особливості відновленого в перші місяці окупації релігійного життя та діяльності місцевих священників різних релігійних конфесій.

Третю групу джерел складають документи які стосуються діяльності різного роду товариств, що займалися організацією допомоги як місцевому населенню, так і радянським військовополоненим. Вони, в силу специфіки своєї діяльності, були вимушені співпрацювати з органами окупаційної адміністрації, а їх активісти належали до українського націоналістичного руху, який за визначенням компартійних органів підпадав під категорію

колаборатив та нацистських посібників. До цієї групи документів можна віднести і документи з діяльності місцевих священників та очолюваних ними релігійних приходів.

Значну частку інформації, що розкриває особливості колабораціонізму та співпраці населення з німецькими окупаційними адміністраціями на Житомирщині та Вінниччині, зберігають опубліковані збірки документів. Перші з них почали з'являтися на світ майже одразу по закінченню німецько-радянської війни. Вони стали результатом роботи створених одразу після деокупації радянських територій комісій, які мали оцінити наслідки нацистської окупації для промисловості, сільського господарства, культурно-освітньої сфери та населення. [236; 240; 250] Для матеріалів зібраних комісіями характерне завищення показників втрат, яких зазнали місцеві жителі та економічний потенціал областей. Цифри подані у звітах завищені. Деякі історики роблять припущення про політичний характер діяльності комісій. Документи готувались до Нюрнберзького процесу та стягнення репарацій з Німеччини та її союзників.

Після завершення німецько-радянської війни і до середини 1980-х рр. періодично виходили збірники документів, які зачіпали окремі моменти історії війни та окупації України. Ці збірники документів розповідають про трагічну історію жителів Житомирщини та Вінниччини під час нацистської окупації. Зокрема, в процесі дослідження використано збірники документів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні. 1914-1945 рр.», «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)», матеріали «Комісії з обрахунку шкоди, нанесеної німецько-фашистськими загарбниками» на Вінниччині та Житомирщині. [236; 239]

При роботі зі збірниками документів радянської доби потрібно було враховувати їх ідеологічне навантаження та тенденційність у практиці підбору представлених документів. Представлені документи не мали суперечити офіційній схемі перебігу подій у роки німецько-радянської війни.

Наповнення збірок відповідало ідеологічним наративам певного періоду радянської історії.

Зі здобуттям Україною незалежності відбувалась поступова методологічна революція у підходах до висвітлення історії Другої світової війни та участі в ній населення України. Зміни в підходах, методології вивчення війни призвели до змін у принципах комплектування нових збірок документів присвячених німецько-радянській війні. [242] Про це свідчить підготовлене спільно українськими істориками та архівістами документально-довідкове видання «Архіви окупації» де представлено архівні фонди, що стосуються періоду нацистської окупації України. [233]

В опублікованих збірниках значний масив документів складають матеріали, які розповідають про життя пересічної людини в умовах війни та нацистської окупації. Як зазначає знаний методолог історії А. Гуревич: *«Усі зрізи історії... варто навчитися розуміти таким чином, щоб вони були способами проникнення до життєдіяльності людей епохи, яка вивчається. Мається на увазі не дешева «психологізація» історії (її белетризація), а розкриття у всіх галузях людської діяльності істотних рис структури особистості, способів її світосприйняття, самосвідомості й поведінки».* [290, С. 10]

Саме за такими принципами підготовлені збірки документів присвячені участі українського народу у Другій світовій війні. [242; 256; 257; 258]

У 2018 р. українські архівісти та науковці розпочали видавати серію збірників документів під загальною назвою «Насильство над цивільним населенням України». Спочатку побачив світ загальний том, який охоплював територіально всі області тогочасної Української РСР, згодом почали виходити томи, які стосувались окремих областей. Для теми нашого дослідження збірники мають важливе значення, як джерело інформації, що стосується питань колабораціонізму в Житомирсько-Вінницькому регіоні. [248; 249]

У збірнику зібрані документи, що допомогли нам висвітлити особливості німецького окупаційного режиму на території генеральної округи «Житомир»; використання для антибільшовицької пропаганди нацистським у режимом здійсненої у 1943 р. ексгумації поховань жертв НКВС у Вінниці; злочинну діяльність співробітників допоміжної поліції та тюремних наглядачів. Зокрема, матеріали третього розділу збірника присвячені проявам повсякденного насильства у Вінниці. Його застосовували у своїх карально-репресивних практиках міські поліцаї, працівники в'язниць та охоронці. У документі № 44 містяться повідомлення німецьких агентів та доноси місцевих, які стосуються «підривної» діяльності радянського підпілля, партизан, комсомольсько-партійного активу, колишніх співробітників радянських спецслужб та членів українського націоналістичного руху. [249, с. 132-208]

Загалом, у збірниках документів наявні документи звітного, нормативно-установчого та відомчого директивно-розпорядчого характеру. Необхідно також виділити статистичні матеріали, які збирали як органи окупаційної адміністрації, так і матеріали підготовлені компартійними органами або на їх замовлення радянськими спецслужбами.

Значний масив інформації складають мемуари та спомини учасників партизанського руху, радянського підпілля, вцілілих в'язнів гестапо та тюрем, членів українського націоналістичного руху, пересічних жителів регіону. [252; 254] Зокрема, це опубліковані спогади ветеранів, [255] спогади учасників українського повстанського руху. [232; 234; 244]

Окрему групу опрацьованих документів складають опубліковані збірки споминів колишніх оstarбайтерів, які вижили під час свого перебування у німецькому рабстві. Ці збірки є цінними для розуміння ролі місцевих чиновників та поліцаїв у процесі комплектування поїздів з рабами до Райху, їх участі у вирішенні долі конкретної людини, яка потрапляла під облоги, чи у списки «добровольців». [230; 251]

Дуже цінними джерелами інформації є спогади українського перекладача, активного учасника націоналістичного руху М. Селешко, який у 1943 р. певний час проживав у місті Вінниця і працював перекладачем під час ексгумації жертв розстрілів НКВС. Перебуваючи у Вінниці та околицях, він залишив власні спостереження про повсякденне життя та настрої населення міста. М. Селешко описує стосунки німців і рідних вбитих у питаннях співпраці на предмет перепоховань їх родичів. Розповідає свої враження від відвідувань місцевого театру, ресторанів. [487] Окремі сюжети спогадів проливають світло на дії місцевої поліції та німецької жандармерії.

Про становлення української адміністративно-управлінської мережі в перші місяці німецької окупації та участь в цьому процесі місцевих націоналістів та похідних груп йдеться в споминах Є. Алетіано-Попівського. Він детально розповідає про створення місцевої української преси, роботу в газетах представників української інтелігенції, їх стосунки з німцями та долю. Окремі сюжети мемуарів дозволяють зрозуміти причини німецької зачистки українських націоналістів в органах влади та поліції в кінці 1941 – на початку 1942 р. [232]

Допоміжним джерелом до вивчення теми є матеріали окупаційної преси, зокрема, повідомлення в місцевих газетах про формування місцевих загонів поліції, умови для охочих вступити на військову службу в іноземні формування німецьких військ.

Періодична преса дозволяє зрозуміти еволюцію німецької пропаганди на окупованих територіях Житомирщини та Вінниччини. У статтях місцевих авторів розповідалось про успіхи в житті перших добровольців, бажаючих виїхати на роботи в Німеччину, про досягнення місцевих підприємців та культурно-мистецьких активістів.

У газетах друкувались виступи священників різних християнських конфесій, де вони дякували німцям за можливість жити «вільним релігійним життям». Значну частину публікацій у газетах відводилось під публікації пов'язані з боротьбою з радянським підпіллям та партизанами. Окремі

матеріали газет повідомляли про відкриття культових споруд, організацію шкіл та медичних установ. [185; 207]

Окрему групу джерел складають німецькі пропагандистські плакати, надруковані накази та розпорядження місцевої адміністрації, які стосувались життя місцевого населення, та листівки. Більшість з них містять пропагандистські сюжети та малюнки направлені проти жидо-більшовицького режиму та його прихильників.

Серед періодичних матеріалів, що розповідають про долю колишніх колаборантів заарештованих радянськими карально-репресивними органами, необхідно виділити і місцеву та українську радянську республіканську пресу. У післявоєнних газетах з регулярною періодичністю з'являлись статті, які розповідали про судові процеси над колишніми поліцаями, старостами та іншими колаборантами, які співпрацювали з нацистами.

Але матеріали як німецької окупаційної преси, так і радянської в силу ідеологічної селекції та цензури потребують особливих методологічних підходів під час їх опрацювання. Всі вони повинні були не суперечити офіційній пропаганді, містили значну кількість неперевіреної, а досить часто, і сфальшованої інформації.

Основою джерельної бази дослідження стали архівні документи. В процесі дослідження було опрацьовано документи шести українських архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та Архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Вінницької області (ДАВіО).

У ЦДАВО України зберігаються фонди 3206 Райхскомісаріату «Україна», Ф. 3676. Штабу імперського керівника (рейхсляйтера) А. Розенберга для окупованих східних областей (м. Берлін, м. Київ), Ф. 4328. Штабу командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для

окупованих Східних областей та КМФ-8 Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. Робота з документами цих фондів дозволили нам зрозуміти організаційні та правові засади здійснення управління нацистами окупованих українських територій, способи спілкування нацистських органів з допоміжною українською системою управління на рівні округ, гебітів, міст та сіл. Переважна більшість представлених у фондах документів – це німецькі оригінали документів. [1; 2; 6-10] Тобто, це німецька окупаційна обігова документація, яка зачіпала всі сфери управління окупованими територіями – господарсько-економічну, адміністративну, культурно-освітню, медико-санітарну та релігійну. Крім того серед документів є матеріали (анкети, бланки погодження), які дають уявлення про принципи формування системи місцевого управління та комплектування допоміжних органів місцевими кадрами.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у Ф. 1. Центрального комітету Комуністичної партії України знаходяться документи, які повідомляють про діяльність німецьких каральних органів, про особливості підпільного та партизанського руху (як радянського, так і українського національного) на території Житомирсько-Вінницького регіону. [15; 16; 17; 18; 19; 33] У звітах підготовлених радянськими спецслужбами міститься інформація про політичну, соціально-економічну, культурно-освітню та релігійну ситуацію в тимчасово окупованих німецькими військами районах України. [20; 21; 22; 23; 29; 30; 35; 67; 68]

Окремий блок цінної інформації, яка дозволила нам зрозуміти та відтворити процес перевірки та чисток партійно-комсомольського активу Житомирської та Вінницької області, що пережив окупацію регіонів нацистами, зберігається у різних описах того ж фонду ЦК КПУ. Це протоколи засідань райкомів та обкомів партії, засідань кадрових партійних комісій, на яких розглядались результати перевірок проведених спеціально створеними комісіями; інформаційні зведення, довідки, листування про хід

виконання рішень ЦК КП(б)У від 19 квітня 1946 р. «Про прийом в партію і роботу з знову прийнятими в ВКП(б), про розгляд апеляційних скарг комуністів, що залишились на окупованій території про зняття партійних доган». Крім того цінні факти про результати чисток зберігаються у звітах Вінницького та Житомирського обкомів до ЦК КПУ. [37; 39; 40; 41; 42; 43; 45-65]

Серед справ, які готувалися для вищого партійного керівництва республіки, є підбірки листів громадян України, вивезених в Німеччину, до своїх рідних; повідомлення радянських спецслужб про політичні настрої української інтелігенції, антирадянських проявах у різних регіонах республіки; звіти воєнних відділів та доповідні записки і спецзведення НКВС про діяльність українського національного підпілля. [18; 31; 32; 34; 38]

Для розуміння ситуації на окупованих територіях Житомирщини та Вінниччини в останній період німецької окупації та після визволення краю радянськими військами, і розуміння долі колаборантів і осіб, які співпрацювали з німцями, важливими є матеріали фондів партизанських з'єднань. Зокрема, це документи Фонду 128. Кавалерійської партизанська бригада ім. В.І. Леніна під командуванням М. Владимірова(ЦДАГО України) [71], Ф.П-1376. Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1943 років на матеріалах Житомирської області (ДАЖО) та інших партизанських з'єднань, що діяли в регіоні. [191; 192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 202] У звітах, зведеннях підготовлених політруками з'єднань, агентами радянських спецслужб повідомляється про нових партизан, які приєдналися до загонів у 1943 р. [201; 204; 205] Окремо вказано про появу в загонах колишніх поліцаїв, старост та процедуру їх перевірки. [203]

Для роботи з архівними документами, а саме при вивченні особового складу місцевих поліцейних формувань, працівників шкіл, а також місцевих управ, використано статистичний метод дослідження. Відбувався аналіз анкет, які обов'язково заповнювали майбутні працівники, здійснювалось

порівняння відповідей, які стосувались їх соціальної приналежності, складу сімей та способу життя в довоєнну добу і ставлення до радянської влади. Зокрема, кожен з потенційних працівників поліції, заповнюючи анкету, мав зазначити свої персональні дані; інформацію про власний зріст, форму обличчя, колір волосся та очей; професійний, військовий та сімейний стан; інформацію про близьких родичів та членів сім'ї. [278, С. 9]

Подібні анкети заповнювали і інші категорії працівників, які погодились на співпрацю з окупантом. Зокрема, в Державному архіві Житомирської області опрацьовано анкети працівників освітньої сфери. Це анкети кандидатів на вчительські посади, посади директорів шкіл. [175; 176; 179-182]

Значний масив документів, які дозволили нам провести дослідження, зберігається у центральному та обласних відділеннях Галузевого державного архіву СБУ. Зокрема, це особисті справи заарештованих і засуджених колишніх працівників німецьких допоміжних адміністративно-управлінських органів, допоміжної поліції, фольксдойче. Особисті справи містять інформацію анкетного характеру, про соціальне походження, віросповідання, національність, партійність, досвід військової служби в Червоній армії, полон чи дезертирство, кар'єрне зростання на німецькій службі, нагороди колаборанта.

Крім того в архівах зберігаються справи, які розкривають діяльність радянських спецслужб з виявлення та арешту осіб, які погодились на співпрацю з нацистами, працювали в місцевих управах, поліції. [215; 216; 217] Частина документів це допити агентів гестапо, заарештованих диверсантів, залишених німцями в регіоні при відступі в 1943-1944 рр.. Ці документи представлені у фондах 5-го Управління КДБ УРСР. [104; 105; 106]

Документи Ф.1 стосуються діяльності створеного у лютому 1941 р. 2 – го Управління НКДБ УРСР, співробітники якого під час німецько-радянської війни здійснювали боротьбу з розвідувально-підривною діяльністю спецслужб нацистської Німеччини, проводили контррозвідувальну роботу пов'язану з

розшуком та притягненням до відповідальності осіб, які співпрацювали з нацистами, були колаборантами. Окрім того це документи про пошук зрадників, карателів та осіб які вчинили інші антирадянські злочини.

Значна кількість документів, а саме листування, обіжники, звіти та повідомлення, стосуються боротьби радянських карально-репресивних органів з українським національним рухом в перші місяці після деокупації Житомирсько-Вінницького регіону. Радянські оперативники повідомляли про створення нової агентурної мережі з учасників підпілля та колишніх колаборантів, проведення військових операцій проти загонів УПА, які діяли в областях. Окремі документи фондів 1 і 2 – це підготовлені співробітниками МДБ УРСР довідки та витяги з кримінальних справ осіб, які перебували на службі в окупанта. [73; 74; 75; 77; 98; 99]

У справах йдеться про залучення працівників допоміжної поліції та працівників місцевого допоміжного апарату до розстрілів, арештів партійно-комсомольських активістів, підпільників та євреїв, формування списків оstarбайтерів розповідають допити свідків та учасників тих подій. Зокрема, з протоколу допиту свідків С. Рабіновича та С. Цвігуна можна дізнатися про випадки пограбування арештантів, знущання над ними та участь у розстрілах заарештованих дітей та дорослих наглядачами Вінницької в'язниці. [248]

У Архіві Управління СБУ в Житомирській області та Архіві Управління СБУ у Вінницькій області зберігаються кримінальні справи реабілітованих та нереабілітованих громадян, які перебували на службі в органах допоміжної поліції, жандармерії, мирового суду та органів юстиції. Значна частина справ стосуються осіб, які вчинили злочини проти мирного населення в період нацистської окупації, або були агентами німецької контррозвідки чи диверсантами. Зі справ конкретних колаборантів можна дізнатися про їх повсякденне життя та службу, участь у Голокості, каральних акціях, розстрілах цивільного населення та учасників радянського чи українського національного спротиву.

Крім того протоколи допитів підозрюваних дають можливість зрозуміти і особливості тогочасної радянської карально-репресивної системи. Зокрема, у справах підозрювані наголошують на застосуванні до них примусу та катування, фальсифікації протоколів допитів. Зустрічаються і сфальшовані свідчення очевидців. Переважно ці справи було пізніше переглянуто, а засуджених – реабілітовано.

У Державному архіві Житомирської області зберігаються документи, які розповідають про організацію німецької окупаційної влади, діяльність місцевої допоміжної поліції та особливості життя в окупації населення Житомирської області. Зокрема, це справи фондів Р-1452 «Ружинського гебітскомісаріату», Р-1511 «Коростенського гебітскомісаріату», Р-1152 «Житомирського гебітскомісаріату» та ін. [172; 173; 208; 209; 210] У них зібрано повідомлення про арешти місцевих комуністів та комсомольців, доноси на старост чи працівників місцевого управління, боротьбу з партизанами, протоколи допитів заарештованих поліцією та жандармерією за адміністративні проступки – порушення правил торгівлі, порушників комендантської години, та за кримінальні злочини – саботажників, підпільників, партизанів. [162; 163; 170; 171]

Документи та матеріали Фонду 2636 архіву, а це свідчення очевидців масових розстрілів євреїв та циган, акти обстеження місць масових розстрілів та поховань жертв дають можливість оцінити масштаби злочинів нацистів та участь у них підрозділів української допоміжної поліції. У фонді зібрані матеріали радянських комісій, які створювались в області та Україні, з метою встановлення обсягу збитків і втрат, що їх завдали нацисти окупованому регіону та його населенню. [211; 212; 213; 214]

У фонді Р-1151. Житомирський генералкомісаріат 1941-1943 рр. значний масив документів розкриває особливості організації та діяльності системи місцевих адміністративно-управлінських органів, допоміжної поліції. У справах фонду зберігаються списки поліцаїв, інформація, яку нацисти збирали про учасників українського національного руху,

повідомлення про відновлення релігійного життя та співпрацю священників з окупаційною адміністрацією. [160-171]

Серед архівної періодики, яка опрацьована в Державному архіві Житомирської області необхідно виділити тогочасні періодичні видання, плакатну та інша друковану окупантами агітаційно-пропагандистську продукцію. Окупаційна преса є достатньо цінним джерелом інформації. У газетах можна відстежити еволюцію нацистської пропаганди стосовно жителів окупованих територій, дізнатися про основні прийоми та способи показу «досягнень» нової влади у різних сферах життя. Німецька пропаганда, яка розміщувалась у місцевій пресі, формувала в населення враження перемоги та успіхів німецького війська та держави. Створювалась свого роду інформаційна бульбашка, в якій населення мало продовжувати жити. Саме ці пропагандистські прийоми дозволили новій владі долучати місцевих до співпраці та колабораціонізму. [168; 169; 170]

У головних місцевих україномовних газетах «Українське слово», «Голос Волині» можна знайти повідомлення про набори до місцевої української поліції, організацію та проведення спільних німецько-українських пропагандистських акцій направлених на залучення місцевого населення до економічного, культурно-освітнього та військового колабораціонізму. Окремо в пресі друкувались матеріали направлені на розпалювання антисемітизму та міжнаціональної ворожнечі в регіоні. На перших шпальтах газет друкувались статті з промовистими назвами «Винні жиди», «Жидівство і більшовизм» та ін. [229] Далі йшли матеріали про розвиток суспільного, економічного та культурно-релігійного життя в регіоні. Це матеріали про досягнення у сільському господарстві, [222; 223] преміювання та нагородження представників різних груп населення, відкриття нових підприємств та набори добровольців на роботи до Німеччини.

Однак необхідно зважати на те, що тогочасна періодична преса не може бути основним джерелом інформації про життя суспільства та його окремих

представників. Всі газетні публікації підпадали під жорстку цензуру і самоцензуру. Тому при роботі з архівною періодикою ми дотримувались принципів критичного аналізу публікацій та методу реконструкції, з метою об'єктивного аналізу інформації.

Окрему частину документальної бази дослідження склали так звані документи «усної історії», які збирались істориками, архівістами для обласних архівів Житомирської та Вінницької областей. Як правило це результати інтерв'ювання колишніх жертв нацистів, учасників партизанських формувань, колишніх в'язнів тюрем, таборів для військовополонених, гетто, свідків жахливих подій періоду німецької окупації. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області вони зберігаються у фондах Р-6022, Р-6121 та газетно-журнальному фонді. У Державному архіві Житомирської області ці документи зберігаються у Фонді П-2668. «Фонді спогадів». Серед документів фонду нами опрацьовано спогади колишніх радянських партизанів, листи жертв нацистських переслідувань до своїх родичів, спогади селян та містян, рідні і близькі яких стали жертвами нацистського окупаційного режиму.[159]

Отже, зібрані та опрацьовані в процесі роботи документи стали основою для реалізації мети та основних завдань дисертаційного дослідження.

Отже, історія колабораціонізму в роки нацистської окупації, в цілому по Україні та в Житомирсько-Вінницькому регіоні зокрема, до останнього часу залишається актуальною для дослідження як вітчизняними, так і закордонними істориками. Складність вивчення теми полягає в її політизованості, дискусійності в підходах до розуміння термінології, багатоаспектності. В дослідженнях присвячених колабораціонізму складно поєднуються його політична, юридична, моральна, культурно-релігійна та особистісно-ціннісна складова. Тому виходили публікації різні за напрямом, наповненням та ідеологічними оцінками. Тривалий час в історіографії формувались демократичний – західний та цензурований – радянський

підходи. Таку ситуацію зумовлювали кілька причин. По-перше, упередженість і тендеційність, яка пронизувала роботи радянських, а згодом і російських істориків. Апріорі публікації мали, визначені компартійним режимом, політичні штампи, особливі підходи до формування понятійного апарату, а висновки авторів містили заздалегідь підготовлені оцінки, як самого явища, так і його окремих складових. По-друге, вивчення питання гальмувалось обмеженістю джерельної бази, закритістю архівів, тендеційністю спогадів учасників подій. По-третє, опрацювання теми ускладнювала її заполітизованість, зумовлена використанням напрацювань істориків політиками з власною метою. Тема колабораціонізму в роки німецько-радянської війни завжди викликала жваве громадське обговорення та суспільний резонанс.

Підсумовуючи, зазначимо, що на сучасному етапі є нагальна потреба в дослідженні колабораціонізму через застосування методології мікроісторії, антропологічної перспективи та історії повсякденності, дослідження конкретних регіонів, сфер окупаційної політики де працювали колаборанти та долі конкретних осіб.

Аналіз джерельної бази з досліджуваного питання дозволяє зробити ряд висновків. А саме, матеріали, що стосуються проблеми участі місцевого населення у колаборації з німецькими окупантами на території Вінниччини та Житомирщини у 1941-1944 рр. охоплюють усі основні групи джерел. Переважна більшість документів зберігається в українських та закордонних архівах.

Аналіз опублікованих та неопублікованих документів, архівної періодики та споминів активних учасників подій німецької окупації Житомирщини і Вінниччини та їх зіставлення з іншими джерелами інформації дає можливість відстежити процес залучення населення окупованих територій до співпраці з нацистським окупаційним режимом, з'ясувати особливості та форми прояви колабораціонізму в регіоні.

Вивчення та опрацювання доступного документального матеріалу у поєднанні з науковою літературою забезпечують можливість проведення комплексного дослідження за темою дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 2. Суспільно-політичні та соціально-економічні причини колабораціонізму на території генеральної округи «Житомир»

2.1. Особливості компартійної політики в регіоні на передодні та на початку німецько-радянської війни та її вплив на появу колабораціонізму

Початок радянсько-німецької війни для українського народу став продовженням трагічних подій останньої чверті століття. Війна яскраво розкрила основні зміни, які відбулися в морально-психологічному стані радянської людини. Діяльність партійно-радянської системи за двадцять років призвела до значних демографічних, соціально-економічних втрат, які понесли всі громадяни підрадянської України незалежно від їх національності та соціального походження.

Ставлення населення до компартійної влади яскраво проявило себе на початку війни. Ще в період визвольних змагань 1917-1921 рр. більшовики отримали від населення влучну назву «красніє», а не наші. Ще більше на сприйняття влади населенням вплинули колективізація, голод, розкуркулення та репресії 1930-х рр. У громадян підрадянської України відбулося розмивання образу своєї Батьківщини, своєї землі. *«Образ Батьківщини, як зазначає В.С. Орлянський, - був заміщений абстрактним образом якоїсь влади, що у той момент мала певну силу, тобто була державною владою.»* [446, С. 7] Тобто у людей формувались різні картини світу та мотиви, якими вони могли обґрунтувати свій вибір на користь співпраці з окупантом. Отже, зміна влади на початку війни, тобто нова окупація, більшістю населення (особливо сільського) не розглядалась як, власне, трагедія. Попередня влада принесла з собою кров, біль та страждання.

Людей привчили боятися свого керівника, сусіда та навіть родичів. Висловлення справжнього ставлення до подій та дій влади для багатьох було рівнозначним подвигу, за який вони могли понести жорстоке покарання. В

населення виробився рабський комплекс покори і зневіри у можливості змін. Тому початок війни між «красними» і німцями сприймався у людей, як період можливих змін та прихід до влади нової сили. А вибір за кого воювати був часто ситуативним, і залежав від обставин у яких опинялись люди.

На початку війни на Вінниччині та Житомирщині відбулась досить швидка мобілізація військовозобов'язаних. На Вінниччині у перші дні війни мобілізаційний план виконали на 80 відсотків. [437, С. 134] Серед населення фіксувалась недовіра владі та її заходам. Радянські інформатори повідомляли про факти обурення жінок мобілізацією *«усі комуністи залишаться на своїх місцях, а їхніх синів та чоловіків відправляють на бійню, прирікаючи тих, хто залишився на голод»*. [437, С. 135]

Призвані до лав Червоної армії чоловіки середнього і старшого віку, на яких не вплинула радянська пропаганда «священної війни», досить часто не бажали воювати за комуністів. Вони, потрапивши в оточення, прагнули не вийти до своїх, а повернутися додому, до своїх сімей, господарств, продовжити звичне життя в умовах нової влади, яка на їх думку, по пам'яті, була кращою за владу комуністів. Цим в перші місяці війни вправно користувались нацистські стратеги. Мільйони військовополонених, які не бажали воювати, для німців стали фактором швидкого краху більшовицького режиму, бо в нього не вірить власне населення. Чоловіки не бажають вмирати за примару комунізму.

У 1920-30-ті рр., коли в Радянському Союзі відбувалось формування нового суспільного ладу, у простої людини формувался особливий менталітет, свого роду нова форма виживання у нових умовах. Радянські люди в 1936 р. отримали нову конституцію, яка подарувала їм всі на той час відомі права людини. Крім того вони отримали нову жорстку, навіть жорстоку тоталітарну державу, в якій всі, крім напевне вождя, мали навчитися виживати. Нова, створена в СРСР політична система, перетворювала людину на гвинтик державного механізму, без якого вижити було не можливо. Радянська людина втратила можливості легально

працювати на себе, в неї було придушено підприємницьке начало, яке заміняли колгоспи, радгоспи, державні підприємства та установи, продуктові картки, тотальний дефіцит та «чорний ринок».

Як слушно зауважив Юрій Шерех про вплив радянсько-сталінського режиму на українців: *«Давно відомо, що можна бути ідейним ворогом певної системи і водночас психологічно бути її частинкою. Велетенського масштабу експеримент Сталіна перекривав не тільки економічну мапу Євразії, а й душу кожного, хто мав нещастя народитися в цій частині світу. Роки й роки були потрібні, щоб регенерувалися ті частини людської душі, що їх винищувала система, щоб були знищені ті бацилі, що їх режим вирощував на загниванні душ. Почасті німці мали рацію, коли привезли для людности Харкова не хліб і не книжки, а тільки одну річ, єдине, що вони експортували зі своєї батьківщини: великі портрети Гітлера, на брунатному тлі, з написом білими літерами: «Гітлер визволитель». Пам'ятні портрети. Вішано їх, мабуть, на ті самі цвяхи, які роками тримали портрети Сталіна. Розрахунок був простий і в багатьох вішадках несхибний. Отара потребує чабана з псами. Хто чабан, байдуже. Поети, що вчора оспівували одного вождя, сьогодні ставили в свої твори ім'я другого».* [538, С. 9]

Владі вдалося одержавити всі сфери життя суспільства. Нове покоління, яке виросло в умовах політичної цензури та репресій, втратило ініціативність, виробивши навзамін пристосуванство, доносительство та рабську віру в своїх вождів. Постало нове покоління безхребетних людей, які втратили здатність боротися за свої права з владою, потрібно наголосити – з будь-якою владою. Будь-то радянська, чи інша окупаційна. «Пересічні люди» стали опорою як радянського, а згодом і нацистського режиму. Як зазначає О. Стяжкіна: *«Режим здійснював насилля руками й діями людей: представниками силових та партійних структур, кар'єристами та визискувачами, ідеологічними фанатиками, справжніми садистами, конформістами-«пересічними людьми». Серед них були українці, росіяни, євреї, білоруси, вірмени тощо».* [513, С. 25]

У країні де панував поліцейський нагляд та періодичний терор, людське життя втратило будь-яку цінність. Це заставляло людей жити в умовах постійного страху та зневіри у своєму майбутньому. Заслуговує на увагу і формування упродовж 1930-х років двох груп радянських рабів – селян-колгоспників, які були позбавлені внутрішніх паспортів і були фактично приписані до землі, як селяни при феодалізмі та рабів-в'язнів системи ГУТАБу. У травні 1939 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР встановлювався обов'язковий річний мінімум трудовнів, який варіювався від 60 до 100 трудовнів в залежності від регіону. Хто не виконував норму, того виключали з колгоспу. У 1939-1940 році влада збільшила норми натурального податку з присадибного господарства. [513, С. 52]

У кінці 1930-х рр. фактично втратили свою економічну свободу і робітники. Їх приписали до конкретних підприємств, зміцнили трудову дисципліну законодавчими актами 1938-1940 рр. (Постанова РНК СРСР, ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 року «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьбу зі зловживаннями у цій сфері» [218], постанова від 9 січня 1939 року «Про стягнення за запізнення на роботу», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного відходу робітників і службовців із підприємств та установ») та встановили кримінальне покарання за запізнення на роботу і прогули. [373, С. 463] Одним із стимулів дотримання трудової дисципліни стало виселення працівників та членів їх сімей із відомчого житла, при звільненні з роботи.

За розпорядженням генерального прокурора СРСР А. Вишинського місцеві прокуратури мали притягувати керівників підприємств, установ та організацій, які залишили без покарання порушників трудової дисципліни, до кримінальної відповідальності. [341, С. 253]

У січні 1939 р. постановою Раднаркому СРСР вводяться єдині трудові книжки, які закріплювали працівника до конкретного підприємства. Указом

Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. усі підприємства і установи переводилися на семигодинний тиждень. Самовільне залишення робітниками і службовцями місця роботи, а також перехід з одного місця роботи на інше заборонялися. Порухення указу тягло за собою кримінальну відповідальність. [378, С. 307] За рік дії положень до кримінальної відповідальності в СРСР притягнуто 3 млн. осіб, з них 0,5 млн. (приблизно 8 відсотків працездатного населення) отримали кримінальні строки. На думку американського історика Хіроакі Куромія та українського Владислава Гриневича, за будь-якого підходу це були прояви масових репресій. [341, С. 259; 409, С. 366] Але це дозволило владі встановити повний контроль за рухом працівників і обмежити, а згодом і повністю ліквідувати можливості самостійної зміни місця роботи.

Наглядали за робітниками радянські профспілки. Вони з 1932 р. фактично виконували функцію Наркомату праці. У червні 1940 р. профспілки стали ініціаторами «робітничого руху» за перехід на восьмигодинний робочий день та семигодинний робочий тиждень. [341, С. 255]

Всі ці «драконівські» закони, породили в населення фаталізм і пасивність, який полягав в тому, що від звичайної людини нічого не залежить і вона не може сама будувати свою долю. Упокорення страхом призвело до атомізації суспільства, втрати спільних інтересів і цінностей, заради яких люди були б готові об'єднатися і діяти. [300, С. 624]

Таке ж «щеплення страхом» отримали і радянські командири, які боялися проявляти ініціативу під час бойових дій, не бажали приймати власні рішення, не погодивши їх з політруком, чи вищими командирами. Військові були вправними виконавцями рішень зверху, гвинтиками, які без змазування працювати не будуть. Це все і проявилось у перший рік війни.

«Щеплення страхом» спричинило до того, що при зміні влади на початку війни, пересічні радянські люди, залишались соціально та політично пасивними. Вони вірили в те, що нова влада точно не буде гіршою за попередню. Ними керував державний патерналізм і безініціативність.

Психологія раба на початку війни взяла гору. Раб вважав, що зміна господаря не змінить його долю.

Подібні психологічні та особистісні трансформації та катаклізми переживало і населення міжвоєнної Вінниччини та Житомирщини. Аграрний регіон, де більшість населення склали селяни та жителі маленьких містечок, жорстко потерпав від комуно-більшовицького режиму. Крім розкуркулення, голоду відбувались і репресії направлені на знищення активного і пасивного опору серед українських селян. У вересні 1937 р. згідно наказу НКВС № 004470 від 30 липня 1937 року серед селян розпочали пошук залишків «Куркулів та кримінальників». Особлива трійка по Житомирській області та виділено отримала ліміт в 2300 осіб, з яких 800 осіб мали розстріляти, а інших засудити до різних табірних строків. Уже 11 вересня 1937 року енкаведисти повідомляли про виконання та перевиконання планів з арештів прихованих ворогів радянської влади. [471, С. 93]

Досить часто місцеві не розуміли «Чому їх, чи сусідів, чи родичів арештовували?», «За що?». Вони перестали довіряти владі, не вірили її пропаганді, мовчки терпіли знущання. Накопичувався розпач та ненависть. В умовах 1941 р., коли система влади почала сипатись, як картковий будинок, у людей з'явилась надія на повернення до попереднього життя без советів. А ще в частини населення існувало прагнення помститись своїм кривдникам та їх посіпакам. Вони були готові до активної боротьби з радянською владою зі зброєю в руках. Владою, яка для них завжди мала ім'я, тіло, біографію, історію та власні порахунки з нею.

Житомирщина та Вінниччина після Ризького мирного договору стали прикордонними багатонаціональними регіонами Української СРР. Особливістю регіону, крім його прикордонного статусу, на Житомирщині та Вінниччині компактно проживали поляки, євреї, німці, що з точки зору радянського керівництва було небезпечно у випадку майбутньої війни. На думку Н.Г. Новосадової, місцева інтелігенція була або аполітичною, або вороже налаштована до більшовицької влади. [441, С. 128] Тому упродовж

1920-30-х рр. компартійні органи обережно та підозріло ставились до місцевої інтелігенції та жорстко проводили політичні чистки в добу Великого терору.

Під час репресій 1930-х рр. на Житомирщині та Вінниччині компартійні органи практично знищили релігійне життя. Ліквідовувались культові споруди, священників арештовували, або висилали за межі області. Так, на початку 1938 р. з Житомирської області було депортовано всіх парафіяльних священників РПЦ. [277, С. 18]

16 жовтня 1935 р. за погодженням з ЦК ВКП(б) ЦК КП(б)У видає постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області». Постанова передбачала переселення вглиб території республіки польського населення з прикордонних територій, як можливих помічників польських військових у майбутній війні.

У Житомирській області упродовж жовтня 1937 – лютого 1938 рр. органами НКВС організовано справи, щодо учасників 19 контрреволюційних націоналістичних організацій і 27 «повстанських груп». [441, С. 129] За даними звіту начальника УНКВС у Житомирській області Л. Якушева, підготовленого для начальника НКВС УРСР І. Леплевського, за другу половину 1937 р. за польськими справами заарештовано 8091 особу, за німецькими – 1591, за церковно-сектантськими справами – 540 осіб. Крім того арештам піддано дружин та членів сімей зрадників Батьківщини (841 особу). [356, С. 448]

За даними Тетяни Рафальської, на Житомирщині «за наказами № 00439 та № 00485 з жовтня 1937 по березень 1938 року було заарештовано 9640 чоловік, засуджено до розстрілу – 8580 чоловік. З них по польській лінії – 7993 чоловіки, по німецькій – 1647. Відсоток розстріляних однаковий – 89%». [471, С. 95]

У 1939 р. компартійні органи вирішили посилити тиск на українське село, з метою зміцнення колгоспного ладу в республіці. Посилювався контроль за селянськими господарствами з боку місцевих партійних та

державних органів, шляхом урізання присадибних ділянок, ліквідації хуторів, збільшення кількості трудоднів для колгоспників. [341, С. 273]

Фактично розмір присадибної ділянки мав бути урізаним до 0,25-0,5 га. [11, Арк. 19] Для цього в села направлялись землеміри та створювались місцеві комісії з перегляду розміру присадибної ділянки. Влітку 1939 р. в Радомишльському та Коростишівському районах Житомирщини працювала 32 комісії з обміру угідь приватного користування. На Вінниччині до справи обміру було задіяно 32 тис. землемірів. [341, С. 274] Вилучення «надлишків» землі супроводжувався селянськими виступами, невдоволенням колгоспників та членів їх сімей. Відбувались і показові процеси над «зачинщиками» конфліктів. До осені 1939 р. загалом по СРСР від присадибних ділянок площею 8 млн. га урізали близько 2 млн. [341, С. 275]

Паралельно з переглядом розміру присадибних ділянок колгоспників, влада проводила кампанії з ліквідації хуторів, як центрів ведення одноосібного господарювання на селі. Крім того компартійні органи розглядали хутори, розташовані в прикордонних областях, як можливі центри для ведення диверсійної та підривної роботи іноземними агентами. *«Хуторські господарства – прекрасне вогнище для диверсійної роботи, – зазначав на липневому пленумі 1939 р. перший секретар Житомирського обкому КП(б)У М. Гречуха, – ліси, поля – ніхто не зазирає, не бачить, хто прийшов, не те, що в селі. Ось наприклад, у нас є хуторець, про існування якого ми дізналися лише в 1935 році».* [341, С. 276] Загалом, найбільше хуторів по Україні розташовувалось у Житомирській області – 58618. [12, Арк. 14] Їх, згідно рішення пленуму, мали ліквідувати до 1 вересня 1940 р., а мешканців переселити на території найближчого села. Однак справа ліквідації хуторів в Україні розтяглась до початку німецько-радянської війни.

Ліквідація національних районів, репресії та адміністративні переслідування членів сімей репресованих, обмеження в правах селян, робітників та службовців, зберігало у місцевого населення приховану ворожість до режиму, яка проявилась на початку радянсько-німецької війни.

На думку А.В. Боляновського, саме сталінська політика підштовхнула населення до співпраці з нацистами. Німецько-радянська війна лише продемонструвала кволість та швидку руйнацію більшовицького міфу про «непохитну відданість усіх громадян СРСР справі більшовицької партії, і масштаби несприйняття сталінського тоталітарного режиму громадянами СРСР. [284, С. 782]

Важливий психологічний вплив на свідомість населення і його ставлення до німецьких військ і Рейху мали підписані радянсько-німецький пакт про ненапад та договір про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Ці документи та участь у поділі Польщі спричинили зміни в офіційній радянській пропаганді. З'явилися нові наративи про мирну політику радянського і німецького уряду, про виправлені історичні помилки. Це в свою чергу змінювало свідомість радянських громадян, загальну свідомість суспільства. *«Фашизм сьогодні вже не ворог, - говорили червоноармійці, - адже ми договір підписали».* [341, С. 87]

Люди боялися висловлювати своє власне ставлення до факту німецько-радянської дружби, однак, як наголошує Г. Куромія, серед селянства ширились антиурядові настрої. *«Люди співали про пакт Рібентропа-Молотова, через який в них забирали більшу частину продуктів, які вивозили до Німеччини:*

Україна хліборобна,

Німцю хліба дала,

А сама голодна. [409, С. 369]

Радянська пропаганда та «відповідальні органи» упродовж другої половини 1939 – першої половини 1941 р. жорстко слідкували за громадською думкою і продовжували пропагувати дружнє ставлення до Німеччини і її керівництва. Із преси зникли будь-які негативні статті про життя в Рейху. Німецький уряд змальовувався, як захисник і виразник волі німецьких робітників.

Сталінська політика попередніх років помножена на пропагандистські нарративи призвела до зростання серед населення пронацистських настроїв. Як зазначає В. Гриневиц, саме пропаганда дала прихованим ідеологічним прихильникам Гітлера можливості для поширення нацистського впливу у суспільстві і появу нових шанувальників гітлеризму, як альтернативи комунізму. Він наводить приклад висловлювань жителів Української РСР призваних до лав Червоної армії та інформації зібраної органами держбезпеки. Ось одне із висловлювань: *«Радянська система німецька й неправильна. За такого устрою селяни та робітники піддаються знущанням. Досконала система – це націонал-соціалізм у Німеччині. При фашизмі держава збагачується, а народ живе заможнo. У перспективі радянська влада буде знищена націонал-соціалістичною Німеччиною»*. [341, С. 94]

У цілому по Україні та на території Житомирсько-Вінницького регіону симпатії до націонал-соціалістів та її лідера А. Гітлера були викликані негативним ставленням до більшовицького режиму, а також українським націоналізмом, який розраховував на підтримку Гітлера у розбудові власної держави. Крім того селяни розраховували, що прихід німців зруйнує існуючу колгоспно-радгоспну систему та дозволить вільне підприємництво.

Ставлення до німецьких військ місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону на момент початку окупації можна в цілому вважати пасивно-вичікувальним. Масова політична активність більшості населення краю була знищена в період голоду, колективізації та репресій 1930-х рр. Народ боявся будь-якого прояву політичної активності, навчився вичікувати та спостерігати за подіями. Він не вірив радянській пропаганді та пам'ятав про перший прихід німців 1918 р. Для більшості війна стала продовженням передвоєнного десятиліття. Народ звик до жорстокості влади і тому її зміна не викликала жодних почуттів. Більшість керувалася бажанням вижити та принципом «не висовуватися». Люди вважали, що з німцями також можна буде жити, а їхній «новий порядок» не буде гіршим ніж сталінський режим. [437, С. 142]

Тим більше, що на початку німецько-радянської війни в регіоні продовжувались репресії, тобто арешти антирадянських елементів, які мали власну думку на війну та владу. У своїх споминах Є. Алетіяно-Попівський розповідає про випадок, що стався на початку червня 1941 р. в селі Якушенці біля Вінниці, де в місцевій школі з'явилися протибільшовицькі та протимосковські написи з малюнком тризуба. У їх написанні звинуватили місцевого вчителя, сина священника Туркевича, якого місцеві енкаведисти довели до самогубства. [232, С. 159]

Вінницький дослідник В. Рекрут наводить декілька прикладів арештів та відфільтрації місцевих жителів Гайсинського району Вінницької області. Зокрема, 23 червня 1941 р. був заарештований головний бухгалтер заготконтори К. Габаєв, якого звинуватили в антирадянській підривній діяльності. *«Костянтин Андрійович критикував владу за відсутність товарів першої необхідності і погану якість промислових виробів. Як професійний військовий, оцінюючи фінську кампанію, колишній офіцер висловлював сумніви в непереможності РСЧА, порівнюючи з успіхами збройних сил Німеччини»*. [475, С. 28-29]

Справу розглядали у пришвидшеному режимі і вже 4 липня його розстріляли. Тоді ж була розстріляна, заарештована 26 червня вчителька німецької мови К.П. Рум'янцева. Її звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини та поширення антирадянської пропаганди. [475, С. 29]

У звіті ОУН(Б) із Трояновського району на Житомирщині за літо 1941 р. наголошувалось, що місцеві жителі кажуть *«думаютъ: нехай нарешті керує чорт, аби не більшовики»*. [507, С. 151]

Про ставлення до колишньої влади свідчать також випадки видачі місцевим населенням німцям колишніх партійно-радянських активістів. Про ситуацію на Житомирщині на початку окупації згадував радянський підпільник Н.В. Тинний: *«Жах настільки охопив усіх(комуністів), що в 1941 р. і першій половині 1942 р. важко було знайти людину, з якою можна було б говорити позитивно про радянську владу та більшовицьку партію...*

Комуністи, які не зареєструвалися в поліції, приховуючи свою належність до партії, намагалися пристосуватися або сидіти тихо і не показуватись... Вони боялися один одного більше, ніж безпартійних». Інший підпільник на псевдо «Олексій», згадуючи період окупації, наголошував, що вчительська сільська інтелігенція не була радянськими патріотами. Один із директорів шкіл Мархлевського (Довбишського) району відмовився йому допомагати, вказавши при цьому, що необхідно вже скоріше покінчити з більшовизмом. [363, С. 40]

Селяни, які втратили право на самостійну працю на своїй землі, пасивно спостерігали за крахом більшовицького режиму, відступом радянських військ. Частина селян Житомирщини та Вінниччини вважали, що оскільки навіть Червона армія не змогла зупинити просування німців, то вони прийшли сюди надовго, а може і на завжди. [27, Арк. 16] Жінки та літні люди, які залишались на окупованій території, думками були зі своїми чоловіками. Надіялись, що вони залишаться в живих та швидко повернуться до дому.

На окупованій німцями території залишилась і значна частина євреїв, які не побажали евакуюватись на Схід. Дослідники В. Гриневич та В. Кононенко аналізуючи громадську думку на початку німецько-радянської війни, роблять висновок про небажання євреїв покидати свої домівки через їх *«антирадянські настрої і розглядаючи повідомлення влади про знищення євреїв нацистами як прояви радянської пропаганди»*. [399, С. 115]

На психологічний та моральний стан населення впливало і швидке просування німецьких військ. Крах сталінської державної машини та армії. *«Ми слухали невтішні повідомлення Радінформбюро, – згадував мешканець с. Крутогорба М. Титаренко, – і не могли повірити в те, що всенародно вигодувана й озброєна до зубів Робітничо-Селянська Червона армія дуже швидко задкує перед німецькими агресорами. Нам було дивно, чому непереможні командарми не можуть організувати оборону й надовго*

зачепитися на так званих укріплених районах, будівництво яких зводилося усім миром за народні гроші». [475, С. 29]

Хаотичний відступ військових частин, швидка евакуація компартійної номенклатури та керівників підприємств, колгоспів. Крім того пріоритетом влади при організації евакуації в перші місяці війни були не люди (місцеве населення), а техніка, обладнання та сировина. [339]

Мобілізаційно-евакуаційні заходи компартійних органів не встигали за швидким просуванням німецьких військ. Створена 24 червня 1941 р. на союзному рівні Рада з евакуації (очолив Л. Каганович) та 26 червня 1941 р. на республіканському – Республіканська комісія з евакуації на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою, почали активно працювати лише через декілька днів. Подібні комісії створювались на місцях, але досить повільно. 27 червня 1941 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу й розміщення людських контингентів», яку доповнила 5 липня постанова «Про порядок евакуації населення у воєнний час». [399, С. 113]

Про пріоритетність заходів знищення майна перед організацією евакуації свідчить виступ Й. Сталіна 3 липня 1941 р. Під час виступу вождь заявляв про необхідність тактики «випаленої землі»: *«Під час вимушеного відходу частин Червоної армії потрібно вивозити весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику жодного кілограма хліба, ані літра пального. Колгоспники мають гнати всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення в тиліві райони. Усе цінне майно, зокрема кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, мають безумовно знищувати»*. [226] Того ж дня було видано «Інструкцію ЦК КП(б)У та РНК УРСР обкомів і головам облвиконкомів про заходи з евакуації та знищення майна сільського господарства прифронтових областей України». [28, Арк. 38-40] Отже, можна зробити висновок, що державний механізм СРСР не встигав за розвитком швидкого наступу

німецьких військ. Місцеві органи влади на Правобережній Україні мали часу лише на знищення майна, а не на його евакуацію, не говорячи вже про вивезення людей. Такі дії влади підривали у місцевих віру в переможне завершення війни та ставили їх у безвихідне становище, опинитись на окупованій території.

Негативно впливали на настрої населення повідомлення дезертирів, які розповідали про паніку та поразки на фронті, швидке просування німецьких військ. [70, Арк. 44] Факт впливу швидких перемог нацистів та бездіяльності компартійних органів при організації оборони та евакуації на свідомість та психологічний стан населення окупованих нацистами регіонів України, вимушений був визнати секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко. Він зазначав, що населення на окупованих територіях на початку 1942 р. відмовилось продовжувати боротьбу з окупантом і вирішило пристосовуватись до нового режиму. [15, Арк. 28-29]

У першу чергу виїжджали сім'ї керівників. На місцях керівництво, зловживаючи владою, прагнуло в першу чергу забезпечити свої родини продуктами та транспортом для евакуації. [388, С. 112-113] Про місцевий люд ніхто не думав. Серед населення поширювалась паніка, озлоблення через неможливість виїхати на Схід. Звісно, ті, хто залишився, були дуже озлоблені. Так, мешканець Бердичіва В. Сокол, згадував, що початок війни приніс у місто паніку, яку посилювали німецькі авіаційні нальоти. Ширилась інформація про шпигунів та диверсантів, яких періодично ловили в місті та околицях. [254]

Не вистачало автомобільного транспорту, коней та навіть возів. Вантажні та легкові автомобілі забирали військові або партійно-радянські функціонери. Постійно корегувались евакуаційні списки. Дописувались родичі, друзі та знайомі компартійних функціонерів. Страх посилювали постійні бомбардування міст та евакуаційних колон. Люди були переконані, що влада залишила їх напризволяще. Житель Новоград-Волинського Абрам Городницький у власних спогадах розповідав про евакуацію його та сім'ї,

коли вони три доби перебували в евакуаційній колоні під постійними нальотами німецької авіації. [254, Воспоминания Городницкого А. И.]

В умовах хаосу, паніки та страху за майбутнє місцеві жителі робили власний вибір. Частина пасивно чекала зміни режиму, частина прагнула залишити райони можливої окупації. Ті хто залишався намагалися скористатися моментом безвладдя, щоб за рахунок колишнього колгоспного та державного майна забезпечити собі можливості до виживання. Факти мародерства фіксувалися як відступаючими радянськими функціонерами, так і німцями. Непоодинокими були випадки перешкоджання знищенню компартійними органами майна, що не вдавалось вивести. Селяни та городяни, виходячи з власного досвіду, розуміли, що виживання в умовах нового режиму залежить тільки від них самих.

На думку Г. Куромії, просування німецьких військ дало українському населенню *«політичні альтернативи, яких жителі Радянського Союзу вже давно були позбавлені»*. [409, С. 375]

Певна частина місцевих позитивно сприйняли прихід нової влади. Німецькі війська зустрічали святковим церковним дзвоном, квітами та аплодисментами. [7, Арк. 9]

Позитивно поставились до нацистів і частина відомих вінницьких євреїв, зокрема, і духовні авторитети громади, які у липні 1941 року вийшли їх вітати на вулиці міста. [294, С. 401] На думку В. Кононенка, євреї Вінниці стали жертвами радянської передвоєнної пропаганди та власної пам'яті про досвід німецької окупації міста в 1918 р. Вони вірили, що можна знайти спільну мову з новою владою. [398, С. 134]

Однак німецькі документи повідомляють і про певну байдужість до зустрічі військ вермахту. Населення, навчене гірким радянським досвідом виживання, вичікувало, що принесе з собою нова влада. У доповідній записці штабу 444-ї охоронної дивізії, яка відповідала за безпеку на Правобережній Україні повідомлялось, що *«Переважає більшість (населення) не займає певної, осмисленої позиції щодо нової влади... Роль німецької армії як*

визволительки не сприймається місцевим населенням як дещо само собою зрозуміле...». [496, С. 235]

В іншому зведенні штабу 213-ї охоронної дивізії (липень 1941 р.) повідомлялось про готовність сільського населення до співпраці з німецькою адміністрацією. [10, Арк. 204] Це обґрунтовувалось очікуванням селян поліпшення життя, шляхом відбудови господарств та економіки краю. Ю. Ніколаєць аналізуючи ситуацію в перші місяці радянсько-німецької війни робить висновок, що *«відновлення мирного життя шляхом співробітництва з окупантами була вагомим аргументом для пересічних людей, які ставали на шлях колабораціонізму».* [437, С. 143]

На думку Людмили Рибченко, думки, відчуття, політичні погляди, як цивільного населення, так й бійців Червоної армії, ні на початок окупації, ні на час визволення не були однаковими. У перші місяці ворожого вторгнення вони переважно залежали від життєвого досвіду людей, їхньої національної приналежності, рівня освіти, місця проживання, наслідків пропаганди радянської ідеології тощо. Однак в умовах окупації визначальною стала мотивація – вижити, зберегти життя собі та рідним. Та частина населення окупованих територій, якої торкнулись ці важкі випробування, для кого вони стали найскладнішими в житті, певною мірою зрівнялась у своїх думках та оцінках на час визволення від загарбників. [477, С. 128]

Отже, в перші тижні війни місцеве населення Вінниччини та Житомирщини опинилось в умовах жорсткого психологічного стресу, коли, на їх очах, руйнувалась стара система влади, руйнувалась держава та суспільство. Перед людьми, які вже пережили страшні міжвоєнні роки, знову стояла питання вибору власної долі. Чи залишитися вірними колишньому режиму, чи піти на співпрацю з новою владою, чи вичікувати, виживати та спостерігати за ситуацією навколо. Більшість населення, яке було навчене сталінським режимом пасивності, вибирало останній варіант. Населення спостерігало за «новим порядком», який встановлювала нова влада. Оцінювали її суспільно-політичну та економічну риторичку та дії.

2.2. Регіон в окупаційних планах нацистів та залучення до співпраці місцевого населення.

Нацистські керівники ще в 1940 р., паралельно з планами військового завоювання територій Радянського Союзу, розпочали вести підготовку до економічного, демографічного та соціально-політичного знищення, пограбування та колонізації в майбутньому окупованих територій. Із трьох шляхів вирішення «українського питання» - від поміркованого курсу А. Розенберга, з його пропозицією створити підконтрольну Німеччині українську державу, яка б забезпечила б лояльне ставлення населення до окупантів, до встановлення на окупованих територіях жорсткого, надзвичайного окупаційного режиму з застосуванням до місцевого населення превентивно-репресивних заходів з елементами геноциду. Останній варіант був затверджений А. Гітлером і став базовим сценарієм окупації у вигляді плану «Ост». У плані особливе місце відводилось Вінниччині та Житомирщині, які мали стати базою для німецької колонізації України, а проживаючи в регіоні етнічні німці, мали стати першими колоністами.

Штаб Верховного головнокомандування Вермахту затвердив «Керівні вказівки про поведінку військ в Росії». Згідно документу, війська Вермахту мали вести нещадні дії проти *«більшовицьких підбурювачів, партизанів, саботажників, євреїв»* і здійснювати *«повне придушення будь-яких спроб активного і пасивного опору»*. [404, С. 52] За словами Венді Ловер, німецька окупація українських земель мала стати *«найрадикальнішою колонізаційною кампанією в історії європейського завоювання та розбудови імперій»*. [513, С. 28]

Однак на початку окупації українських земель, деякі очільники вермахту дотримувались власних поглядів у ставленні до місцевого населення. В «особливих інструкціях з українського питання» начальника оперативного тилу групи армій «Південь» від 11 липня 1941 р. (виданих до наради у Ставці фюрера 16 липня 1941 р.) підкреслювалося, що *«територію*

України слід розглядати як життєвий простір дружнього нам народу». Інструкціями встановлювалась заборона для німецьких військових на конфіскації майна місцевого населення, а також вимагалось толерування до вірувань українців. За сприяння німецької адміністрації дозволялось функціонування української міліції.[381, С. 62]

Керівники рейху розуміли, що для успішної колонізації нових територій на Сході Європи їм необхідна наявність розгалуженого адміністративно-управлінського, поліційного апарату. Співробітники якого могли б стати основою для реалізації їх планів. Вони мали б забезпечити бездоганне виконання наказів окупантів, здійснювати боротьбу з повстанцями та ліквідовувати соціально та біологічно непотрібних окупанту людей. Крім того, окупанти розраховували на підтримку місцевих жителів, які розуміли специфіку регіону та людей, які тут проживали, та мали належні професійні навички. [331, С. 125]

Ще перед початком війни з Радянським Союзом нацистські очільники розробили ряд документів, які стосувались використання потенціалу місцевого населення, готового до співпраці з Райхом. У директиві Верховного головнокомандування сухопутної армії Німеччини (ОКГ) від 3 квітня 1941 р. підкреслювалося, що потрібно *«завчасно уявляти собі, на яку частину населення можуть спертися німецькі війська»*, а тому рекомендувалося використовувати у своїх інтересах *«ворожі радянському урядові, радянському ладові верстви населення»*, *«гарантуючи їм певні свободи і матеріальні блага...»*. [331, С. 64]

На початках німецько-радянської війни нацистська верхівка намагалась використати потенціал українського націоналістичного руху, який розвивався на окупованих німцями територіях Європи. Українські емігрантські політичні угруповання також намагалися використати потенціал німецької армії для визволення від більшовиків українських територій та створення на них власне Української держави, яка б співпрацювала б з німецькою державою. Однак, верхівка Райху відкинула пропозиції

українських політичних діячів та стала проводити на окупованих українських територіях власну політику.

Однією із складових частин майбутньої політики нацистів щодо окупованих українських територій була політика з розпалювання міжнаціональних та соціально-класових протиріч серед радянського населення. Ґрунтовно позиція керівників Рейху відобразилась в т. зв. «Зеленій папці» Г. Герінґа. У папці виділено окремий розділ «Ставлення до населення за територіальними ознаками», в якому наголошується на використанні протиріч, які сформувалися і існують між українцями та іншими етнічними групами, які проживають на території Української РСР. [370, С. 615-639]

Після захоплення українських територій німці стали вивчати морально-психологічну обстановку, яка склалася в перші дні та тижні окупації. При визначенні основних напрямів впливу на населення враховувався фактор швидкої поразки частин Червоної армії, швидка евакуація партійно-радянського керівництва, відсутність перевіреної інформації про події на фронті та величезна кількість розбитої радянської техніки та колони військовополонених. Це деморалізувало місцевий люд, який опинився в окупації.

Крім того, на окупованих територіях розгорнулась хвиля антибільшовицьких настроїв населення, яку спричинила перманентна конфронтація між прибічниками і противниками більшовицького режиму, що тривала з 1917 року. Постраждалі від сталінського режиму прагнули реваншу та знищення політичних ворогів.

Це враховували представники нового порядку. Про перші дні і тижні війни зі страхом згадують місцеві та ветерани війни. Зокрема, Володимир Мандрик у спогадах про початок війни описує ситуацію в Новограді Волинському, який з перших годин війни було піддано німецьким авіаційним нальотам. Бомбові удари викликали в населення паніку та страх. [254,

Воспоминания Мандрика В. Н.] Він постійно посилювався разом із швидким просуванням німецьких військ.

У перші дні окупації в Житомирі на Сінній площі нацисти показово стратили 21 комуніста, а в районі Богунії створили «табір Смерті» для військовополонених. [540, С. 181] Показові страти край негативно впливали на стан місцевого населення. Жителька Житомира Г. Синьковська згадувала, що *«люди тоді, в 41-му, були настільки пригнічені, що, мабуть, вважали: опиратися марно – німці всюди і прийшли назавжди. Вони не вірили, що наші повернуться»*. [306, С. 46]

Нацисти також вправно використали моделі сталінської пропаганди та її вплив на населення. Життя тривалий час в атмосфері пошуку постійних ворогів та їх притягнення до відповідальності шляхом застосування періодичних та масових репресій, виробило в радянських людей особливу форму психологічного виживання та «відсторонення від терору», якщо він не зачіпає тебе або твоїх близьких. Це зумовлювало і застосування нацистами ідей боротьби з жидо-більшовиками, як обґрунтування власної жорстокості та масових страт. *«Гітлерівська егалітарно-расистська тотальність, – писав М. Гефтер, – як і сталінський симбіоз витоптування відмінностей і світодержавного ізоляціонізму, спільно будували антилюдство, здатне заповнити собою простір, успадкований від близької до вичерпування історії»*. [323, С. 72]

У планах нацистської верхівки територія Житомирщини та частини Вінниччини, яка увійшла до складу Житомирського округу займала важливе місце. З однієї сторони Вінниччина та Житомирщина це сільськогосподарські області, тому німці розглядали його як важливу сировинну базу для поставок продовольства до Рейху та забезпечення Вермахту. [238, С. 32] З іншої сторони, округ розглядався як регіон сприятливий для активної його колонізації етнічними німцями. За наявною у нацистів інформацією в рейхскомісаріаті Україна проживало 163 тисячі німців, з них у генеральній окрузі «Житомир» – 42 тисячі. [528, С. 87]

Така кількість етнічних німців у окрузі, на думку очільників Райху, дозволяла швидко провести її колонізацію. Це підтверджується тим, що в окрузі розгорнули свої штаб-квартири верхівка рейху – Гітлер, Герінг та Рібентроп. Регіон розглядався як майданчик для проведення етнічних та соціально-політичних експериментів. Важливу роль у ставленні нацистів до регіону відіграла політична акція Гімлера зі створення в ньому поселень етнічних німців «Лісовий заповідник» та Хегевальд». [415, с. 34]

Використання місцевих німців для організації системи управління та майбутньої колонізації регіону було частиною колоніальної політики нацистів. За вказівкою Гейнріха Гімлера, шефа СС і німецької поліції та Рейхскомісара зі зміцнення німецької нації були підготовлені докладні записки про німецькі громади України.

Нацисти вміло використовували незадоволення етнічних німців політикою попередньої влади. Вони пережили, як і більшість етнічних меншин радянської України, масові репресії 1930-х рр., кампанії з розкуркулення та створення колгоспів, ліквідація національних сілрад та районів, ліквідації інтелігенції та антирелігійні переслідування. [530, С. 849-853] Крім того, на рішення про співпрацю з нацистами впливали організовані на початку радянсько-німецької війни депортації німецького населення та розстріли тих хто перебував під слідством.

Поведінку українських етнічних німців у стосунках з одноплемінниками визначали наявність близьких родичів у Райху, а також мовна і культурна близькість. [436, С. 380]

Окремий орган – Бюро зв'язку зі справ етнічних німців займався їх реєстрацією. Йому допомагали адміністрації та німецькі служби. До їх відання входило виявлення місцевих німців, перевірка їх лояльності та бажання співпрацювати з «своїми братами». На думку Мартіна Діна, місцеві німці швидко переконали своїх братів з «фатерлянду» у «лояльності» та прагненні до співпраці. Вони стали *«найкращими кандидатами на ключові*

посади – завдяки їхньому володінню німецькою мовою та гаданій лояльності». [354, С. 349]

Крім того це був багатонаціональний, прикордонний район, який зазнав жорстоких репресій в сталінську добу. Зокрема, упродовж 1930-х років в регіоні відбувалися постійні чистки та депортації польського та німецького населення. Польська та німецька меншини сприймалися як чужорідні народи, які виступають проти побудови радянської держави. Тому на початку війни та окупації регіону нацисти зробили ставку на місцевих німців, яких не встигли депортувати вглиб Радянського Союзу. Місцеві етнічні німці всіляко намагались уникнути депортаціям і дочекатися приходу німецької армії. *«Про те, що частина німецького населення України змогла уникнути депортації на початку німецько-радянської війни, – зазначає Ю. Ніколаєць, – свідчать і масштаби переміщення німців у роки нацистської окупації, що переважно мали на меті створення так званих «зразкових німецьких поселень».* [433, С. 223]

У німецьких документах наголошувалось, що наслідок радянського панування для місцевого населення є очевидно негативним. Населення *«відвикло віддаватись політичним сподіванням, але вміє сховати свої почуття під зовнішньою тупістю».* [400, С. 162]

Вінниччина та Житомирщина, регіон в якому проживала значна кількість євреїв, як мали стати основою антирадянської пропаганди та мали одразу зникнути, будучи знищеними в перші тижні окупації. Німці використали пропагандистське гасло «допомоги у боротьбі з «жидобільшовиками» чи «жидами», які винні у всіх бідах місцевого люду. Тому місцевим чоловікам потрібно активно долучатися до служби у допоміжній поліції, яка має допомогти німецькій адміністрації виконати очищення регіону від «жидівського елементу». [350, С. 83]

На думку Фаїни Винокурової: *«Друковані органи (Вінниччини) нерідко були інструментом маніпулювання свідомістю місцевого населення, одним із чинників заохочення антиєврейської поведінки, формування байдужого*

ставлення до долі євреїв навіть серед найближчого оточення – колишніх колег, сусідів». [291, С. 108]

Окупація регіону супроводжувалась актами масового знищення євреїв. За перші місяці окупації німецькі військові частини за керівництва вищого фюрера СС і поліції Фрідріха Екельна (1-ша бригада СС, а також батальйони поліції порядку № 9, 45, 314, 82, 311, 303, 304 та 320), айнзатц-група СС і особистий склад вермахту (із 6-ї армії, 17 армії і командування тиловою областю армії «Південь») знищили майже все єврейське населення регіону. На думку Венді Лауер, масштабні акції знищення місцевого єврейського населення в Житомирі і окрузі з застосуванням різних німецьких військових частин, поліції та місцевих фольксдойче та українців стали зразком для «вирішення» долі східноєвропейських євреїв. [445, С. 39]

У політиці нацистів, щодо населення регіону, важлива роль відводилась загостренню міжетнічних суперечностей. Зокрема, окупанти намагалися натравити одну етнічну групу на іншу, звинувачуючи то одних, то інших у співпраці з комуністичним режимом, причетності до репресій та депортацій. Зокрема, під час висвітлення в газеті «Вінницькі вісті» екстумації місць масових поховань вбитих енкаведистами жителів Вінниці за травень-серпень 1943 р. вказувалось на факт масового вбивства саме українців. При цьому з ідентифікованих 679 страчених (з 9439 осіб), українцями було 490 осіб, 28 – поляками, 161 – «особа невідомої національності». [286, С. 83]

У регіоні для втіленні власної політики нацисти масштабно використовували власну пропагандистську машину, яка супроводжувалась значними маніпуляціями етнічними цінностями та використанням історичної пам'яті. Ведення пропаганди серед населення базувалось на червневій директиві А. Гітлера «Щодо організації пропаганди в період наступу на СРСР». Директива передбачала організацію пропаганди за допомогою друкованої продукції, створення мережі місцевої преси, радіо та поширення пропагандистських матеріалів адаптованих до потреб місцевого населення. [355, С. 24]

У липні 1941 р. серед жителів окупованих територій було проведено конкурс спогадів про те, як вони пережили два останні роки панування більшовиків. Частина листів-переможців було опубліковано в місцевих газетах, а найцікавіші мали бути зібрані у «Книзі терпінь українського народу під більшовицьким тиранством». [483, С. 44]

Подібні маніпуляції з пам'яттю мали спровокувати етнічне протистояння, а також спростити процес залучення місцевого населення до співпраці з окупаційним режимом. Зокрема, у газетах «Вінницькі вісті», «Відродження» та «Козятинська газета» постійно друкувались матеріали антисемітського характеру. [Вінницькі Вісті. 28 листопада 1941 р.; Козятинська газета. 10 лютого 1943 р.; Відродження. 7 січня 1942 р.]

Автори публікацій пропагували серед населення нацистське ставлення до оточуючих євреїв та їх знищення, залучаючи у свої розповіді цитати з виступів Гітлера та верхівки нацистської партії.

Підтримував нацистській антисемітизм і письменник Аркадій Любченко. Він поділився своїми думками з журналістами Козятинської газети «Нове життя». У номері «Гайсинської газети» за 25 липня 1943 р. її редактор Юрій Стрижевський у статті «Дворіччя нового життя» наголошував, що ми *«Понад два десятиліття чекали, коли закінчиться жидівське панування над нами, і наші надії збулися»... За що ми вдячні німцям? – за те, що звільнили від жидів»*. [291, С. 105]

Власну пропаганду нацисти реалізовували за допомогою газет, листівок, плакатів, театральних вистав, радіо, кінопоказів тощо. Найбільший вплив на населення мала періодична преса. При підготовці матеріалів нацисти враховували психологію радянської людини, яка повністю довіряла газетам. В газетах друкувались карикатури, відозви, антисемітські та антибільшовицькі матеріали.

На шпальтах вінницьких та житомирських газет схвально відгукувалися про окупаційну політику, про перемоги нацистів на Східному фронті, перемоги у боротьбі з радянськими партизанами і підпіллям.

Для пропаганди використовувалась і мережа відновлених місцевих радіостанцій. Діяльність місцевого радіо перебувало у віданні рейхсміністра у справах окупованих східних областей та місцевих рейхскомісаріатів. [250, С. 67] Для організації їх роботи одразу після окупації населених пунктів з'являлись підготовлені команди технічних та пропагандистських працівників. Така команда на чолі з німецьким офіцером Флегером відновлювали в окупованих містах Житомирщини радянську радіомережу. До складу бригади входили перекладач українець Голейко, поляк Стефаник, вихідцями з Західної України, німець інженер Бем та німецький офіцер, який гарно говорив російською та відповідав за комплектування штату німецьких місцевих радіостанцій. [149, Арк. 14]

До роботи на станціях залучали місцевих технічно-інженерних працівників та радіодикторів. Зокрема, диктором на Радомишльському радіовузлі працювала Н. Єрмоченко, на Житомирському З. Гревцова. Вони двічі на день зачитували повідомлення про німецькі перемоги на Східному фронті (українською та німецькою мовою), передавали накази, розпорядження німецької адміністрації, зведення з Західного фронту, оголошення та відозви до населення. В текстах повідомлень здійснювалась пропаганда проти жидо-більшовизму. Під час радіотрансляцій звучали німецькі військові марші, пісні українською та німецькою мовами. З вересня 1943 р. передавалась агітація та відозви до молоді боротися з партизанами та Червоною армією. [149, Арк. 16-17]

Однак, необхідно зазначити, що не дивлячись на масовість нацистської пропаганди, місцеве населення у своїй більшості не піддавалось на її вплив. У серпні-вересні 1941 р. айнзацгрупа «С», вивчаючи ситуацію з поширенням антисемітизму в Центральній та Північній Україні виявила, що ретельні спроби підбурити населення до єврейських погромів не увінчалися успіхом. *«Українці відкидають єврейство, як і комунізм, оскільки євреї домінували серед чиновників Комуністичної партії. Українці бачили, що євреї єдині, хто тішився від членства в Компартії, а надто чільних посад. Однак виражений*

антисемітизм на расовому й ідеологічному ґрунті чужий цьому населенню».
[275, С. 72]

Нацистська пропаганда базувалась на тезах знищення всього радянського та відновлення справедливості. Колективізовані приватні господарства мали повернутися їх колишнім власникам, поновлювались у майнових правах колишні репресовані та члени їх сімей. Нацисти повідомляли про відновлення приватної власності на засови виробництва, поверненні приватного підприємництва.

Нацисти вміло використовували ідеологічний аспект у схиланні місцевого селянства до колабораціонізму та лояльного ставлення до нової влади. На початках окупації антиколгоспні та антирадянські гасла дозволяли їм набирати добровольців у різні допоміжні військові й поліцейські частини.
[445, С. 37]

Не останнім фактором, який використовували нацисти для набору бажаючих працювати в адміністративно-управлінських органах, поліції та на виробництві, був економічний. Населення окупованих територій опинилось в складних умовах фізичного виживання. Відчувався гострий дефіцит продуктів, одягу. За документами окупаційної адміністрації особи, які працювали в допоміжних органах влади отримували досить пристойну заробітну плату, а також можливість отримувати продуктовий пайок за фіксованими цінами. Зокрема, з 1 серпня 1941 р. місячна зарплата керівника районного рівня складала 2 тис. крб.. Розмір заробітної плати залежав від чисельності населення і коливався від 1 тис. крб. до 3 тис. Вартість 1 кілограма муки для адміністративних працівників становила 30 копійок. Можливість отримувати продуктовий пайок для багатьох службовців та членів їх сімей стала дієвим засобом фізіологічного виживання. [549, С. 135]

Готовність до співпраці з новою владою у місцевого населення регіону була досить високою. Вони вірили, що при німцях жити буде краще ніж при комуністах. *«Майже 99 відсотків населення не навидить більшовиків і дивиться на них з ворожістю, - повідомляли партизани націоналісти з*

Вінниччини, - особливо ненавидить колгоспну систему, НКВС, і що вони конфісковують увесь хліб». [286, С. 149]

У перші місяці окупації місцевий люд опинився в ілюзорному світі. Німці, справді, на початках демонстрували свою проукраїнську позицію. На будинках, де розміщувались німецькі владні структури, почали вивішувати українські жовто-блакитні прапори. Почали організовуватись перші українські владні структури. Одразу почала виходити україномовна місцева преса. Це справляло враження на населення. І місцеві пішли на співпрацю. Окупантам досить швидко вдалося сформувати кістяк нових управлінських структур. Однак населення швидко зрозуміло, що нацисти не відчують до місцевих жодних сентиментів. Вони для окупанта лише трудові одиниці, для рабської праці в інтересах Райху. [269, С. 235]

Юрій Шевельов у своїх нотатках-роздумах над біографією Ю. Шереха спробував визначити підстави віри в німців, і подальшого розчарування ними: *«У ті перші місяці окупації мало було відомо про природу німецького режиму. Советська пропаганда говорила про нього багато правди, але через те, що говорилося з цього джерела, віри не йнято. Здавалося невірогідним, що на заході міг народитися близнюк советської системи»*. [538, С. 10]

Тут потрібно зазначити, що на Житомирщині частину керівних кадрів у новій організованій окупантами місцевій владі склали представники націоналістичних сил, як прибулих, так і місцевих. Вони мали, за рішенням проводу ОУН Бандери, домогтись створення української поліції, призначити власних бургомістрів та начальників поліції та залучити місцеве населення до державницького руху. [400, С.70]

На Вінниччині, особливо у містах, першими колаборантами стали фольксдойче та «колишні» позбавлені за часів радянської влади свого статусу російські імперські чиновники, юристи.

За допомогою газетних публікацій та листівок німці вербували перших бажаючих поїхати до Німеччини на роботу, комплектували поліційні та допоміжні військові частини. Газета «Українське слово» на початку 1942 р.

почала публікувати статті з закликами допомогти «визволителям від жидо-більшовизму» своєю працею, яка *«...мусить стати священним обов'язком кожного свідомого члена української нації, бо щоб довести Україну до кращого завтра, потрібно нам передовсім свідомо й доцільно працювати, працювати й ще раз працювати»*. [403, С. 112]

Далі в газеті вийшли пропагандистські статті *«...Наші очі звернені на Україну!»*: з життя українських полонених у Німеччині, *«Як живе німецький робітник»*. Статті були переповнені захватом українських робітників від життя та праці в Німеччині. Їм подобалось все: місце праці, верстати, умови проживання, соціальні гарантії та дбайливе ставлення адміністрації. [403, С. 112]

Подібні статті-звернення друкувались у всіх місцевих українських газетах Житомирщини та Вінниччини.

Після проведеної в кінці 1941 – на початку 1942 р. зачистки допоміжної української поліції від представників українського національного руху, в березні 1942 р. розпочалась агітація в окупаційній пресі за вступ до пронімецьких військових формувань. Вже на початку березня 1942 р. місцева преса розгорнула пропагандистську кампанію з формування Українського визвольного Війська, що бореться *«належне місце України у майбутній Новій Європі»*. При цьому німецька адміністрація проводила політику направлену на знищення як комуністичного, так і націоналістичного підпілля. На думку І.І. Дерейко *«жителі райхскомісаріатів були зобов'язані сумлінно працювати на благо Німеччини лише для того, щоб віддячити за визволення від більшовизму. Як радянські, так і оунівські аналітики справедливо відзначали слабкість цього аспекту нацистської пропаганди, і її невідповідність реальній політиці Гітлера»*. [352, С. 51]

При формуванні штату працівників газет окупаційна адміністрація спиралась на місцеві органи влади. Вони підбирали працівників, проводили серед них ідеологічну роботу, цензурували публікації. Певну роль у створенні окупаційної преси відігравали українські націоналісти. У перші

місяці окупації їх польові групи, прибувши до Житомира та інших міст регіону, активно долучилися до роботи місцевих органів влади та створення і виходу місцевих періодичних видань. Місцева преса стала засобом німецької пропаганди серед місцевого населення. На неї покладались функції вербування охочих до співпраці з новою владою.

Місцева окупаційна адміністрація в перші дні після вступу на посаду почали пошук серед місцевого населення бажаючих до співпраці. Перед окупантами стояло складне завдання: з однієї сторони втілити в життя ідеологічні настанови очільників Райху, тобто виявити і знищити місцеву еліти, з іншої сторони потрібно було налагодити систему управління, роботу місцевої економіки. Тому вже восени 1941 р. для заповнення значної кількості управлінських посад, при посиленні кадрового голоду, нацисти стали брати людей за принципом ідеологічної вірності (після проведення перевірки). Нові кадри, особливо в сільській місцевості, досить часто не мали жодної освіти, окрім початкової.

«Нові працівники», для їх перевірки на лояльність, залучались до вирішення єврейського питання. Місцеві займались ідентифікацією євреїв, реєстрували їх, слідкували за збором податків, а також за порядком в таборах і гетто. Долучали їх і до акцій зі знищення місцевих євреїв. У січні 1942 р. в акції зі знищення євреїв села Стрижавка на Вінниччині брали участь четверо співробітників поліції безпеки, 20 осіб польової жандармерії і шуцполіції. Вони мали організувати доставку євреїв, і забезпечити охорону місця їх страти. [415, С. 48]

Для розпалювання антиєврейської пропаганди залучались і місцеві священники. Під час похорону жертв сталінських репресій в липні 1943 р. єпископ Житомирський та Вінницький Григорій у промові поклав провину за злочин на «... підступних жидів». Він же говорив про необхідність звільнення України від євреїв. [293, С. 115]

Отже, нацистські керманічі на початку окупації території України намагалися скористатися у власних цілях складним морально-психологічним

становищем населення. Вони за допомогою поширення власних пропагандистських ідей, ще більше посилювали атомізацію суспільства та намагалися придушити будь-які антинімецькі ідеї. Крім того в регіоні створювались нестерпні умови життя для всіх осіб, хто намагався уникати співпраці з окупантом. Населення опинилось в надзвичайно складних умовах, коли співпраця з окупаційною адміністрацією залишалась єдиним засобом до виживання.

Аналізуючи особливості впливу політики двох тоталітарних режимів на населення Житомирщини та Вінниччини можна дійти висновку про їх недалекоглядність і бажання користуватися у своїй діяльності переважно методами пропаганди та жорстокого терору.

Зайнявши територію Житомирщини та Вінниччини, нацисти намагалися показати свою владу кращою за колишню «жидо-більшовицьку», адже саме цього хотіло місцеве населення, ображене на кампанії націоналізацій, колективізацій, репресій, депортацій, які застосовувала попередня влада. Однак, загравання нацистів з місцевим населенням на початку осені 1941 р. швидко закінчилося, і вже на початку зими 1941-1942 р. окупант показав свою справжню сутність. Почалися чистки, репресії та переслідування незадоволених окупаційною політикою. Згодом додалися примусові вивезення на роботи в Німеччину, реквізиції та розстріли заручників.

Кожна із воюючих сторін під час формування власної моделі пропаганди наголошувала на підтримку її політики зі сторони місцевих.

Сталінський режим, з його політикою класової ненависті, ненависті до вільнодумства та демократичних устремлінь, відповідальний за формування в населення регіону антибільшовицької опозиції та готовності значної його частини до співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією. Саме політика радянського керівництва, а не політика Рейху, спричинила феномен масової співучасті населення у роботі з нацистською Німеччиною та участі у

його військових формуваннях. Значна частина населення чекала на початок війни і прагнула за допомогою німецьких військ позбутися гніту сталінського тоталітарного режиму. Вони жили ілюзіями і споминами про часи 1918 р. і першого власного досвіду зустрічі з німецькими військами. Ілюзії та пам'ять привели частину населення до співпраці з окупантом. Згодом ілюзії розвіються і залишиться лише жорстока колоніальна дійсність.

Загалом, ні німецька пропаганда, ні матеріальні заохочення, ні фінансові стимули, ні примусова мобілізація не дали б нацистському керівництву таку кількість бажаючих до співпраці. Внутрішня політика компартійних органів направлена на пригнічення всього національного, направлена на знищення цілих суспільних верств та народів, з її розкуркуленням, депортаціями, репресіями спричинила готовність багатонаціонального населення Вінниччини та Житомирщини до співпраці з ворогом. Для багатьох людей, які в силу обставин стали громадянами Радянської імперії, вона залишалась чужою. Вони вважали, що співпрацюючи з окупантом, факту зради Батьківщини не відбувається. Бо для них Радянська імперія не була Батьківщиною, а влада більшовиків, окупаційною.

РОЗДІЛ 3. Основні форми колабораціонізму на території генеральної округи «Житомир»

3.1. Співпраця з нацистами в адміністративно-управлінській сфері

У перші дні окупації нацисти вдалися до формування нової владної вертикалі, яка складалася з власне німецьких органів влади та «української допоміжної адміністрації». Залучення місцевого населення до співпраці розглядалося окупантами через призму оволодіння новим життєвим простором та населенням. Нацистські керівники вважали за необхідне тимчасово, для встановлення повного контролю і завершення війни, долучати місцевих до управління та поліції. За приклад вони брали співпрацю англійської адміністрації та місцевих в Індії. У липні 1941 року ортскомендант с. Городище надав 11 оунівцям перепустки, зброю та повноваження організувати в селі міліцію та обрати старосту. [363, С. 32]

В перші тижні окупації німецька військова адміністрація спиралася на членів похідних груп ОУН(б), ОУН(м), які очолили новостворені органи допоміжної адміністрації. Вони розглядали Житомирщину, як центр, базу для розгортання власного руху з розбудови українських органів влади на території центральної України. Так, похідні оунівські групи «Північ» на початку липня 1941 р., на щойно окупованих німцями територіях Житомирщини, розпочали створення та комплектацію української міліції, Житомирського обласного управління. 22 липня 1941 р. склад створених оунівцями органів місцевого управління затвердила німецька військова адміністрація. [450, С. 132] Головою управління став Іван Луцюк. [391, С. 308]

В останніх числах липня 1941 р. головою Житомирського облуправління став місцевий активіст, прихильник мельниківців О.М. Яценюк. [130] Головою Житомирського міського управління призначили Ю. Орищенко, згодом його змінив Д.О. Павловський. [396, С. 34] У вересні 1941 року до ОУН(м) вступив секретар управи М.Т. Ясинський. [363, С. 33]

У значній кількості адміністративних одиниць області члени похідних груп ОУН зуміли створити органи місцевого українського управління. На думку М. Жилюк, члени ОУН не ставили за мету зайняти керівні посади в місцевих органах управління. Їх завданням було знайти з місцевих свідомих кандидатів та керівників. [363, С. 37]

На початках мельниківці формували міські органи управління, а в селах працювали бандерівці. Вони організовували вибори місцевих органів влади у Чуднівському, Коростишівському, Потіївському, Янушпільському районі, м. Бердичів. Зокрема, до створення місцевих органів влади в Чуднівському районі долучився, учасник похідної групи Федорчук, а також місцеві активісти М.С. Гречківський, М.Ю. Хоменко та С.М. Гвоздиківський. [144, Арк. 11-12] Микола Хоменко, як представник влади організував вибори місцевої влади та поліції в селах Турчинівка, Тютюнники та Судачівка Чуднівського району. [144, Арк. 13]

Це підтверджують німецькі повідомлення і зведення. Зокрема, на початку березня 1942 р. в донесеннях поліції і СД до Берліна наголошувалось, що в Житомирській області організації бандерівців вдалося проникнути у всі гілки управління та проводити нам свою пропаганду самостійної України. [400, С. 153]

Члени похідних груп ОУН залучили до формування органів влади місцевих українських патріотів: І.К. Чоповського (до 1941 р. – бухгалтер в Радомишлі), став керівником райуправи, В.Т. Кривоноса, став радомишельським бургомістром, В.А. Максименка, став секретарем міської управи, А.А. Доскача (до війни – старший агроном Вишевецької МТС і член ВКП(б)), став старшим агрономом гебітскомісаріату. [523, С. 246]

Загалом, на початку окупації українські націоналісти стали найпотужнішою силою в регіоні. *«На початку, – зазначав один із партизанських командирів Вінниччини, – найбільшими були організації націоналістів, які фактично захопили владу в селах, районах, містах».* [286, С. 148]

Паралельно проводився пошук місцевих активістів, які були б схильні працювати з окупантом. Бажаючі, працювати в окупаційній адміністрації, загонах поліції та інших структурах, мали заповнити різні анкети та автобіографії, зміст яких проливав світло на їх попереднє життя. Так, одна із граф типового особового листа з обліку кадрів містила питання «Чи був репресований жидівсько-більшевицькою владою (за що, коли, як)». [406, С.83] Зібрана інформація про кандидата ретельно аналізувалась і заносилась до заведеної на нього справи.

При комплектуванні допоміжного апарату та для налагодження роботи місцевої економіки окупанти провадили пошук колишніх радянських та партійних функціонерів, інженерів, технічних працівників, які вже мали досвід адміністративно-управлінської роботи. На думку С.І. Власенка, такий захід дозволяв нацистам економити час, сили та енергію при організації нової системи управління. *«Німці вважали, - пише дослідник, - що співпраця людей, які знали мову, звичаї, побут місцевого населення, повинна була полегшити експлуатацію економіки краю».* [298, С. 111]

На думку житомирської дослідниці В.Ю. Яковенко, створені в перші дні окупації місцеві допоміжні органи управління одразу перетворились на маріонеткові установи і повністю перебували під контролем німецької окупаційної адміністрації. [540, С.181]

Восени 1941 р. німецька окупаційна адміністрація змінила своє ставлення до результатів проведення сільськими мешканцями виборів старост та працівників управлінських органів. Вибрані населенням керівники переводились нацистами в категорію помічників старост, а старост призначали саме німці. Крім того виборні працівники мали пройти перевірку на лояльність новій владі. Тобто німці не довіряли місцевому населенню та намагались знайти на керівні посади «справжніх керівників» і виконавців їх рішень.

Згодом почалися арешти членів ОУН, які працювали в місцевих органах влади та проявляли чітко виражену українську позицію. Нацисти

діяли у відповідності до наказу від 25 листопада 1941 р., який поширювався на «айзанцкоманду с/5» поліції безпеки і СД, що діяли на Київщині, Рівненщині, Житомирщині, Вінниччині Миколаївщині та Дніпропетровщині. У наказі наголошувалось, що *«рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті мета якого – створення незалежної України. Всіх активістів руху Бандери треба негайно арештувати і, після ґрунтовного допиту, таємно знищити, як грабіжників»*. [260, С. 9] Репресії на Житомирщині проти українських націоналістів набрали особливо значного розвитку після організованої в містечку Базар маніфестації присвяченої пам'яті розстріляним у 1921 р. учасникам Зимового походу військ УНР.

Не нехтували окупанти і залученням до роботи допоміжних органів колишніх комуністів та радянських активістів. Для їх виявлення працювала новостворена система обліку та реєстрації. В жовтні 1941 р. на сільських старост та міських голів нацисти покладали реєстрацію та ведення списків мешканців, які до 22 червня 1941 р. проживали у населеному пункті, приїхали або оселились в ньому після початку війни. Окремо складався список підозрілих осіб, які займали владні посади в радянську добу, були комуністами чи комсомольцями. [242, С. 403-405]

Місцеве населення на початках німецької окупації вороже поставилося до комуністів та комсомольців, які залишились. Не поодинокими були випадки, коли їх видавали німецькій адміністрації. Так, вінничанин Ф.Л. Холковський, брати якого були репресовані в 1930-ті роки, у вересні 1941 р. видав гестапо керівника гуртка Протиповітряної та Протихімічної оборони Грабельського, який від початку окупації переховувався в сараї. [248, С. 67]

Жителі с. Лавровки Вінницької області С.Д. Очеретний (місцевий староста), О. Гончарук, Д. Гончарук та М. Копчук 1941 р. виявили архів сільради, який датувався 1938 р. За матеріалами архіву вони склали списки місцевого партійно-радянського активу. У списках фігурували 200 осіб, які мали бути заарештовані та піддані суду за їх активну комуно-більшовицьку позицію. З них 56 осіб потрапили до розстрільного списку. Списки

направили до Вінницького СД. У результаті частина партійно-радянського активу села була заарештована. [248, С. 61]

«Жах настільки охопив усіх(комуністів), - писав один із підпільників Н.В. Тинний, - що в 1941 р. і першій половині 1942 р. важко було знайти людину, з якою можна було б говорити позитивно про радянську владу та більшовицьку партію... Комуністи, які не зареєструвалися в поліції, приховуючи свою належність до партії, намагалися пристосуватися або сидіти тихо і не показуватися... Вони боялися один одного більше, ніж безпартійних». [363, С. 40]

Добровільна реєстрація, з однієї сторони, означала для людини з відповідним попереднім бекграундом загрозу життю. Частина колишніх партійно-комсомольських активістів та членів їх сімей нацисти знищили, або відправили в концтабори чи на примусову роботу до Німеччини. З іншої сторони, для нацистів добровільна реєстрація була своєрідним тестом людини на лояльність новому режиму та можливістю залучити її до співробітництва. Особа, яка проходила реєстрацію, перевірялась місцевими німецькими органами та давала підписку, що вона не братиме участі у антинімецьких акціях. Зареєстрованих, досить часто, заносили до категорії «заручників», тобто осіб, які у випадку здійснення в регіоні антинімецьких чи підіривних акцій, будуть заарештовані. За звітом Гайсинського райпарткому від 1 серпня 1944 р. із 101 зареєстрованих в районі комуністів, що пережили окупацію – 83 знищили партійні документи, 53 – стали на облік в гестапо і поліції. Лише 14 членів КП(б)У і кандидатів перебували в партизанських загонах і працювали в підпіллі. [475, С. 39]

Отже, людина під час реєстрації вибирала для себе особистий варіант поведінки, від чого залежало її подальше життя в окупації. Зокрема, другий секретар Новоград-Волинського райкому В. Остапчук, заручившись свідченнями місцевої жительки Марії Шимош, у вересні 1941 р. звернувся до місцевого бюро німців з клопотанням про отримання паспорта фольксдойче. [157, Арк.8] Це дало йому можливість успішно пережити період окупації.

В Андрушівському районі Житомирської області для підпільної роботи було залишено 213 комуністів. Більшість з них добровільно пройшла реєстрацію в гестапо. Кандидат ВКП(б) Зубревич навіть написав у заяві до начальника німецької жандармерії про те, що він «добровільно вийшов з рядів ВКП(б)», а також вказав, що він син розкуркуленого і т. ін. [534, С. 236].

Згідно з свідченням комісара партизанського загону Плисківського району Вінницької області: *«Були й такі «комуністи», які якимось чином опинились на території, зайнятій німцями, - і відкрито стали на шлях зради Радянської влади і почали активно допомагати німцям відновлювати для них зруйноване війною господарство, а також шпигувати на німецьку розвідку. Як приклад: по Плисківському району перейшли на шлях зради колишні «комуністи» товариші Зелінський, Дердира, Стрелець та інші».* [286, С. 107]

У серпні 1942 р. М. Гусак, колишній суддя Черняхівського району, після перевірки його особи та анкетних даних місцевою комендатурою, отримав від відділу юстиції генеральної округи «Житомир» пропозицію стати суддею окупаційного суду Черняхівського району. На яку і погодився. [371, С. 103]

Суддею вінницького мирового суду працював після перевірки професійний юрист Г. Бондаренко, суддею у Вінниці – Ф. Садкевич, суддею в Житомирі – колишній міліціонер І. Фурманський. [371, С. 100-101] Мировим суддею Дзержинського (Чуднівського) району упродовж 1942-1943 років працював колишній вчитель Олексій Білоусов. [127, Арк. 3]

В органах місцевої німецької судово-виконавчої та тюремної служби працювали і інші працівники органів радянської юстиції. Вони забезпечували потребу в адвокатах, суддях, нотаріусах, обіймали відповідні посади в генеральній окрузі «Житомир». На думку А. Іваненко, це був адміністративний колабораціонізм, що полягав у роботі місцевих окупаційно-владних інституцій. Їх «зрада» полягала не в особистій участі в каральних акціях проти місцевого населення, не у організації постачання до

Німеччини «живого рабського товару», а в ліквідації залишків колишньої радянської владної вертикалі та легітимації нацистської окупаційної системи управління, поширенню гітлерівської влади на всі сфери життя жителів регіону. Тобто ці особи вчиняли злочин фактично проти колишньої окупаційної влади, а вже потім проти місцевого населення. Хоча тут необхідно зазначити, що судді, адвокати, нотаріуси виконували важливу для окупованого населення роботу – забезпечення хоча б якоїсь юридичної стабільності та функціонування соціуму. Життя людей в окупації продовжувалось. Народжувались діти, хтось помирав, продавалась і купувалась нерухомість, яку потрібно було реєструвати, потрібно було посвідчувати договори, вирішувати господарські та цивільні справи. Саме ця сторона життя соціуму забезпечувалась новою окупаційною юстицією.

Однією з умов, яка висувалась майбутнім колаборантам, була їх приналежність до фольксдойче, чи вороже ставлення до колишньої влади. Фольксдойче залучались до роботи перекладачами, діловодами. Без них було не можливо ефективно управляти величезною за площею територією генеральної округи та контролювати діяльність місцевих допоміжних управлінських органів, де працівники не володіли німецькою мовою.

Для підтримки місцевого німецького населення на початку жовтня 1941 р. регіон відвідав Г. Гімлер. Під час візиту він відвідав поселення фольксдойче, яке знаходилось поблизу Житомира та мало стати центром його секретної резиденції Хегевальд. [414, С. 35]

Під час реєстрації, етнічні німці отримували значні привілеї та особливий соціальний статус та економічний допомогивий пакет. До пакету входило право на отримання продуктивних наборів у спеціальних магазинах, право харуватися у особливих їдальнях для фольксдойче. Окремо надавались і талони на придбання одягу і взуття за зниженими цінами. Фольксдойче не забирали на примусові роботи до Німеччини. Загалом, лояльність етнічних німців купувалась певними соціально-економічними преференціями, що в

умовах жорсткої окупації, розглядалось населенням, як можливість вижити. [273, С. 118]

Фольксдойче активно залучали до роботи в системі окупаційної адміністрації та поліції. Зокрема, допоміжні поліційні сили з місцевих етнічних німців формувалися для захисту німецьких колоністів з колоній Гегевальд і Фьорстерштадт від радянських та українських партизанів. Загони діяли і в інших місцях компактного проживання фольксдойче, а також німецьких сіл і поселень. За інформацією СС, станом на грудень 1942 р. в окрузі до допоміжної поліції, створеної з місцевих німців, входило 458 осіб. [171, Арк. 2]

Іноді співробітничали з окупантами цілі родини фольксдойче. Прикладом може слугувати історія братів Ілінгів. Отто Ілінг, житель міста Малина, до грудня 1942 р. працював старостою містечка Володар-Волинський, а його брат – Олександр, очолював місцеву районну поліцію. Отто заарештували радянські спецслужби в 1944 р., а Олександр втік разом з німцями. [75, Арк. 233зв.]

Окрему категорію складали особи, які потерпіли під час репресій 1930-х рр. У Володар-Волинській управі секретарем працював Г. Нестеренко, який в 1933 р. зазнав переслідувань та арешту за антирадянську позицію і приналежність до селян-кулаків. [75, Арк. 233зв]

Очільником поліцію Любарського району працював С.Ф. Кульчицький. Він приймав активну участь в у розстрілах місцевих євреїв, прорадянських активістів та нелояльного до німців місцевого населення. Після арешту співробітниками НКВС С.Ф. Кульчицький зізнався, що на посаду начальника поліції він погодився піти, бо був незадоволений радянською владою та особисто постраждав під час репресій. [158, Арк. 62-63]

Сільським старостою в селі Велика Волиця Любарського району став учасник антирадянського повстання 1930 р. Іван Маленчук. До місцевої поліції записався колишній засуджений за втрату в 1933 р. колгоспного коня Ф. Шило. [78, Арк. 1-2] Писарем сільської управи с. Кожуховка

Коростеньського району довгий час працював П. Павленко. Він же одним із перших на початку 1942 р. добровільно поїхав на роботу в Німеччину. [78, Арк. 11] Старостою м. Народичі працював К.М. Романовський, який «постраждав від дій радянської влади». [73, Арк. 65]

Колишніх куркулів та підкуркульників, «лишенців», засуджених за антирадянську позицію, священників та членів їх сімей окупанти використовували для пропаганди направленої проти жидо-більшовицького режиму. Їм повертали колишні будинки, допомагали з працевлаштуванням, залучали до роботи в поліції та допоміжних службах. Восени 1941 р. частину зібраного врожаю сільські старости зобов'язані були виділяти і новоприбулим репресованим жителям села. Для цього навіть створювались комісії органів управління районного рівня. [406, С. 84]

Допомога репресованим надавалась при їх поверненні додому, поверненні відібраного житла, облаштуванні на робочих місцях. Так, Вінницька обласна управа надала допомогу Юстинії Охвату, який поверталася додому в м. Бориславль з радянських таборів. Їй посприяли в отриманні перепустки та відпочинку у Вінниці. [406, С. 84]

Допоміжна служба мала створити в населення ілюзію безпеки та дозволила б німцям утвердитися на окупованих територіях.

Бажання співробітничати з окупантом виявили різні за соціальним походженням, національністю та метою місцеві жителі. Показовим прикладом протилежних мотивів колаборантів може слугувати формування нацистами першого складу місцевих допоміжних адміністрацій. Якщо в Житомирі першість мали представники українського націоналістичного руху, то у Вінниці до співпраці долучились представники місцевої інтелігенції та фольксдойче.

21 липня 1941 р. полковник Вінтергерст оголосив про створення тимчасових органів міського самоврядування у м. Вінниця. До новоствореної управи увійшли місцеві лікарі та викладачі медінституту, технічна інтелігенція. Очолив управу професор біології Вінницького медінституту

О.О. Севастьянов. [414, С. 68] Він був колишнім поміщиком, головою земської управи. Люто ненавидів все українське та підтримував монархічні ідеї. Його заступником став фольксдойче та інженер за спеціальністю І.Ф. Бернадрд. [97, Арк.9] Згодом він очолив Вінницьку обласну управу.

Польовий комендант Вінниці Маркулл особисто відбирав нові управлінські кадри. Він з 2 по 6 серпня 1941 р. об'їздив територію на південь від Жмеренки до Бару, Копайгорода та інших міст. В містах його зустрічали нові управлінці – голова міста, місцева інтелігенція. Маркулл призначив 25 місцевих керівників в населених пунктах навколо Вінниці. [414, С. 72]

У новоствореній німцями судовій системі знайшлося місце підготовленим в російській імперській період юристам, яких компартійні органи позбавили права займатися професійною діяльністю. Частина з них була звільнена з органів юстиції, інші переведені на посади юрист-консультів, чи посади дрібних клерків.

На посаду юрисконсульта Вінницької обласної управи, за погодженням фельдкомендатурою, 5 серпня 1941 р. призначили колишнього адвоката С. Малінського. В міжвоєнну добу його декілька разів заарештовували за різними обвинуваченнями. Однак жодного разу не засудили до ув'язнення. С. Малинський довго на попрацював в управі, бо не володів українською мовою. У грудні 1941 р. С. Малинський влаштувався на роботу в колегію адвокатів Вінниці. [372, С. 373]

Суддею Житомирського суду став колишній працівник апарату судових структур Російської імперії, випускник юридичного факультету Київського університету М. Лобачевський. Він, маючи антирадянські переконання, в серпні 1941 р. звернувся до О. Яценюка з клопотанням знайти йому підходящу роботу в новій адміністративно-управлінській системі. [125, Арк. 20]

Іноді в отриманні посад допомагали і особисті знайомства з очільниками місцевої влади, а також родинні зв'язки, чи попередні заслуги рідних перед окупантами. Жителька м. Новоград-Волинський О.В. Мельник,

яка упродовж 1941-1942 р. співпрацювала з місцевим гестапо, доносячи на місцевих жителів, які були колишніми радянськими активістами, мали родичів у офіцерському складі Червоної армії. Як нагороду вона отримала у власність цегляний будинок, можливість отримувати продукти з магазину для фольксдойче, а також її сини отримали роботу землеміра та керівника статистичного відділу в міській управі. [79, Арк. 21-22]

Виходець із суддівської родини М. Прель, будучи знайомим з вінницьким головою О. Севастьяновим, отримав від нього посаду мирового судді. [371, С. 99] Допоміг О. Севастьянов влаштуватися адвокатом у Вінницьку адвокатську колегію і юристу, 70-літньому О. Гармашеву. [372, С. 378]

Суддею Житомирського апеляційного суду працював колишній працівник судової системи Російської імперії С. Мілюков. За радянської влади його усунули від судової практики. Поїздивши по різних регіонах СРСР, С. Мілюков повернувся до Житомира, де працював на посаді завідувача правового відділу обласної господарської організації. Після окупації міста він отримав підтримку від німецької адміністрації і можливість повернутися до судової служби. [135, Арк. 3-13]

В архівних слідчих справах фіксуються випадки централізованого направлення адміністративних працівників до роботи в судовій сфері. Суддями Чуднівського мирового суду стали в 1942 р. колишній очільник Чуднівської міської управи І. Омельчук [129, Арк. 16] та «рекомендований селянами» О. Білоус. [127, Арк. 13]

До кінця 1941 р. німці провели декілька чисток керівництва допоміжної адміністрації. З першого ж дня формування допоміжних управлінських органів оунівцями німці з підозрою ставилися до них. Восени 1941 р. розпочалися арешти представників українського націоналістичного підпілля. Їх розглядали як противників встановлення «нового порядку» в Україні. Частина заарештованих нацисти спробували завербувати, частину страчували. [106, Арк. 117-118]

У роботі допоміжної поліції та органів управління застосовувався радянський принцип подання анонімних доносів, які німці прискіпливо перевіряли. Факт доносу міг використовуватись німцями для проведення превентивного арешту та допиту особи, яка фігурувала в ньому.

З осені 1941 р. на керівні посади в органах місцевого управління нацисти все більше і більше призначали місцевих фольксдойче. У жовтні 1941 р. другим бургомістром Житомира став О. Кулицький, який пізніше стане керівником обласної поліції. [162, Арк. 9зв]

Загравання з гітлерівськими окупантами, постійна готовність прислужитися простежується в усій діяльності адміністративних функціонерів. У серпні 1941 р. до німецької комендатури надійшов донос старости села Дмитрашківка Вінницької області Й. Верестини на місцевого комуніста Г. Слюсара. В доносі повідомлялось, що Г. Слюсар тероризує та підбурює місцевих селян не збирати врожай і не виконувати вказівки німецької адміністрації. У результаті доносу Г. Слюсара арештували, а згодом розстріляли. [389, С.160]

У містечку Попільня влітку 1941 р. новопризначений староста Витовцій на вимогу німецького функціонера з питань сільського господарства побив одного із своїх сусідів. [414, С. 74] Причиною побиття стало невиконання ним плану поставок продовольства.

У с. Студениця Вінницького району, місцевий староста разом із поліцаями, виконуючи план з поставки продовольства, у місцевої селянки знайшли приховане зерно. Її жорстоко покарали – спочатку випороли, а згодом публічно стратили через повішання. [353, С. 210]

Факти побиття старостами і поліцаями сільських жителів у архівних справах зустрічаються досить часто. Наведемо декілька прикладів. Вже згаданий раніше староста с. Велика Волиця Любарського району не одноразово застосовував силу та побиття до місцевих селян за невиконання робочих норм, за невихід на роботу. Від побиття постраждали більше десятка місцевих селян. [78, Арк. 3]

Частина працівників місцевих допоміжних органів допомагали окупантам боротися з партизанами та підпільниками. Це була частина їх завдань, які ставили перед ними німецькі військові коменданти. В обов'язки старост входила організація місцевої громади для боротьби з партизанами. Вони створювали пости спостережень, охоронні команди. Крім того старост попереджали, що у разі вчинення партизанами диверсій біля населеного пункту, покараними будуть всі його жителі.

З кримінальних справ заведених на колишніх колаборантів можна побачити факти такої діяльності. Зокрема, надавав допомогу нацистам староста с. Кур'янці Погребищенського району М.А. Волянський, [89, Арк. 105] місцевий житель м. Браїлів П.А. Сніжинський видав окупантам місцевий партійно-радянський підпільний актив. [89, Арк. 132]

Староста громадського господарства хутора Вчелька Житомирського району Б.І. Буглак (поляк за національністю) в квітні 1942 р. видав нацистам конспіративну квартиру Митрофана Бондаренка, де переховувались бігли військовополонені. То й же В.І. Буглак, в листопаді 1943 р. організував переправу власним човном німецьких солдат через р. Тетерів. [78, Арк. 46]

З архівних документів можна зробити висновок, що колаборанти фактично не приймали жодних самостійних рішень, щодо організації роботи місцевих органів самоуправління, освіти, культури та медичної сфери. Вони, для окупантів, були лише виконавцями розпоряджень німецьких очільників адміністративних одиниць. Призначені нацистами керівники щомісяця подавали до окупаційних адміністрацій звіти про виконання німецьких постанов та організацію роботи та справ у господарствах чи відділах. Вони не мали повноважень видавати накази та розпорядження, складати плани робіт. Їм заборонялось без узгодження з німецькою адміністрацією здійснювати реалізацію продукції.

Про особливі відносини між німцями та їх прислужниками йшлося у повідомленнях очевидців за серпень-вересень 1942 р.: *«Сільські старости, керівники районів, директори округів, місцеві судді, шкільні інспектори і т.*

д. – це переважно українці, проте вони лише виконують розпорядження своїх німецьких зверхників і не беруть ніякої участі в процесі прийняття рішень». [298, С. 111]

Показовим прикладом є діяльність на посаді начальника поліції Коростеня, а згодом очільника охоронної поліції Іван-Романа Давидовського. На посаду голови він був рекомендований О.М. Яценюком, як «активний націоналіст». Згодом він відмовився від своїх політичних переконань і став співробітничати з окупантами. Приймав активну участь у знищенні місцевого населення організації вивезення населення на примусову роботу до Німеччини. [112, Арк. 143]

Архівні документи надають можливість дослідити діяльність працівників органів цивільної влади, які тісно співпрацювали з окупантами, а також узагальнити та оцінити діяльність колаборантів. Вже 11 липня 1941 р. новостворене облуправління видало розпорядження про запровадження в регіоні комендантської години, поширення нового німецького права, відновлення діяльності підприємств. Окремим пунктом визначалась доля місцевого єврейства. Все єврейське населення підлягало реєстрації, відмова від якої каралась смертю. [543, С. 53]

Подібні розпорядження видавались і на рівні районних управ. Наказом №13 від 9 жовтня 1941 р. в Олевську місцеві мали зняти з будинків всю радянську символіку, а з місцевих органів влади, підприємств та установ мали бути звільнені всі євреї. [136, Арк. 38]

Адміністрація місцевих управ усіх рівнів проводила роботу по контролю за чисельністю населення та її змінами, в тому числі реєструвала народжених та померлих.

Місцеві старости та керівники відповідних підрозділів займались питаннями комплектації груп остарбайтерів для відправки до Німеччини. Терміни комплектування груп та їх чисельний склад визначали місцеві німецькі чиновники. Старости складали відповідні списки з місцевих жителів, формували відправні команди та доставляли нещасних до збірних

пунктів. При цьому вони відповідали власним життям за невиконання німецьких планів з набору робочої сили для Райху. [412, С. 94]

Виконання старостами та поліцією норм з відправки «рабів» до Рейху залежало від волі посадовців. Окремі з них склали списки з мінімальною кількістю молоді, попереджали місцевих про акції з комплектації груп-остарбайтерів. Радилися з місцевими про вибір «бажаючих». Інші старанно виконували вказівки, навіть збільшуючи кількість відправлених. Це нагадувало виконання норм для арештів у довоєнні часи. Зокрема, староста с. Велика Волиця Любарського району влітку 1942 р. підготував і завізував у районній управі список із 55 прізвищ місцевих селян для відправки на роботу в Німеччину. [78, Арк. 3]

Власні посади місцеві управлінці використовували для власного збагачення. За свої послуги представники адміністрації охоче брали грошові та продуктові хабарі. Діяльність місцевих чиновників супроводжували фінансові розтрата та махінації. Керівництво Житомирського квартирного відділу у вересні 1941 р. за певну винагороду роздало місцевим жителям 500 ордерів на вільні квартири, але, коли окупанти дізналися про це, то відділ ліквідували. [318, С. 180]

Управляючі будинками, до обов'язків яких входило складання списків безробітних для подальшої їх відправки до Німеччини, охоче «поправляли» списки, викреслюючи з них осіб, які надавали їм «фінансову допомогу» чи продукти харчування. Якось усталено такси не було. Суми варіювалися від можливостей людей та апетитів управляючих. [318, С. 180]

У січні 1942 р. гебітскомісар Бердичева Ервін Гьольнер видав розпорядження місцевій поліції зібрати у місцевих євреїв всі гроші та коштовності, які в них залишились. Зібрані кошти начальник місцевої поліції направляв на особистий банківський рахунок німецького чиновника. Крім того для його потреб підшукувались цінні килими, меблі та столове срібло. [413, С. 328]

Співробітники місцевих управ та старости контролювали установи, підприємства та кількість службовців і робітників на них, сприяли виділенню матеріальної соціально-нужденним групам населення, стежили за роботою продовольчих магазинів, місцевих ринків та складів. Місцева допоміжна адміністрації відповідала за роботу освітніх та медико-лікувальних установ, аптек та місцевої інфраструктури. Фінансові відділи управ чітко стежили за сплачуванням податків з різних видів прибутків населення.

Виконуючи розпорядження німецького комісаріату, колаборанти проводили конфіскацію велосипедів, підвод та інших транспортних засобів у громадян, що, зрозуміло, обурювало населення, як і непомірні штрафи за невихід на обов'язкові види робіт: прибирання вулиць, ремонт шляхів і т. д. Про факти виконання працівниками місцевих управ нацистських розпоряджень розповідають документи допитів та очних ставок заарештованих після деокупації колаборантів. Зокрема, староста м. Погребище Д.К. Сиренко організовував заготівлю продуктів для потреб Рейху, відправку остарбайтерів, направлення робітників на будівництво оборонних споруд. [89, Арк. 6] Місцеві поліцаї с. Велика Волиця взимку 1942 р. силою відбирали в місцевих теплі речі і продукти харчування для забезпечення частин Вермахту. [78, Арк. 3]

Очільники місцевих адміністрацій проводили вилучення на користь управ земельних ділянок, а після цього самі вирішували, кого наділяти землею, а кого – ні. Зрозуміло, що землю отримували тільки ті, хто співпрацював з окупантами. Міські управи, за наказом гебітскомісаріату, вели облік робіт у єврейському гетто. Після проведення розстрілів євреїв, майно, яке залишилось в квартирах, передавалось на зберігання в місцеві органи управління або поліцію. Там його описували та реалізовували населенню.

Порушення будь-яким старостою, працівником управління чи поліції німецьких наказів та їх невиконання вважалось злочином проти Рейху і жорстко каралось.

За відмінну службу на користь Райху місцеві колаборанти отримували спеціальні відзнаки, німецькі нагороди та матеріальні заохочення. Нагороди ділились на дві групи – окремо для цивільних та військових. Основною нагородою для українських вояків стала запроваджена 14 липня 1942 року «Відзнака за хоробрість для службовців східних народів» (Tapferkeits-Auszeichnung für Angehörige der Ostvolker) з мечами. Відзнака існувала у двох класах і п'яти ступенях (1-го класу «в золоті» і «в сріблі», та 2-го класу «в золоті», «в сріблі» і «в бронзі»). Нагорода видавалась виключно тим добровольцям, що відзначились на полі бою. [352, С. 53] 26 квітня 1943 р. у нагородному списку шуцманів на отримання вищих нагород Райху були представлені дев'ять старших унтер-офіцерів етнічних німців. [354, С. 352]

«Відзнаки за заслуги» (Verdienst-Auszeichnung) без мечів, у тих же класах і ступенях, що й «За хоробрість» вручалася особисто генеральним комісаром за вагомі досягнення перед Рейхом у соціально-економічній сфері. Нагороди доповнювались цінними подарунками та грошовими преміями. [352, С. 53]

У липні 1943 р. нагороди від нацистів отримали міський голова Вінниці О. Севастьянов (срібна медаль II ступеня), начальник секції постачання Вінницького міського управління М. І. Ковальський (бронзова медаль III ступеня) та голова Вінницької районної управи М. Чорноморець (бронзова медаль 2 ступеня). [74, Арк. 133-134] Нагороди також отримали голова управи Літинського району та Вінницький окружний агроном П. Ф. Марченко.

1 грудня 1943 р. «за врятування цінного майна перед більшовиками» нагороди отримали 17 колаборантів з Житомира. Серед них, необхідно виділити керівника Житомирської обласної споживчої спілки О. В. Кізуб, який особливо старався у забезпеченні продовольством німецьких військових частин. [505, С. 110]

За виявлення радянського підпілля в м. Немирів, очільник місцевої поліції М. Денисюк, як нагороду, отримав легковий автомобіль. [97, Арк. 12]

Для деякого з місцевих повернення комуно-більшовицької влади було гіршим варіантом ніж нацистська окупація. Вони мали власний негативний досвід стосунків з сталінським режимом. У когось від репресій постраждали близькі люди, родичі, друзі, а дехто і сам. Так, 26 березня 1943 р. житель села Мала Чернявка Житомирської області Микола Касаткін у німецькій жандармерії добровільно розповів про організацію, структуру та діяльність місцевих партизанів. Мотивом свого вчинку, він назвав небажання повернення комуністів, бо члени його сім'ї до війни були вислані до Сибіру, а він вимушений був з 14 років працювати на шахтах Донбасу. [507, С. 159]

Дехто погоджувався на співробітництво з окупантом з метою скористатися посадою для порятунку рідних, друзів та коханих. В серпні 1941 р. Любомський, який працював у одній із місцевих управ зміг знайти сина в таборі для військовополонених у Вінниці. [414, С. 74]

Не поодинокими були випадки, коли за клопотанням місцевих старост, працівників районних, чи обласних управ, керівників підприємств здійснювалось звільнення з табору військовополонених. Причинами, які вказувались у поданнях, переважно були забезпечення комунальних установ, лікарень, шкіл висококваліфікованими кадрами. Крім того, ці звернення сприяли формуванню позитивного ставлення населення до нового керівництва та його діяльності. Наведемо декілька прикладів. Так, 8 жовтня 1941 р. голова Вінницької обласної управи отримав лист-клопотання від Вінницького обласного маслотресту про сприяння у процедурі звільнення з Вінницького табору військовополонених колишнього технічного керівника Зозулінецького маслозаводу Миколи Бабія, який є фахівцем високого класу і забезпечить безперебійну роботу маслотресту. [333, С. 64]

8 листопада 1941 р. з клопотанням до місцевої фельдкомендатури звернувся голова Вінницької обласної управи. Він клопотав про звільнення з табору для військовополонених 10 жителів с. Біскупки, які *«дуже потрібні в селі, між ними є фельдшери, касири та інші спеціалісти, за благонадійність*

їх ручається сільська управа, а тому Обласна Управа просить Вашого дозволу на звільнення їх з полону». [549, С. 117]

За сприяння місцевих керівників організувалась допомога військовополоненим їжею, одягом, ліками. За сприяння очільника Житомирського облуправління, прихильника мельниківців О.М. Яценюка, в місті восени 1941 року розпочав роботу Український Червоний Хрест. [130, Арк. 68] 26 листопада 1941 р. на засіданні Вінницької міської управи оголосили про створення Вінницького осередку Українського Червоного Хреста. У листопаді 1941 р. в Житомирі, за сприяння міського голови Д. Павловського, організували Комітет допомоги військовополоненим. Комітет об'єднав активних жінок, які працювали лікарями, педагогами та управлінцями. Очолила його місцева активістка Ю. Мережинська. Спільно з Українськи Червоним Хрестом Комітет допомагав полоненим з табору на Богунії, організовуючи збір ліків, теплих речей, утримував при другій міській поліклініці кухню для поранених і хворих. Частина коштів Комітет збирав серед місцевого населення, організовуючи благодійні концерти, лотереї, збори пожертв. [394]

Ризикуючи своїм життям, деякі місцеві старости, працівники управлінь, лікарень, підприємств використовували своє службове становище для порятунку євреїв. Ф. Винокурова наводить декілька таких прикладів. Зокрема, про діяльність старости с. Вернянка Кошового. У нього в селі переховувалось багато євреїв упродовж двох років і ніхто нікого не видав. [296, С.333]

Отже, з моменту окупації нацисти намагались максимально швидко організувати роботу місцевих органів управління, залучивши до їх роботи різні категорії місцевого населення. Згодом серед працівників відбуватимуться періодичні чистки. Практикуватиметься і написання анонімних доносів.

При організації власної системи колоніального управління та пограбування місцевого населення, ресурсів та корисних копалин в Україні в

цілому, так і в житомирсько-вінницькому регіоні зокрема, нацисти не допускали найменшої політичної самостійності серед місцевої української адміністрації. Всі початкові прояви лібералізму нацисти використовували з метою встановлення тотального контролю за місцевим населенням та організації нової колоніальної економіки в регіоні.

Необхідно наголосити на тому, що працівники адміністративно-управлінських органів, судової та нотаріальної служби своєю діяльністю сприяли утвердженню та легалізації на окупованих територіях нацистських органів влади, допомагали утверджувати «новий порядок», запроваджували в життя населення німецьке окупаційне законодавство. Це визначає їх участь у пограбуванні населення та встановленні окупаційного нацистського режиму.

3.2. Співпраця населення в медико-соціальній, культурно-освітній та релігійній сферах

На окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини склалась складна медико-санітарна ситуація. Значна частина лікарень, фельдшерських пунктів була зруйнована частина обладнання було евакуйовано на схід. Виїхали і частина лікарів. Ті хто залишились були обліковані новоствореними медичними управліннями. Для лікарів постало складне питання вибору подальшого способу існування в умовах окупації. Перший варіант не співпрацювати з окупантом. Другий, піти на співпрацю, з метою власного виживання, допомоги місцевому люду та виконання своїх медичних обов'язків.

Як зазначає Т. Заболотна, ініціаторами відновлення роботи медичних установ на окупованих територіях стали їх колишні працівники. Вони звертались до новостворених органів управління з клопотаннями про створення фельдшерських пунктів, низових лікарень, отримання дозволу на заняття медичною практикою. Ініціативу підтримувала і місцеві управлінці, які також виконували вказівки німецької адміністрації, щодо збереження здоров'я німецьких солдатів та чиновників. [364, С. 60]

У Вінниці вже в серпні 1941 р. німці відновили роботу 5 лікарень, 2 поліклініки, 1 туберкульозного диспансеру та 9 медичних пунктів, які працювали у місті до початку війни. [382, С. 256]

Потреби у медичному персоналі були величезні. Окупанти розуміли, що для власного санітарно-епідемічного благополуччя потрібно створити мережу медичних закладів низового рівня для потреб місцевого населення. Лікарів і молодшого медичного персоналу для них не вистачало. Навіть у 1942 р. на Житомирщині відчувався відчутний дефіцит лікарів і молодшого медичного персоналу. Тому Житомирська міська управа у серпні 1942 р. звернулася до німецьких чиновників з клопотанням про звільнення військовополонених-лікарів, для комплектування штату міських лікарень. [555, С. 71]

Крім того відривались санітарні курси, відновлювали роботи медичні виші. Навчання у вузі передбачало можливість уникнення мобілізації на роботу в Німеччину та отримання допуску для роботи за фахом. Для окупантів підготовка студентів-медиків дозволяла покращити, хоча б частково, брак лікарів для медичних установ, особливо в сільській місцевості. У Вінниці упродовж осені 1941 р. німці відновили діяльність медичних вишів. 18 вересня 1942 р. у Вінниці відкрилося фармацевтичне училище. [565, С. 142]

Подібно вирішувалась проблема браку лікарів і у Житомирі. У квітні 1942 р. в Житомирі запрацювали стоматологічне та фармацевтичне училище. [9, Арк. 4]

По різному виконували лікарі та медичний персонал свої обов'язки під час нацистської окупації. Одні – всіляко допомагали місцевим, військовополоненим, душевно хворим та інвалідам. Інші – свідомо йшли на злочини, які пов'язані з порушенням медичної клятви та масовими вбивствами пацієнтів. Зокрема, лікарі та медичний персонал Житомирської обласної психіатричної лікарні у вересні 1941 р. перед відправкою нацистами хворих на розстріл відкрили двері відділення і запропонували пацієнтам

залишити заклад. Документально знайшли підтвердження окремі епізоди цього вчинку житомирських лікарів. [458, С. 78]

Показовим прикладом співпраці лікарів та медичного персоналу з нацистами є історія знищення у 4-тій радянській психіатричній лікарні м. Вінниці психічнохворих пацієнтів та військовополонених упродовж 1941-1943 рр. 31 липня 1941 р. нацисти призначили керівником лікарні завідувача 11 відділенням А.І. Лук'яненка. [97, Арк. 8] За його сприяння при лікарні організували поліцейську службу у кількості 6 осіб. Її очолив В.С. Скрипник. Поліцейські лікарні супроводжували засуджених до смерті пацієнтів лікарні та хворих євреїв. Виконували охоронну функцію, організовували поховання вбитих та закатованих. Окремим напрямком роботи поліцаїв було підтримання «порядку» в лікарні, хворих періодично та жорстко били та катували. Долучали лікарняних поліцаїв і до проведення облав та арештів у Вінниці та її околицях. [98, Арк. 182-188]

Головним лікарем нацисти призначили О.П. Чорноморця, який, за свідченням очевидців, був завербований гестапо. У коло його обов'язків входило організація стеження за хворими і лікарями, виявлення серед них євреїв, колишніх партійно-комсомольських активістів та сприяння їх арешту. [429, С. 181] О.П. Чорноморець і його агенти організували знищення душевнохворих пацієнтів лікарні. Йому допомагали лікарі та фельдшери Вінницької психіатричної лікарні – М.Є. Барабаш, Л.І. Баландюк, Є.Л. Гота, В.П. Дяченко, С.С. Іванова, С.Я. Скорбун, Г.Л. Шиманович, Г.Я. Слободянюк, А.Т. Матяж. Вони вводили хворим смертельні ін'єкції ціаністого калію, проводили досліди над пацієнтами лікарні. Зокрема, Є.Л. Гота 5 вересня 1941 р. ввів 19 хворим євреям ціаністий калій, В.П. Дяченко виконала 14 хворим єврейським жінкам смертельні ін'єкції дистильованої води в мозок. [98, Арк. 182-188]

За співпрацю та участь в організації масового знищення хворих Вінницької психіатричної лікарні О.П. Чорноморець отримав німецькі

нагороди. Загалом, за даними радянських спецслужб О. Чорноморець організував вбивство 1500 психічно хворих. [97, Арк. 8]

Через відсутність достатньої кількості медичних та санітарних установ значну частину роботи пов'язаної з забезпеченням соціальної політики покладала на себе громадськість. Активісти вимушені були співпрацювати з місцевими адміністраціями та німецькими органами управління.

Активісти Житомирського осередку Українського Червоного Хреста спільно міською громадою допомагали дітям, хворим, людям похилого віку, інвалідам, колишнім полоненим, які не змогли влаштуватися на роботу, продуктами харчування та гарячими обідами. Допомога надавалась згідно із заявою прохача у вигляді грошей, талонів на харчування у благодійних їдальнях.

У Вінниці та Житомирі з весни 1943 р. працювали місцеві Комітети Українського Червоного Хреста, які тісно співпрацювали з відділами соціальної опіки міських управ та комітетами взаємодопомоги. Спільно вони забезпечували потреби місцевих дитячих будинків, утримували безкоштовні їдальні, допомагали літнім людям, безробітній науковій та творчій інтелігенції міста. Кошти на добру справу надходили від пожертв небайдужих місцевих, від місцевого бюджету та пожертв підприємців міста. У серпні 1943 р. подібний до житомирського комітет відкрився у містечку Коростишів. Комітети надавали допомогу в місцевій поліклініці та лікарні. Пункти допомоги діяли при будинку інвалідів. [505, С. 263]

Розвиток освіти на окупованих територіях регіону та пов'язані з ним прояви співпраці населення необхідно розділити на дві частини. Перша – це робота в новостворених нацистами закладах освіти вчителями, майстрами, наставниками, робота в штаті господарсько-технічного персоналу. Друга – це робота на керівних освітніх посадах (робота в аналогах відділів освіти, робота директорами та завучами).

У перші місяці окупації нацисти ліквідували систему радянської освіти в Україні. Залишились працювати лише чотирикласні початкові народні

школи. За ініціативою фельдкомендатур у Вінницькому та Житомирському регіоні при обласних управах створювались відділи освіти або відділи народної освіти. Вони мали відповідати за організацією освітнього процесу на районному рівні. [393, С. 91]

Організація системи управління освітнім процесом як на районному, так і на низовому рівні мала свої складності. Окупантам для організації шкіл не вистачало кваліфікованих кадрів. Так, у 1942 р. в Андрушівському районі відділ народної освіти складався лише з одного інспектора. [333, С. 93] На посаду директора школи с. Сорокопень Словечанського району Житомирщини за рекомендацією місцевого старости було призначено місцевого поліцейського І.П. Федорця. [73, Арк. 4]

Однак, навіть дефіцит вчительських кадрів, не зупинив нацистів ввести заборону на роботу в школах для колишніх вчителів, які за радянської влади належали до складу компартії чи комсомолу. Передумовою потрапляння на посаду вчителя було проходження етапної перевірки. Згідно архівних документів, для вчителів розроблялась спеціальна анкета, куди вони заносили всю інформацію про себе та своїх близьких. Анкетні данні перевірялись у відділах освіти, а також іншими «компетентними органами». Перевагу на зарахування мали особи, які постраждали від радянської влади, навіть, якщо вони не мали відповідної освіти.

У кінці 1941 р. за сприяння місцевої української адміністрації починається підготовка зі створення фахових професійних навчальних закладів – дворічних підготовчих шкіл, які мали сформувати в учнів знання на рівні неповної середньої школи та мінімальні професійні навички і трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів.

Населення досить позитивно сприйняло агітацію нацистів про відкриття нової освітньої мережі. Тут потрібно врахувати, що населення України завжди позитивно ставилось до навчання дітей та здобуття ними освіти. Тому навіть отримання такої «неповноцінної», окупаційної освіти

розглядалось батьками, як можливість відновити перерване війною навчання дітей.

До створення нової мережі освітніх закладів нацисти залучили українську педагогічну та технічну інтелігенцію. Про залучення людей з педагогічною освітою до роботи у відділах освіти зазначається у листі від 16 липня 1942 р. голови Вінницької районної управи до начальника відділу праці м. Вінниці: *«У Вінницькому відділі освіти при районній управі є вільна посада діловода запису актів громадянського стану, на яку крайне необхідний учитель-педагог, який поруч з цією посадою складає місячні та кварталні звіти про роботу відділу освіти в цілому і заміщатиме начальника відділу освіти під час виїзду такого на периферію. Просимо Вашого розпорядження відрядити до Районової управи одного педагога, бажано було б з вищою освітою, для зарахування такого на вищезгадану посаду»*. [333, С. 95]

Очільниками відділу освіти Житомирського обласного управління в другій половині 1941 р. працювали члени ОУН(м) О.О. Яценюк та О. Мережинський. [363, С. 50] У Вінниці управління освіти очолював відомий педагог В.О. Серафимович. [155, Арк. 39] Вони розпочали залучення місцевої української інтелігенції до створення нової освітньої мережі. Кожен з тих хто погодився працювати в новій освітній мережі мав пройти перевірку на лояльність владі в органах СД. Крім того освітянин мав мати власну антибільшовицьку та пронимецьку позицію.

До співпраці з німцями в сфері освіти долучилась значна кількість представників українського націоналістичного руху, які розглядали роботу в освітніх установах як можливість для ведення української навчально-виховної системи на засадах національної традиції. Зокрема, в м. Чуднові завідувачем районного відділу освіти став учасник ОУН-М. Ю. Хоменко. Він під час організації зустрічей з вчителями розповідав про необхідність поширення української мови, про діяльність українського підпілля. [144, Арк. 3] Це йшло в розріз з німецькою колоніально-окупаційною політикою.

Тому проти працівників освітньої сфери нацисти періодично проводили репресивні заходи та арешти. Зокрема, в грудні 1942 р. за українську позицію було арештовано М.Ю. Хоменка. Він перебував у німецькій в'язниці до вересня 1943 року. [144, Арк. 11]

Основною вимогою нацистів в освітній політиці до місцевої української адміністрації було створення мережі початкової освіти та закладів початкової спеціальної та технічної освіти, які мали забезпечити німецьку окупаційну економіку кваліфікованими робітниками. Ні про які сентименти щодо розбудови чи підтримки української освіти не йшлося. Кожен з місцевих, хто погодився на роботу в новоствореній освітній мережі, мав свідомо виконувати всі ідеологічні постулати нової влади. Виконуючи службові обов'язки, педагоги мали вести серед учнів та студентів пропаганду нацистських цінностей, вести правильне ідеологічне виховання, формуючи у молодих людей «постійну вдячність визволителям від жидо-більшовицького панування». Новий педагог мав провести свого роду нову культурну революцію, яка мала з часом знищити попередні впливи комуністичного виховання. Педагогічних працівників, які погодилися працювати, відразу попереджали, що у випадку виявлення в процесі роботи з дітьми чогось «радянського, комуністичного», їх негайно розстріляють. *«Утім, і без цього вчителі перебували під прискіпливою увагою німецьких властей, перебуваючи у стисках осіб, які вважалися окупаційним режимом неблагонадійними».* [333, С. 102]

Отже, можна зробити висновок, що жоден із працівників освітньо-культурної сфери в умовах нацистської окупації не мав самостійності у прийнятті рішень. Вирішення всіх кадрових питань, організація навчального процесу залежали від волі окупаційного чиновника. Лише встановлення більш «дружніх», «довірливо-лояльних» стосунків освітніх керівників з німецькими управлінцями дозволяли створювати мережу закладів освіти всіх рівнів.

В окрузі «Житомир» нацисти передбачали відкрити 26 сільськогосподарських шкіл нижчого рівня, а також дворічні ремісничі училища. [505, С. 130]

За планом підготовки фахових сільськогосподарських робітників в Житомирському генерал-комісаріаті упродовж 1942 р. планувалось організувати 1 агрономічну школу та 8 сільськогосподарських шкіл, для підготовки фахівців низової ланки [173, Арк. 11]

Окремим напрямом так званої освітньої політики нацистів стало відкриття технічних, медичних, фармацевтичних та стоматологічних училищ. У 1941 р. організовано технічну школу, яку очолив перший житомирський бургомістр і провідник місцевого проводу ОУН(М) Юрій Орищенко. У школі до навчалися колишні студенти Бердичівського будівельного, Житомирського механічного і шляхового технікумів. Підготовка велась за напрямками – електромеханічним, шляховим та будівельним. [391, С. 311]

У жовтні 1942 р. Вінницьке відділення Української служби праці організувало навчальні робітничі майстерні, які мали готувати слюсарів, ливарників, токарів, електриків та столярів для міських заводів і фабрик. Підготовку за кожним напрямом вів відповідний інструктор з місцевих працівників. Зокрема, майстерні працювали на міському промисловому комбінаті, консервній фабриці. Загалом освіту здобували близько 700 хлопців та дівчат. [6, Арк. 294]

Упродовж серпня-вересня 1942 р. у Вінниці запрацювали будівельний технікум та 9 професійні середніх шкіл, які вели підготовку різнофахових спеціалістів. [505, С. 139]

Аналізуючи архівні документи та їх коментарі, можна дійти висновку про фіктивність даних про відкриті заклади освіти в регіоні. На фінансування системи освіти нацисти виділяли певні кошти, які мали «освоїти» місцеві українські управлінці. На цьому етапі, і німці і їх помічники, активно застосовували приписки у звітності та надавали фіктивну інформацію. При використанні коштів використовувалися фінансові махінації. Дослідники В.

Гінда та І. Дерейко наводять цікаві приклади маніпуляцій у річних звітах за 1942-1943 навчальні роки. Згідно звіту Черняхівського районного відділу освіти в районі працювали «липові школи» селах Іванків, Зороків, Вишпіль, Мала Горбаша. Загалом у школах мали навчатися 250 дітей. Однак, школи існували лише на папері, жодного навчання в них не проводилось. А виділені на їх фінансування кошти ділились між керівництвом відділу. При цьому надавались реальні цифри проживаючих у селах дітей шкільного віку та зарплатні відомості вчителів. Про те, що ці школи не працювали засвідчили опитані дослідниками місцеві жителі. [318, С. 181]

Українська молодь розглядала навчання в школах, як можливість уникнути депортації до Німеччини та можливість отримати пайок і грошові кошти. Учні фахових та ремісничих шкіл забезпечувались продуктовими карточками. Їх віднесли до III категорії – «працюючих в інтересах Німеччини», це зумовлювало і більший у порівнянні з іншими категоріями працюючого населення продуктовий набір. [333, С. 165]

Студенти Вінницького медичного технікуму проживали в гуртожитку, при якому працювала їдальня, продукти харчування до якої надходили з отоварення продуктових карток студентів, так і з місцевого базару. Обіди учням відпускалися за собівартістю. [333, С. 191]

Такі умови для навчання приваблювали батьків, які могли розраховувати, що їх дитина не буде хоча б голодною. Згодом перших освітніх добровольців нацисти використали для формування груп майбутніх остарбайтерів. Отримавши певну кваліфікацію вони мали принести більше користі великому Рейху. [449, С. 51]

Вже з перших днів окупації нацисти намагались долучити до співпраці місцеву українську інтелігенцію: науковців, митців, артистів, діячів науки. Їх використовували для організації роботи місцевої окупаційної преси, проведення агітаційно-пропагандистських заходів як для місцевого населення, так і для інших окупованих територій і Рейху.

У відділі пропаганди обласної управи Житомирщини в 1941 році працювали «мельниківці» та місцеві журналісти, зокрема, Антон Баранівський. Видавництво та друкарню в Бердичіві очолював О. Жук, а редактором газети «Нова доба» був В.Т. Семенюк. [147, Арк. 3]

Активно співробітничав з газетою «Вінницькі вісті» очільник Вінницького районного проводу ОУН Василь Савицький. [97, Арк. 7] Редактором газети «Вінницькі вісті» був оунівець І. Костецький (він же Мерзляков). [97, Арк. 8]

Загалом у штаті газети, за споминами Є. Алетіано-Попівського, працювало близько 90 відсотків свідомих націоналістів. Він позитивно відгукується і про позицію першого редактора газети місцевого студенти, націоналіста Нофенкова, який *«надав «Вінницьким вістям» націоналістичного характеру, вони стали бойовим рупором ОУН, пропатором українського націоналізму легальним шляхом. Там друкувалися матеріали про С. Петлюру, М. Міхновського, Є. Коновальця, про українські національні традиції, історію українського війська і революції та взагалі про українську історію, передруковувалися твори Д. Донцова»*. [232, С. 161-162] За проукраїнську позицію та публікації в газеті Нофенка було звільнено з газети та заарештовано.

На початках окупації редакції газет Хмільника та Калинівки складали переважно молоді свідомі українські націоналісти. Однак в кінці 1941 – на початку 1942 р. німці провели зачистки в редакціях газет і змінили підходи до комплектування нових редакцій. Зокрема, було заарештовано і страчено у Вінниці редактора Калинівської газети Д. Липового. [232, С. 163]

Більшість журналістських колективів місцевих газет нацисти комплектували з колишніх радянських спеціалістів, частину складали представники українських націоналістичних сил. Частину редакторської роботи виконували колишні комуністи, які працювали в редакторських відділах ще радянської преси. Частину колективу газет складала і особи, які постраждали від політичних переслідувань у 1930-ті роки. Зокрема, з газетою

«Вінницькі вісті» співпрацював Микола Мамонтов – син дворянина, який був заарештований 1935 р. за ст. 54-10 *«за пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту»*. Володіючи німецькою, англійською, іспанською, французькою, польською та українською мовами, М. Мамонтов займався перекладами текстів, редагуванням публікацій, рецензуванням книг, працював перекладачем в фельдкомендатурі і політвідділі Гебітскомісаріату. [97, Арк. 7]

Діяльність україномовної преси жорстко контролювалась засобами німецької цензури за яку відповідав Відділ пропаганди та цензурні органи, що діяли на всіх управлінських окупаційних рівнях. Всі публікації, листи від місцевих цензурувались і лише потім потрапляли на сторінки місцевої преси. Це підтверджують однотипні інформаційні повідомлення, які виходили в різних газетах на окупованих територіях. [484, С. 117-118]

Для формування образу єврея-чекіста німці долучали місцевих художників, які співпрацювали з окупаційною адміністрацією, готуючи карикатури і пропагандистські малюнки для газет та плакатну продукцію. За свою роботу вони отримували зарплату та продуктові пайки. [424, С. 268]

Під час проведення нацистами екстумації тіл вбитих у Вінниці співробітниками НКВС репресованих у місцевих виданнях вийшли друком пропагандистські статті, друкувались поезії та замальовки. Зокрема, у газеті «Вінницькі вісті» надрукували вірш Валер'яна Тарноградського «Згадай синів своїх могили». [485, С. 191]

Не поодинокими були випадки арештів і навіть розстрілів працівників місцевої окупаційної преси. Нацисти особливо жорстко переслідували місцевих журналістів за статті націоналістичного змісту. У травні 1942 р. було розстріляно журналістів Чуднівської газети «Визвольний шлях». [461]

У газетах працювали місцеві автори, які спеціалізувалися на певних напрямках пропаганди. Зокрема, штатними антисемітськими авторами

вінницьких газет були А. Луговий, Є. Лазор, М. Таряніков, Юрій Стрижевський та ін. Вони свідомо тривалий час обстоювали німецьку доктрину антисемітизму і гітлерівське «розв'язання єврейського питання». Робота в газетах та співпраця з окупантами їх свідомий добровільний вибір. [291, С.109]

У газеті «Вінницькі вісті», яку видавав Михайло Зеров, поет, брат Миколи Зерова, друкувались списки закатованих чекістами місцевих. У газеті працювали місцевий діяч Аполон Трембовецький, вчителька Марія Гоніцька. [487, С. 31] Газета друкувала німецьку пропаганду, звеличувала окупанта та всіляко сприяла німецькій адміністрації.

У місцевих газетах, зокрема, «Звягельське слово» регулярно друкувались невеликі оповідання, розвідки з життя радянських колгоспників, колективізації місцевих сіл, репресії проти місцевого люду. [207, Арк. 64, 73]

Необхідно наголосити, що вже в перші тижні війни до створення україномовної преси долучились похідні групи ОУН. І частина активістів українського національного руху залишилась працювати в окупаційній пресі. Метою їх роботи було проведення інформування населення про власну справу, збір інформації для власного підпілля. У структурі Житомирського обласного управління у 1941 р. активно працював відділ пропаганди. Його очолював місцевий житель мельниківець Антін Баранівський. Відділ керував виходом місцевих газет «Перемога» та «Голос Волині». [391, С. 310]

Погоджувались на співпрацю з окупантом і працівники музеїв, архівів, наукових установ та театрів. Мотивами їх співпраці було виживання, можливість займатися улюбленою справою та долучитися до збереження експозицій музеїв, їх колекцій, матеріалів залишених при відступі радянських військ архівів.

Театральні колективи, які працювали в період окупації намагались включати до своїх репертуарів українські вистави. Житомирський міський театр у своєму репертуарі мав вистави «Наталка Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм». [483]

Показовий приклад це життя науковця в умовах окупації це діяльність співробітника Бердичівського історико-краєзнавчого музею Бориса Куткіна. Він погодився на співпрацю з німцями з метою відновити зруйновану 10 липня 1941 р. будівлю монастиря, де знаходився музей. 8 серпня 1941 р. він став директором музею. За діяльністю музею нагляд здійснював гебітскомісар Гальнер та референт Туніх. З ними Борис Куткін узгоджував всю роботу музею, на їх вимогу відкривав фонди для роботи «німецьких вчених та фахівців музейної справи». Під час відступу німців з м. Бердичева Б. Куткін зберіг від вивезення до Німеччини всі музейні цінності. При відправці культурних цінностей до Вінниці, директор спакував у ящики для евакуації цеглу замість експонатів музею. [335, С. 99]

При відступі нацистів з окупованих територій частина журналістів-колаборантів виїжджала разом з відступаючими німецькими військами. Їм допомагали облаштуватися на нових місцях після евакуації. У пресі Генерал-Губернаторства в 1944 р. виходили оголошення з проханням до журналістів колишніх українських видань повідомити про нове своє місцеперебування. Зокрема, подібного роду публікація вийшла в газеті «Краківські вісті за 22 квітня 1944 р. Залучення журналістів-біженців мало на меті посилити ведення пропаганди серед остарбайтерів, переселенців та українських солдат-добровольців Вермахту. [527, С. 64]

Отже, німецькі окупаційні власті дозволили відновити в генеральній окрузі «Житомир» роботу деяких медико-санітарних, культурно-освітніх та культових установ. Їх працівники, приступаючи до роботи, мали підписати відповідні згоди на співпрацю з режимом та заповнити анкети-довідки. Їх діяльність тотально контролювали та перевіряли німецькі чиновники. Будь-які прояви невдоволення та політичних думок жорстоко каралися окупантами.

Не дивлячись на нав'язані окупантами умови праці, представники місцевої української інтелігенції намагались втілити в життя ідеї розбудови української культури та освіти, а також зберегти від знищення архівно-

музейні фонди, фонди бібліотек та мистецьких збірок. При цьому, ризикуючи власним життям, вони вступали в конфлікти з чиновниками місцевого апарату управління та німецькою адміністрацією. Частина з них потрапила під нацистські переслідування та репресії.

3.3. Господарсько-економічна співпраця населення з окупантами в Житомирсько-Вінницькому регіоні в роки нацистської окупації 1941-1944 рр.

Для керівників нацистського Рейху одним із найважливіших завдань при організації діяльності окупаційної адміністрації на українських землях визначалось налагодження роботи промисловості та сільського господарства. У «Зеленій папці Герінга» окремий розділ присвячувався питанням залучення та використання праці місцевого населення на окупованих радянських територіях. В ньому вказувалась на збереження трудових колективів підприємств промислових галузей та колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві. В інструкції від 7 травня 1941 р. наголошувалось на тому, що основною метою роботи рейхскомісара в Україні є одержання для німецького Рейху продовольства і сировини, що має полегшити ведення війни. [400, С. 92] Для реалізації своїх планів нацисти розраховували на ефективне залучення до співпраці місцевого населення, насамперед інженерних кадрів, кваліфікованих робітників, фахівців з сільського господарства. [335, С. 86]

Особливе місце в планах економічного пограбування України відводилось сільськогосподарським областям центральної та північної України. У них передбачалось збереження існуючої форми соціалістичного господарювання, тобто колгоспно-радгоспної системи та МТС. У секретному документі від 30 березня 1941 р. наголошувалося: « ... *планове господарство в Україні повинно було збережена на майбутнє. Ця економічна форма з деякими змінами з метою їх пристосування до потреб Німеччини і*

політичної необхідності дозволить керувати народом і виробництвом так, як того вимагають інтереси Німеччини». [289, С. 34]

Колгоспно-радгоспну систему нацисти трансформували в так звану систему «громадських дворів» та «державних маєтків». Вся власність колгоспів націоналізувалися.

Для управління новоствореними господарствами залучались місцеві пронимецькі активісти, а також колишні працівники та керівники радянських колгоспів та радгоспів. Серед них необхідно виділити агрономів, ветеринарів, зоотехніків, тобто осіб, які мали відповідну сільськогосподарську освіту. Їх минуле життя та ідеологічні переконання перевірялись місцевими німецькими управлінцями. Зокрема, досить тривалою в часі була перевірка керівників сільськогосподарських підприємств та МТС. Подання вносив голова відповідної районної управи, його розглядав керівник сільськогосподарського відділу Вінницької обласної управи та голова управи. Остаточну кандидатуру посадовця затверджувала німецька польова комендатура. [150, Арк. 36, 37]

Кандидати-активісти в перші дні окупації погодилися на співпрацю з німцями. Їх мотивами досить часто була помста комуно-більшовицькій владі та прагнення швидкої кар'єри при новій владі. В умовах розвалу всієї державної радянської машини та швидкого відступу червоноармійців, ці люди вбачали в нових окупантах «нову владу», яка прийшла назавжди. Керівником обштинного господарства с. Стрижевка Вінницького району працював А.Д. Севастьянов. Отримавши владу, він використовував її для власного збагачення, забезпечував своїх рідних і знайомих продуктовими пайками. При цьому А. Севастьянов неодноразово бив місцевих селян за невихід на роботу, співпрацював з гестапо, повідомляючи про осіб, які приховували уражай від здачі для потреб Райху, всіляко сприяв відправці місцевої молоді на роботу в Німеччину. На одній із вечірок, в присутності німців, він навіть відрікся від двох своїх синів, які служили в Червоній армії. [248, С. 50]

На керівні посади призначили і місцевих фольксдойче. Зокрема, директором млина в с. Кримок Радомишльського району став німець В.Л. Дреус. [73, Арк. 97-98]

Частину керівних посад зайняли колишні радянські колгоспно-радгоспні управлінські кадри – голови колгоспів, рахівники, агрономи, ветеринари. Їх німці долучали до служби провівши певні фільтраційні заходи – перевірка на схильність до співпраці, погрози терором проти родичів та близьких. Житель с. Коло-Михайловка С.Г. Ксенчин, до війни був комуністом і працював на керівних посадах у місцевому колгоспі. На початку окупації його заарештували, перевірили на лояльність і відпустили. А згодом він став завідуючим місцевим обшинним господарством. У 1943 р. був залучений німцями до пропагандистської кампанії з набору добровольців для роботи в Німеччину. [248, С. 60]

На керівні та інженерно-технічні посади німці призначали і колишніх військовополонених, яких відпустили з таборів восени 1941 р. Так, на посаді інженера-будівельника з відновлення мостів, доріг і військових об'єктів на Житомирщині з осені 1941 р. працював колишній військовополонений, поляк Ф. Раєвський. [78, Арк. 77]

Керівником Олевської електростанції став місцевий електромеханік М.О. Деєр. На початку війни він був мобілізований, дезертирував з Червоної армії та повернувся до Олевська, де долучився до відновлення електростанції. Згодом його призначили її директором. [73, Арк. 95а] У 1943 р. він разом з відступаючими німецькими військами виїхав до Німеччини, а у 1945 р. повернувся до Олевська. [73, Арк. 96]

Директором електростанції у Вінниці працював С.М. Чумак, який мав тісні стосунки з керівником відділу тилу, а згодом очільником особливої технічної частини «Зондер-штабу ЗЕТ» майором Кроном. За інформацією радянських спецслужб С. Чумак неодноразово проводив вільний час з німецьким майором. За день до відступу німців з Вінниці в листопаді 1943 р.

С. Чумака заарештували як заручника, ще з сімома особами, але за клопотанням Крона його звільнили. [248, С. 43]

Не поодинокими були випадки, коли на адміністративно-економічні посади люди йшли, виконуючи прохання місцевих селян, які вбачали в них можливість послабити німецький вплив у громаді.

Все інше сільське населення мало долучитись до праці в уже нових німецьких господарствах. Рішенням окупаційної адміністрації від 21 листопада 1941 року, все непрацююче населення мало зареєструватись на біржах праці. Зареєстрованих місцеві управлінці використовували для роботи за спеціальністю, а в разі її відсутності для виконання робіт на користь Рейху. Ухилення від реєстрації та запропонованої роботи каралось ув'язненням, штрафами, направленням у примусові робочі табори, а з 1942 р. відправкою на роботу в Німеччину. Іноді доходило і до показових розстрілів ухилянтів. [352, С. 48] Тому для більшості населення окупованої Житомирщини і Вінниччини робота «на німців» стала вимушеним кроком направленим на фізичне виживання в умовах окупації та штучного голоду.

5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для населення на окупованих східних територіях. До праці мали долучатись всі особи віком від 18 до 45 років. [72, Арк. 103] Розпорядження стало основним документом для початку примусового економічного колабораціонізму. Все працездатне населення мало пройти реєстрацію на біржах праці та стати до праці. Згодом реєстрацію працездатного населення поклали на будинкоуправління та житлові контори. У невеликих містах, які переважали в окрузі «Житомир», процес реєстрації проходив швидше, ніж у великих промислових центрах. Місцеві управи швидко виконували накази окупаційної влади.

Для більшої стимуляції бажання працювати на окупаційну владу нацисти восени 1941 р. запровадили нову «систему» продовольчого постачання міського населення. Продовольчі пайки отримували лише

долучені до робіт на промислових підприємствах, в установах та зареєстровані на біржах праці, а також члени їх родин. [467, С. 16]

Отже, більшість населення вже восени 1941 р. стали перед дилемою – вижити, співпрацюючи з окупантом, чи померти голодною смертю. Тому їх економічний колабораціонізм був необхідним кроком для виживання. Альтернативою економічній співпраці з нацистами могла бути лише участь в русі опору.

В окрузі «Житомир» окупанти зацікавлені були в організації посівів льону, конопель та налагодження їх переробки. Крім того сільськогосподарський потенціал регіону мав забезпечувати Рейх продовольством та стати основою для створення нових німецьких поселень-колоній.

Для стимулювання співпраці селян з режимом та як елемент пропаганди нацисти використовували матеріально-технічні та особисте заохочення. Зокрема, селянам надавалась земля для ведення власного господарства, поверталось майно вилучене під час колективізації, репресій та розкуркулення. Землю отримували і ті, хто надавав допомогу нацистам у боротьбі з підпіллям та партизанами, а також за активну і старанну службу в органах місцевого управління. Так, в Житомирському районі в лютому 1942 р. селянам повернули 389 хат відібраних в них компартійною владою. [8, Арк. 2-3]

В інших питаннях для селянства з кінця 1941 р. настали не найкращі часи. В перші місяці окупації селяни зібрали урожай 1941 р. та самочинно розподілили колишні колгоспні та радгоспні землі. Згодом німці їх відібрали назад. Після запровадження окупаційної адміністрації, німці повернули колгоспи «громадські господарства» та примусову працю. За роботу в них селяни отримували мінімальну плату, яка складала мінімум десяту частину від найнижчої зарплати місцевого українського чиновника. Наприклад, середня зарплата селянина складала 100-200 крб., а чиновник отримував від 1200 до 4200 крб. Добирали селяни до зарплати традиційним способом –

дрібними крадіжками з господарств. Крім того, німці дозволили їм вести власне присадибне господарство. [352, С. 48]

За допомоги місцевих адміністрацій та тиску на сільських старост (за невиконання планів хлібоздачі старост та керівників господарств влада застосовувала адміністративні та кримінальні покарання), навесні 1942 р. на Вінниччині всі наявні земельні фонди були розорані та засіяні, на Житомирщині відсоток посівних площ коливався від 40 до 60%. [454, С. 47]

Результатом карально-репресивної політики нацистів по відношенню до місцевого селянства став саботаж і невиконання планів поставки продовольства до Райху. Навіть райхслайтеру А. Розенбергу довелося визнати, що *«владі не вдалося налагодити співробітництво з місцевим населенням»*. [454, С. 51]

Для управління промисловістю і налагодження виробництва нацисти провели націоналізацію всього рухомого і не рухомого майна. Під час війни, для його використання у процесі виробництва і торгівлі створювались приватні орендні підприємства. Їх опікунами ставали визначені владою «досвідчені особи», з якими підписувався відповідний договір-контракт «патент» в довільній формі. Орендарем міг бути як німець, так і особа іншої національності. [335, С. 91] У Вінниці, за звітною інформацією 1942 р., на основі німецького патенту працювали 52 крамниці, їдальні, комісійні магазини, холодильні та склади. Їх штат працівників складав не більше двох осіб, а крамом були продовольчі та промислові товари, лід, квартирне начиння та старі меблі. [6, Арк. 300]

Таким чином, відбувався процес залучення місцевих підприємців для роботи в потрібних окупантам сферах, створювалась видимість відродження економіки, створювались певні виробничі та ремісничі підприємства, велась торгівельна діяльність. У 1942 р. у Вінниці діяло близько 100 підприємств і майстерень ремісничого профілю. [289, С. 75] Згодом працювало вже 187

зареєстрованих підприємств, ремісничих майстерень та закладів торгівлі. На них працювали близько 2900 вінничан. [532, С.15]

7 березня 1942 р. вийшли розпорядження-закони, які регламентували кустарно-ремісничу справу. Вони визначали порядок реєстрації та відкриття ремісничих майстерень, створення спілок та ремісничих кооперативів «трудоих спілок». [3, Арк. 91] Ремісничі артілі, ремісничі промислові підприємства мали стати новим типом кооперованого середнього та дрібного виробництва. Невеликі ремісничі підприємства можна було легко контролювати і вимагати необхідних Райху поставок продукції та сплати податків. [72, Арк. 19] Крім того, надаючи дозвіл організувати власні майстерні, окупаційна влада виявила та зареєструвала більшість ремісників, тобто провела неофіційний облік наявних трудових ресурсів, які в подальшому можна було б використати для потреб Райху.

Дозволялось і створення місцевими підприємцями закладів громадського харчування (кафе, ресторани, їдальні), продуктових крамничок, ремонтних майстерень. Діяли і представництва береженої нацистами кооперативної спілки «Укоопспілка». У ній залишилось місцеве керівництво, яке лише в 1942 р. змінили на німецьке. Українськими залишались районні і міські управління. Під егідою спілки працювали магазини, відбувалась заготівля сільськогосподарської продукції, діяли заклади громадського харчування. [219]

У 1942 р. Вінниці працювало 40 патентованих торгівельних крамниць. [6, Арк. 304-305] Зокрема, діяло 5 комісійних крамниць, 2 – Залізні товари, 10 – Колоніальних товарів, 6 Гончарних товарів, 4 – Виготовлення і продаж штучних квітів, діяли майстерні з пошиття та ремонту одягу. Вінницький міський «Споживацький союз» об'єднував 52 комерційні приватні установи. [532, С. 16]

Існування дрібної торгівлі, організованих закладів громадського харчування мало створювати в місцевих ілюзію відновлення спокійного мирного життя. Крім того, це використовувалось окупаційною

адміністрацією для ведення пропаганди досягнень нової влади та її піклування про місцеве населення.

Відмова окупантами від радянської системи централізованої торгівлі та вилучення норм про спекуляцію, створили для підприємливого люду можливості розбагатіти та вести власну справу, співпрацюючи з новою владою. Згодом частина новостворених закладів торгівлі та харчування перейде під контроль нових господарів, якими стали німецькі підприємці. Окупанти використають місцевих підприємців, як засіб для організації власного бізнесу на окупованій території.

Отже, розроблені керівниками Рейху програми економічного пограбування та експлуатації окупованих радянських територій передбачали залучення до співпраці місцевих колаборантів. Нова місцева українська адміністрація мала взяти на себе організацію сільськогосподарського та промислового виробництва та забезпечити поставки до Німеччини необхідної продукції.

Ще одним питанням співпраці населення з окупантом в соціально-економічній сфері є добровільна участь у програмах залучення населення до роботи в Райху. Питання заміщення вибулих на фронт німецьких робітників та залучення до рабської праці в Рейху вихідців з окупованих територій Сходу вперше обговорювалось на секретній нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. За результатами наради, Г. Герінг дав спеціальну вказівку щодо використання в німецькій промисловості іноземних робітників зі Сходу. У січні 1942 р. з'явився наказ, в якому підкреслювалось, що *«упродовж найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення»*. [389, С. 171] На основі наради і наказу нацисти підготували цілу програму дій та акцій з організації набору бажаючих працювати в Райху.

Перші повідомлення про набір на роботу в Райху працівників зі сходу з'являються в окупаційній пресі в кінці 1941 р. Першими оstarбайтерами, які потрапили до Німеччини на початку січня 1942 р. в переважній більшості

були добровольці. Зокрема, розглядаючи роботу в Німеччині, як допомогу визволителям, житель м. Браїлів П.А. Сніжинський відправив на роботу в Райх свого сина. [89, Арк. 132] Так само вчинив староста с. Кур'янці Погребищенського району, відправивши одну з доньок на роботу до Райху. [89, Арк. 105]

Житель Житомира А.С. Корецький працював у Німеччині кухарем при таборі військовополонених, згодом став там наглядачем. За «досягнення в роботі» отримав право закінчити курси пропагандистів і в серпні 1942 р. повернувся в Житомир де став співробітником відділу пропаганди. [73, Арк. 117]

Добровільно погодився на роботу в Німеччині і колишній голова колгоспу «Більшовик» Тепликського району М.Ф. Остроушко. Він 1942 р. сам виявив бажання виїхати до Райху. [53, Арк. 19] Подібне рішення поїхати до Німеччини ухвалив і комуніст Демид Черета, який поїхав одним із перших на роботу на збройному заводі. [286, С. 132] Після війни їх обох звинуватили у зраді батьківщини, засудивши на п'ять років ув'язнення.

Що ними керувало? В першу чергу це складна економічна ситуація в окупованій нацистами Україні: тотальне безробіття, недоїдання, особливо серед міських жителів, по друге, це віра в німецьку пропаганду. Нацисти вправно маніпулювали свідомістю місцевого населення. Ще перед початком війни нацистські стратеги детально вивчили політику сталінського керівництва стосовно громадян радянської держави. Виходячи із наслідків Голодомору 1932-1933 р. та його впливу на руйнацію будь-якого пасивного і активного спротиву населення системі, вожді рейху важливу роль у питанні співпраці населення з новим режимом відводили саме фактору постійного недоїдання та голодної смерті. Пошук продуктів та можливості вижити спонукав місцевий люд іти на співпрацю з окупантом.

У людних місцях, зокрема, на ринках населених пунктів округи «Житомир» розвішувались пропагандистські листівки, де йшлося про преференції, які отримували особи, що погодились працювати в Райху.

Зокрема, безкоштовний проїзд та харчування, гарні умови проживання, відмінні умови праці та долучення до передової німецької культури. [408, С. 118] Ось текст однієї з листівок, який проливає світло на всі напрями німецької пропаганди. *«Робітники, Робітниці! ... У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту. Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині. Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!»* [307, С. 56]

Серед населення поширювались агітаційні кольорові плакати «Як живе німецький робітник?», де показували різноманіття доступних товарів у німецьких магазинах, гарні та просторі квартири німецьких робітників та всілякі інші принади, які отримають добровольці працювати в Райху. [335, С. 93]

Агітаційно-пропагандистська продукція друкувалась масовими накладками. Її поширенням серед населення займався відділ пропаганди райхскомісаріату «Україна» та місцеві гебіти. Зокрема, в липні 1943 р. населення отримало 350 тис. листівок. [468, С. 20] Агітаційними матеріалами рясніла і місцева окупаційна преса. Місцеві редакції мали у випусках газет друкувати матеріали Представництва ДНБ при Райхскомісарі для України, у яких розповідалось про всі принади життя робітника зі Сходу. Зокрема, у матеріалах від 18 лютого 1943 р. повідомлялось, що робітник зі Сходу отримує в тиждень хліба від 2600 до 4400 грамів, м'яса від 250 до 600 грамів, товщу від 130 до 300 гр., картоплі 700 гр., а також 150 гр. цукру та 150 грам інших продуктів. Окремо щотижня – 250 крб. на одяг, тютюн, миючі засоби. [207, Арк. 76-77]

Для робітників зі сходу нацисти встановили офіційну зарплату у 75 марок на місяць та безкоштовне проживання і утримання. Реалії, в яких опинялись перші добровольці, насправді, були іншими. Остарбайтери мали працювати майже задарма, отримуючи від 3 до 20 рейх марок. Цих коштів не вистачало навіть на забезпечення свого фізичного виживання. Для робітників встановлювався 12 годинний робочий день, жорстка система штрафів. Вони отримували, переважно, незадовільне харчування, а проживали в трудових таборах. На роботу їх водили під конвоєм. [352, С. 48]

Про виїзд до Райху на роботу писала і місцева преса. У газеті «Вінницькі вісті» за 25 січня 1942 року було надруковане оголошення про набір робітників на роботу до Німеччини: *«Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-ти до 45 років (крім жидів). Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканням та харчуванням. Члени сім'ї, які залишаються, одержать достатню підтримку...»*. [220]

На початку реалізації програми забезпечення Райху робочою силою, нацисти пропагували виїзд, як один із видів заохочення для старанних працівників. Вони відбирали кваліфікованих робітників певних професій. Зокрема, електриків, будівельників, гірників, машиністів, токарів, слюсарів та металургів. [449, С. 44]

З метою набору добровольців для виїзду у Німеччину окупанти використовували систему продуктових пайків. Сім'ям осіб, які опинились в категорії «робітників зі сходу» нацисти виділяли хлібні картки не третьої, як для більшості місцевого населення, а першої категорії. [534, С. 102] У Вінниці до місячного продуктового пайку додатково можна було отримати (купити) 250 грамів солі та кілограм пшона на особу. [153, Арк. 124] За інформацією Мурованокуриловецької районної управи розмір грошової допомоги складав 180 крб. [156, Арк. 2-22] Це був свого роду підкуп членів сімей, а також непряма агітація переваг для тих хто погодився і поїхав на роботу до Німеччини.

Перші ешелони з добровольцями відправилися з Вінниці в січні 1942 р. Про урочисті проводи добровольців писала вінницька окупаційна преса. З пропагандистською метою на вокзалах та в місцях збору місцева влада організувала урочисті збори та мітинги, грали духові оркестри, від'їжджаючим дарували квіти та невеличкі подарунки. [403, С. 112]

У січні реалізація планів з набору трудових ресурсів зі сходу прискорилась. На рівні керівників нацистської економіки були прийняті відповідні розпорядження. 29 січня 1942 р. керівник робочої групи із трудових ресурсів у відомстві чотирирічного плану В. Мансфельд надіслав керівникам окупаційних органів Сходу листа з вимогами прискорення мобілізації працівників для підприємств Райху. [449, С. 45]

На думку, Т. Пастушенка період добровільного вербування бажаючих до виїзду на роботи в Німеччину тривав з січня до квітня 1942 р. [449, С. 46]

На початках населення регіону сприймало роботу в Райху позитивно, але згодом, коли почала надходити інформація про справжні умови праці на підприємствах Німеччини, ситуація змінилась. Населення перестало довіряти окупаційній пресі, яка продовжувала публікувати листи від добровольців де вони описували принади нового життя. Виведений до Німеччини житель Житомира Павло Сидорів з великим вдовolenням у листі описував своє нове життя: гарно організований проїзд на роботу, охайне, комфортне житло, смачну їжу та умови праці на підприємстві одного із німецьких міст. [307, С. 57] В іншому листі слюсаря А. Волошка йшлося про те, що більшовики зруйнували завод на якому він працював. А в квітні 1942 р. він довідався, що є можливість працювати в Німеччині, і він із задоволенням поїде туди, для допомоги визволителям. [1, Арк. 80]

Виїзд на роботу до Німеччини для багатьох дівчат та молодих жінок викликав жахливу паніку. Вони розуміли, що на новому місці перетворяться на абсолютно безправних істот, які можуть піддаватися психологічному та тілесному насильству. Про випадки сексуальної наруги та фізичного і морального знуцання повідомляли машиністи поїздів, каліки або хворі, які

повернулись із Райху. Перекладач Комісії злочинів НКВД у Вінниці Михайло Селешко писав: *«Виїзд до Німеччини на працю чомусь в Україні розцінювали як присуд на смерть. В Україні думали тоді, що всі робітники в Німеччині погинуть від бомб, а як не від бомб, то з голоду. Це були наслідки московської пропаганди, яку москалі передавали в радіостанціях з Москви»*. [312]

Однак політика нацистів, їх звірства та перевезення добровольців у замкнених вагонах, напівголодних, покарання тих хто забажав повернутися, змінили погляди населення на виїзд на роботу до Райху.

Питання добровільного виїзду на роботи в Німеччину з окупованих територій України і зараз залишається дискусійним. На думку Т. Лапан серед причин початкового добровільного виїзду населення на роботи до Райху є успішна німецька пропаганда, яка формувала в молодих людей уявлення про успішне життя в Німеччині, можливість вивчити мову, отримати спеціальність. [412, С. 147]

Т. Пастушенко вважає, що *«перші робітники, які поїхали в Німеччину, повіривши агітації, були жорстоко ошукані і, можливо, зазнали більших моральних страждань, ніж ті робітники, котрі їхали примусово і нічого доброго не очікували від поїздки в Райх»*. [449, С. 51]

Іншої точки зору дотримуються С. Гальчак, О. Сидоренко та В. Котляр. На їх погляд причинами виїзду на роботу та економічної співпраці були пошук кращого за радянське та окупаційне життя та мрія виїхати на «недосяжний раніше Захід». [492, С. 30; 307, С. 66]

Німецький дослідник Н. Мюллер називає основним мотивом до виїзду на роботу в Німеччину голод та прагнення уникнути важкої праці на окупованих територіях. Крім того значну роль у появі добровольців відіграла вдала німецька пропаганда відділу пропаганди «Україна». [432, С. 221-222]

Отже, частина населення округу дійсно добровільно, усвідомлено робила свій вибір на користь співпраці з нацистами. «Добровільних колаборантів» серед місцевих, які погодились працювати в органах влади,

комунальних та промислових підприємствах у відновлених колгоспах була меншість. Однак необхідно наголосити, що переважали серед них люди старшого віку, а також спеціалісти з вищою та повною середньою освітою.

Частина з них, маючи значний життєвий досвід та внаслідок пережитого комуністичного терору, були готові співпрацювати з нацистами та боротися з комуністами як більшим злом. Інша частина йшла на співпрацю заради наживи, відновлення втраченого під час радянської доби соціального статусу.

Основна маса населення пішла на господарсько-економічну співпрацю з окупантом через жорсткий колоніальний режим, який встановили нацисти в регіоні. Люди вимушено працювали в новостворених німецьких «колгоспах», адміністраціях та підприємствах. Голод та хвороби від фізичного виснаження стали головним мотивом господарського співробітництва з окупантом.

3.4. Жінки в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону 1941-1944 рр.

У період німецької окупації Вінниччини та Житомирщини різні категорії населення вибирали власну модель поведінки, яка дозволяла їм вижити. Особливо складно було жінкам, які мали забезпечити не тільки власне виживання, але і виживання членів сім'ї та близьких родичів. Певна частина жінок пішла на співпрацю з нацистами, долучившись до адміністративно-управлінської сфери, діяльності закладів освіти, культури та медичної сфери. Непоодинокими були випадки економічної колаборації.

Проводячи дослідження співпраці населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, в ході опрацювання наукової літератури та архівних справ, прийшло розуміння особливого характеру процесу виживання українського жіноцтва в умовах жорсткої окупації. Загалом, на долю української жінки в ХХ ст. випала величезна кількість випробувань, які вони проживали разом із своїми дітьми, чоловіками, близькими та рідними. Ще в роки Першої світової війни, революційних

потрясінь 1917-1921 рр. та громадянського протистояння періоду формування комуно-радянського тоталітарного суспільства жінка мала, «зберігаючи себе», рятувати дітей та сім'ю, коли її чоловік, чи рідні чоловічої статі були залучені до військово-політичного протистояння.

Існування в умовах радянської дійсності 1920-х – 1930-х виробило в українських жінок власну модель виживання та пристосуванства. Вона полягала у використанні будь-яких можливостей забезпечити потреби фізичного виживання для своєї сім'ї та близьких. Тому, опинившись в умовах нацистської окупації, жінки стали активно використовувати «набутий досвід» для вироблення власної моделі поведінки в умовах тривалих репресій, голоду та страху. Як зазначає Олена Стяжкіна, що *«напрацьовані у минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, а й усіх тих, ким вони опікувались («своїх»)»*. [511, С. 187]

Серед різноманітних вже описаних моделей поведінки жіноцтва нас цікавитиме їх вибір на користь співпраці з нацистами. Дослідниця О. Стяжкіна наводить приклад зміни власної політичної позиції двома «полум'яними радянськими» сестрами П., які після приходу нацистів стали палкими антибільшовичками. Їх спосіб виживання полягав у співпраці з новою владою та відмова від старої, радянської ідентичності. Сестри стали відкрито лаяти радянську владу, її очільників, лякати своє оточення тим, що здадуть їх німцям, як радянських симпатиків. [511, С. 187]

Подібні до сестер особи проживали в різних окупованих районах України, в тому числі і в генеральній окрузі «Житомир».

Нацисти, реалізуючи власну окупаційну модель та формуючи органи управління, залучали до співпраці меншу кількість жінок у порівнянні з чоловіками. Жінкам відводились переважно другорядні ролі та посади – перекладачок, друкарок, вчительок, секретарок, телефоністок, прибиральниць. Так, у штаті працівників (переважно працівницями кухні), які обслуговували ставку Гітлера, працювали 12 місцевих жінок із сіл

Михайлівка і Стрижівка. Всі вони пройшли детальну перевірку жандармерії, яка охороняла об'єкт. [248, С. 46]

При вступі на посаду кандидатки підписували ряд паперів про нерозголошення інформації та чесну і добросовісну працю в інтересах Райху. До обов'язків працівниць входило ведення ділових паперів, переклад при зустрічах, присутність і переклад під час проведення очних ставок та допитів, вербування агентів. Досить часто жінки, мали доступ до надсекретних документів і знали набагато більше ніж їх колеги чоловіки. При цьому, за свою роботи, жінки отримували меншу платню у порівнянні з чоловіками. Вона складала близько 80% від чоловічого заробітку. [521, С. 102]

Перекладачкою у Вінниці працювала Г. Тхоржевська, єврейка і партійка з 1940 р. Її особову справу розглядав після деокупації Вінницький міськком партії. У справі зазначалось, що Г. Тхоржевська не тільки не зв'язалася з міським підпіллям але і *«навпаки, мала особисті й секретні зв'язки з німецькими окупантами, які допомагали їй матеріально і надали їй документи, котрі засвідчували, що вона є дружиною військовослужбовця німецько-фашистської армії»*. [286, С. 137]

Жінок, які працювали в німецьких органах влади, виробництві, лікувально-медичних та культурно-освітніх установах періодично вербували працівники німецьких органів безпеки та гестапо. Відбір кандидаток здійснювався за письмовими розпорядженнями німецьких керівників. Так, за письмовою вказівкою генералкомісара за 29 березня 1943 р., для політичного впливу на місцеве населення та в німецьких інтересах, із співпрацюючих українців, необхідно виділити таємних агентів, які б повідомляли німецьким установам інформацію про настрої населення та працівників німецьких установ. [110, Арк. 130]

Жінки, що ставали агентками, мали слідкувати за висловлюваннями працівників, сусідів та знайомих щодо німецької влади, виявляти радянських підпільників чи саботажників. За інформаційні повідомлення агентки отримували матеріальну та грошову винагороду.

Під час вербування до жінок використовували шантаж та погрози розстрілу, відправлення до концтабору чи на роботу до Німеччини. Застосовувалися, у особливих випадках, і погрози взяти в заручники членів сім'ї чи близьких родичів. Агентки підписували зобов'язання співпрацювати з німецькими органами безпеки. Цей документ ставав гарантією від можливої зради та відмови жінок від продовження співпраці.

Німці активно шукали агенток і серед репресованих компартійним органами громадян. Постраждалі від дій «радянської влади» майже завжди погоджувались на співпрацю. Для них це був акт особистої помсти колишнім катам та їх родинам. [309, С. 122]

Жителька м. Житомир Т.П. Маєвська влітку 1941 р. влаштувалась працювати перекладачкою у військовий госпіталь, згодом працювала на військовому аеродромі поблизу Житомира. На початку 1942 р. її завербували співробітники гестапо і Т. Маєвська стала німецьким агентом «Антонієм». До кола її обов'язків входило щотижневе інформування гестапо про дії та висловлювання працівників аеродрому. Весною 1943 р. вона донесла на працівників німецького складу в с. Гуйва за їх антинімецькі висловлювання, видала, за окрему винагоду, власних сусідів за їх участь у підпільній роботі. [78, Арк. 4-6]

Інший випадок наводить житомирська дослідниця В.Ю. Яковенко. Вона приводить спогади С. Брунак, яка розповідала, *«як колега її матері Соня Хацусь, дочка якої до початку війни вийшла заміж за єврея, не раз приводила поліцаїв та німців до її родини, аби ті забрали її матір та друзів-євреїв»*. [540, С. 186]

Особливо цікавою є справа Марії Берц, жителька с. Горошки Коростишівського району. За національністю Марія Берц вказала себе як німкеня, яка постраждала від радянської влади. Окрім того партизани вбили її дочку. Після смерті дочки М. Берц погодилась на співпрацю з нацистами і стала надавати інформацію про колишніх місцевих партійно-радянських функціонерів, а також про членів сімей місцевих партизанів. Її співпрацю з

німцями можна розглядати, як акт особистої помсти радянській владі. [90, Арк. 32]

Актом особистої помсти більшовикам була співпраця з окупантом жительки с. Вільнопілля Ружинського району Акуліни Ярошенко та її дорослого сина Гнатюка. Гнатюк став заступником керівника поліції м. Ружин, а його матір особисто долучилась до складання списків колишніх комуністів, а також видала німцям жительку села Артемчук, яка у своєму будинку переховувала 6 солдат. Жінку та червоноармійців заарештували і стратили, а будинок спалили. [90, Арк. 44]

Ще одна жителька с. Стрижевка Вінницького району Устина Лаврентюк, чоловік якої був репресований, видала нацистам П.Н. Довгалья, який до війни працював в органах НКВС. [248, С. 61]

Подібний варіант поведінки під час окупації вибрали жительки села Стрижевка Вінницького району матір і дочка Балицькі. Юзефа Балицька була репресована органами НКВС у 1934 р. і з початку окупації вона і її дочка Григораш-Балицька стали співпрацювати з німцями, проводили антирадянську пропаганду. [248, С. 52]

Жителька м. Бердичів Радзішевська у листопаді 1941 р. стала членом міської оунівської організації і для справи руху добровільно пішла на співпрацю з міською поліцією. [533, С. 235]

Окрему категорію колаборанток складала жінки-розвідниці-шпигунки, які здобували для нацистів інформацію про радянське та націоналістичне підпілля, розташування, операції та склад партизанських загонів. Використовуючи свою зовнішність, вони ставали коханками чи утриманками для отримання потрібної інформації. Іноді жінок використовували для вбивства чи дискредитації ворога. *«Жінці, - як зазначає В. Гінда, - найпростіше встановити близький контакт із чоловіком, потрапити в простір, що психологи називають «інтимною зоною». До тих, кому дозволено регулярно перебувати всередині цієї зони, людина ставиться майже як до себе і буває з ними дуже відвертою».* [309, С. 116]

Агенток підбирали з осіб, які мали правильне радянське минуле, тобто, вони були партійками чи комсомолками, працювали на керівних посадах та мали впізнаваність серед місцевих. Це дозволяло легше пройти відповідну перевірку та стати своєю серед партизанів чи підпільників.

Жінки, які працювали в німецьких комендатурах, цивільних адміністраціях формували власну модель поведінки у стосунках з нацистами та власними знайомими. Так, пані Галя (так вона проходить в радянських документах) жителька с. П'ятничани біля Вінниці, працювала прибиральницею в господарчій частині «Зондер-штабу» і одночасно була коханкою Начальника господарчої частини оберцеймейстера Гаубельта. [248, С. 44]

Досить часто жінки зловживали службовим становищем для власного виживання, чи допомоги близькому оточенню. Працівниці готували та видавали фальшиві документи, медичні довідки, продовольчі картки, перепустки. Зокрема, наглядачка-вартова німецької в'язниці в м. Житомирі Розалія Белошкевич 21 вересня 1943 р. була причетна до втечі з ув'язненої Тамари Кузьмінської. У день втечі Р. Белошкевич працювала в її блоці, але випадковим чином, як встановили німецькі слідчі, вона відлучилась з свого робочого місця. Справу Р. Белошкевич розглядав Житомирський суд. Р. Белошкевич звинуватили в злочинній недбалості і засудили до двох місяців позбавлення волі. [160, Арк. 47-48]

Не поодинокими були випадки, коли жінки погоджувались на співпрацю з окупантом, використовували свої можливості для покращення власного соціального статусу. Такий вид співпраці ілюструє справа Зінаїди Порфірїївни Гревцової, яка в період окупації з липня 1941 по листопад 1943 р. працювала диктором та перекладачкою на Житомирському та Вінницькому радіовузлах. [149, Арк. 3] Її заарештували в лютому 1945 р. в Житомирі. Під час допитів свідків, технічних працівників Вінницького радіовузла, було встановлено, що З. Гревцова добровільно погодилась на співпрацю з окупантами. Перебуваючи на посаді диктора, вона стала

коханкою керівника радіовузла німця Ролека. Це дозволило їй користуватися службовим автотранспортом, харчуватися в їдальні для німців, отримувати додаткові продуктові пайки в німецьких магазинах. Крім того, вона отримала можливість передавати своєму братові Володимиру, який працював в Німеччині продуктові та речові посилки, а Родек допоміг йому перейти на кращу роботу. [149, Арк. 23, 24, 26]

Більша частина жінок та їх сімей страждала від постійного недоїдання. У містах регіону відчувався значний дефіцит продуктів, шаленів «чорний ринок». Голод гнав жінок на роботу, яка давали їм можливість отримати доступ до продуктів та речей першої необхідності. Більшість жінок середнього та старшого віку мали власний негативний досвід голодування та смертей близьких чи знайомих від недоїдання. Отримані психологічні травми переслідували жінок. Вони ж визначали і вибір варіанту поведінки в умовах окупації. Як зазначає Марія Меленчук, аналізуючи автобіографії остарбайтерок з підрадянської України, головними сюжетами їх довоєнного життя були розповіді про примусову колективізацію, Голодомор 1932-1933 рр. та сталінські репресії 1930-х рр. Розповіді жінок були дуже емоційними, детальними, що свідчить про вплив цих подій на психологічну пам'ять. [428, С. 257]

Особливо складно виживати було жінкам та дівчатам вивезеним на роботу до Німеччини. Остарбайтерки, навіть ті, хто погодився добровільно виїхати до Райху на роботу опинялись у складних ситуаціях, коли їх доля залежала від волі конкретного німецького чиновника, наглядача чи інженера. Деякі з них, маючи досвід співпраці з радянськими спецорганами, йшли на співпрацю з табірним керівництвом. Зокрема, Любов Бедюк з містечка Народичі, вивезена на роботи в Німеччину в 1942 р. до табору «Ост-табір Гойде Берлін Нідер Шолевалд» погодилась на співпрацю з комендантом табору, ставши його інформатором. Згідно матеріалів справи, вона надала інформацію про перебування в таборі чотирьох комуністів, яких згодом стратили. [78, Арк. 7]

Пішовши на службу до нацистів, жінки імітували трудову активність, саботували та «улинювали» від роботи. В архівах зберігається звітні документи німецьких чиновників, які висловлювали своє незадоволення невиконанням норм виробітку.

Ще одним видом жіночого колабораціонізму можна вважати роботу жінок в борделях, «життя з нацистами та їх прислужниками». Нацисти відкривали для потреб військових на окупованих територіях будинки розпусти, до роботи в яких залучали місцевих жінок. Працівниці борделів, проходили постійну медичну перевірку і отримували пристойний продуктовий пайок та можливість отримувати «чайові» за гарно надані послуги. Зокрема, розпорядженням генерал-комісара від 28 січня 1943 р. такі будинки відкривались в Житомирі та Звягелі. [239, С. 7]

Деяких повій і працівниць борделів німці використовували для перевірки власних агентів. Під час зустрічей з агентами дівчата мали дізнатися їх ставлення до Райху та до комуністів. За надання інформації вони отримували додаткову оплату. [309, С. 125]

З точки зору правника, робота в борделях – це заняття проституцією, незалежно від того що слугувало оплатою сексуальних послуг, гроші чи продуктовий пайок. Жінка, яка опинилась в окупації, вимушена була робити вибір продати своє тіло, щоб вижити самій та забезпечити виживання іншим членам родини, чи шукати інші шляхи для порятунку від голодної смерті. Жінки, продаючи себе, намагались уникнути можливості опинитися в категорії оstarбайтерів, або в розстрільних списках, як колишні комсомольсько-партійні чи радянські активістки.

Фактами з колишньої, радянської біографії дівчат та жінок користувалися, для задоволення власних потреб, представники місцевої влади та поліцаї. Погрожуючи жінкам поширити небезпечну або викривальну інформацію, вони примушували жінок до співжиття, чи до статевих стосунків.

Про стосунки жінок з німцями йшлося в звітах СД, які направлялись до Райху. Зокрема, про це писали в донесеннях з генерального округу «Житомир» за лютий 1943 р. [2, Арк. 38-39]

Нацистські керівники в окупованих українських землях досить часто нехтували приписами вищого керівництва не вступати у стосунки з місцевими жінками. Використовуючи своє службове становище, вони відвідували діючі місцеві театри, культурно-мистецькі установи, де мали можливість обирати собі коханок та співмешканок. Для власних утіх вони примушували театральну адміністрацію організовувати так звані «бали», «вечірки», де вони вибирали собі потрібних жінок. Зокрема, розглядаючи справу балерини Житомирського міського театру Галини Ільїної-Яценюк, можна побачити, що директор театру І.С. Пустовойтенко організовував такі бали-вечірки у гебітскомісара Магасса. [140, Арк. 11зв.] У цьому директору допомагала його секретарка, яка підбирала актрис для вечірок. На них запрошували артисток театру.

У споминах С. Селешко, який працював перекладачем під час екстумації тіл вбитих енкаведистами у Вінниці 1943 р., згадуються організовані начальником вінницької поліції Мертенсом п'яні оргії, на які запрошували артисток місцевого театру. Одна з них відбувалась після однієї з вистав влітку 1943 р. С. Селешко зазначав, що *«Дівчата танцювали голими на столах між склянками з пивом. Відбувались розпусні сцени, можливі в п'яному і неправдоподібні в тверезому стані»*. [487, С. 68]

Про подальшу долю танцівниць і акторок Житомирського міського театру можна дізнатися із післявоєнних справ. Частина акторок виїхали з міста зі своїми сім'ями чи коханцями разом з відступаючими німецькими військами до Польщі, Німеччини, Чехії. [140, Арк. 15, 16, 22, 25] Хтось із них після закінчення війни був репатрійований, хтось залишився в Західній Європі.

Показовий приклад доля балерини Житомирського міського театру Галини Яценюк. Вона належала до сім'ї, члени якою співпрацювали з

окупантом, а отже і вона підпадала під категорію неблагонадійних та мала пройти відповідну перевірку. Під час перевірки на неї до місцевих органів держбезпеки надійшов донос від дружини музиканта театру Віри Батаєвої, яка вказувала в ньому на факти співпраці Г. Яценюк з нацистами. Г. Яценюк було заарештовано 14 березня 1946 р. При розгляді справи співробітники спецслужб інкримінували їй факти співжиття з нацистами, інтимні стосунки з німецькими чиновниками, одруження з поліцейським Москаленком та виїзд з ним в Польщу, де 1945 р. Г. Яценюк намагалась отримати польське громадянство. За свою антирадянську позицію Галина Яценюк була засуджена за статтею 54-1 «а» КК УРСР та отримала 10 років у ВТТ і 5 років утримання у правах без конфіскації майна. [140, Арк. 93] 1965 р. справу переглянули. Було встановлено, що факти наведені Вірою Батаєвою не відповідають дійсності. І, що донос був актом особистої помсти ревнивої дружини. Г. Яценюк реабілітували, за відсутністю складу злочину.

У цілому для оточуючих такі жінки перетворювались на «продажних, поганих жінок». Лише одиниці могли розглядати таку поведінку через призму окупації та виживання. Як згадують літні жінки трьох сіл Черняхівського району Житомирської області, жодна з жінок, які мали стосунки з окупантами не вийшла заміж, бо чоловіки вважали ганебним мати за дружину таку дівчину. Як переповідає спомини жінок інтерв'юєрдослідник В. Гінда: *«В місті з цим було легше, жінка могла облаштувати особисте життя переїхавши в інший район чи населений пункт, де ніхто не знав її минулого. Вони жили в сільських громадах, як повноправні члени, не завжди про них доносили у правоохоронні органи, утім при найменшій конфліктній ситуації нагадували минуле: «Так, вони бідні після війни стільки натерпілися від наших мужиків, які постійно на польових роботах, чи ще десь намагалися нагадати їх грішне минуле. У перші роки після війни тільки й чули у свій бік “курва”, “підстилака”, “б...дь” (співрозмовниця посміхається)... Баби теж не жалували, бувало як зайдуться на полі сваритися, то тільки й чути: “продажна курва з німцями кувиркалася”. Уже*

потім все призабулося, а нині ніхто цього не говорить. Старість успокоїла багатьох», - розповідає бабуся Катерина, яка не хотіла, щоб згадував її прізвище». [316, С. 62]

За даними Т. Вронської, під час перевірки та переслідування місцевого населення за факти співпраці з нацистами жінок-спецслужбісток, тобто жінок, які працювали за дорученням підпілля чи партизанів та *«викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних та адміністративних органів»*, масовим репресіям не піддавали. [300, С. 302]

Інший варіант, який спонукав жінок до співпраці з нацистами, це була втрата годувальника. У цьому випадку, жінка та її діти, літні родичі опинялись в надзвичайних умовах, коли на перше місце виходила практика подолання голоду та холоду. Жінка вимушена була шукати кошти для виживання. Спочатку, більш заможні родини, продавали чи обмінювали на продукти особисті речі чи коштовне майно. Згодом потрібно було шукати роботу для власного фізичного виживання.

Особливо зростає роль жіночого фактору, в умовах окупації, при передачі інформації, чи організації допомоги підпільникам, партизанам, чи особам, які зазнавали переслідувань зі сторони нацистів. На думку О. Стяжкіної, сформовані під час окупації жіночі інформаційні мережі виконували різноманітні функції, від *«прагматичних завдань порятунку певних людей»*, до поширення інформацію про ситуацію на фронті, про обляви влаштовані нацистами та взагалі про ситуацію в містах і селах. *«Інформація, яку жінки передавали одна одній, - пише дослідниця, - була важливою і в сенсі збереження «батьорості духу», і в сенсі вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи радянських військ на фронті могли вберегти людину від зради з боку сусідів чи, навпаки, надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб згодом мати чим «звітувати» перед більшовиками»*. [511, С. 189]

Отже, на окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини жіноче населення, опинившись у складних життєвих обставинах, вимушене було шукати можливості для власного виживання та виживання власних сімей. При цьому жінки використали власний досвід виживання набутий в умовах Першої світової війни, громадянського протистояння часів революції та встановлення в регіоні комуністичної диктатури. Складність вибору моделі поведінки полягала в їх можливостях діяти прагматично, при цьому дотримуючись моральних засад. Крім того на вибір моделі власної поведінки впливали і ідеологічні наративи та нацистська пропаганда. Жінки одночасно були і об'єктами і суб'єктами суспільних відносин, які існували в новому окупаційному суспільстві. Частина жінок вимушена була, під тиском обставин, піти не тільки на економічну співпрацю з окупантом, але і стати колаборантом, долучившись до нової управлінсько-владної вертикалі. Роботу в окупаційних управлінських органах жінки використовували як для задоволення власних потреб та потреб родини, але і для допомоги іншим. Не поодинокими були випадки співпраці з радянським підпіллям та партизанами.

3.5. Колабораціонізм у мілітарній та поліційній сфері

Згідно планів А. Гітлера на окупованих східних територіях мала постати система цивільного місцевого управління. Складовою частиною якого була місцева допоміжна поліція. Без її розгалуженої мережі ефективно існувати нацистська окупаційна адміністрація не мала можливостей. Відчувався значний дефіцит людського ресурсу. В окупованих регіонах України працювали лише декілька сотень нацистських управлінців та офіцерів служби безпеки. У Генеральній окрузі «Житомир» працювало лише шість постів поліції безпеки – у Вінниці, Бердичеві, Гайсині, Житомирі, Овручі та Мозирі. [353, С. 125]

Спочатку, до формування власне німецької управлінської вертикалі, в Житомирсько-Вінницькому регіоні була створена і діяла місцева українська

поліція. Її формування здійснювалось на основі розпоряджень тилового керівництва Вермахту від 2 та 11 липня 1941 р., а також наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера від 27 липня 1941 р., де наголошувалось на тому, що українська допоміжна поліція реорганізовується в загони шуцманшафту. [283, С. 88]

Г. Гімлер 6 листопада 1941 р. видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, що отримала назву «шуцманшафт», або «шума». [365, С. 106] Охоронна поліція (шупо) і поліція порядку (орпо) структурно формували поліцію порядку Райхскомісаріату «Україна» та його окремих адміністративних одиниць. Крім того до поліції порядку відносились і співробітники цивільної жандармерії, яка функціонувала у сільській місцевості.

30 липня 1941 р. Житомирське облуправління видало розпорядження «Про створення поліції на терені Житомирської області», яка офіційно дозволила формування місцевої допоміжної української поліції. [229] Списки бажаних формували місцеві старости та очільники міст. Досить часто до них потрапляли родичі управлінців, або молодь, яка не була мобілізованою до лав Червоної армії. Керівництво поліцією на початку здійснювали місцеві активісти та колишні радянські офіцери.

Житомирську обласну поліцію формували один із керівників обласного проводу ОУН (б) Шевчук. Він же був у липні-серпні 1941 року її очільником, до моменту арешту німцями. За інформацією М. Климишина, обласну поліцію очолював інший учасник визвольного руху, мельниківець Захвалинський. [363, С. 33]

Саме за сприяння представників ОУН до обласної поліції потрапила частина місцевих українських патріотів. Зокрема, в липні 1941 р., під час організованого набору в липні 1941 р. до обласної поліції записався П.Т. Давніч, який був членом місцевого осередку ОУН. [133, Арк. 3]

Слідчим у поліції Радомишля працював В.С. Головченко. Він за архівною інформацією одночасно був лейтенантом Червоної армії та членом

ОУН, референтом Служби безпеки ОУН в Радомишлі. Під час свого короткого перебування на посаді В.С. Головченко допомагав у порятунку як місцевих комуністів та комсомольців, так і військовополоненим та членам українського націоналістичного підпілля. Наприкінці 1941 р. його, як і багатьох працівників місцевих органів управління та поліції, під час чистки, [252, С. 788] заарештували та стратили.

Перший український курінь шуцбатальйону було сформовано в Житомирі упродовж вересня-жовтня 1941 р. У лютому 1942 р. батальйон доповнили колишніми військовополоненими та вивели з його складу частину націоналістів. Всі вояки батальйону отримали уніформу, харчові пайки та зарплату. [352, С. 74]

У Вінниці поліцейські функції спочатку виконував козацький курінь, який організував І. Омелянович-Павленко. Курінь згодом реорганізували в 109 шуцбатальйон чисельністю 700 бойових одиниць. Командував ним лейтенант німецької поліції. [248, С. 8]

Українська поліція у Вінниці складалась з понад 300 осіб, які працювали у двох міських поліцейських дільницях. Подіну структуру мала і поліція в Житомирі. У районних центрах генеральної округи «Житомир» діяли загони місцевої поліції чисельністю в 30-50 осіб. [248, С. 9]

На початковому етапі існування допоміжної поліції її намагалися контролювати українські націоналісти. Всі вони долучалися до формування місцевого українського управління, реалізуючи політику ОУН з відновлення Української держави. Похідні групи ОУН формували органи місцевої влади, а також підрозділи місцевої поліції (української міліції). У Бердичеві 16 липня 1941 р. оунівська похідна група на чолі з А. Сологубом та Г. Луцьким проголосила відновлення Української держави та розпочала процес формування місцевої поліції. [38, Арк. 144 зв.]

Члени українського національно-визвольного руху активно проводили агітацію серед місцевого населення, пов'язували створення поліції з відновленням української державності. 20 липня 1941 р. Житомирське

обласне управління звернулось до українського селянства з закликом долучитись до формування української народної міліції. [505, С. 80]

Представники ОУН(М) стали її першими очільниками. Зокрема, міську поліцію Житомира очолив А.С. Календа, його заступником, активний учасник національно-революційних змагань 1917-1921 рр., емігрант Нагнибіда. Обласну українську міліцію очолив Павло Перегуда, згодом український офіцер-емігрант, оунівець Петро Захвалинський. [395, С. 230] Згодом загони поліції потрапили під контроль німецької окупаційної адміністрації, яка проводила періодичні чистки та перевірки на лояльність.

Отже, представники українського національно-визвольного руху на початках німецької окупації активно долучились до формування місцевої української допоміжної поліції, розглядаючи її, як легальну можливість з організації українських збройних частин. А вже згодом, коли окупанти розпочали арешти і чистки в лавах місцевої поліції, частина активістів залишила посади, виїхавши до Західних областей.

Спочатку в місцеву поліцію та інші німецькі військові формування місцеві вступали добровільно і нібито на певний час. [224; 225] Ще на початку 1942 р. з поліції можна було звільнитися за власним бажанням «у випадках крайньої необхідності по причинах особистого чи майнового характеру» або за станом здоров'я. При цьому потрібно було надати медичний висновок про непридатність до несення військової служби. [353, С. 131]

Що керувало бажаннями служити в поліції? Це питання складно пояснити. Для колишніх репресованих, розкуркулених та інших осіб, що постраждали від компартійного режиму – це була можливість помститися за страждання та повернути свій втрачений соціальний статус. Крім того служба в поліції дозволяла їм надіятись на повернення втрачено майна та землі.

Очільником поліції Плісківського району був В. Пуголовкін-Філатов. У матеріалах зібраних НКВС зазначалось, що В. Філатов, 1932 р. був одним із

організаторів антирадянського повстання в Плісківському районі Вінницької області. За свої погляди неодноразово заарештовувався органами НКВС. З 1938 р. таємно проживав у районі, а з приходом німців долучився до українського націоналістичного руху. [97, Арк. 10]

Причиною, яка спонукала Й.І. Бетлинського стати співробітником Козятинського відділу поліції, було розкуркулення та висилка його сім'ї в 1929 році. [89, Арк. 29] Розкуркуленим був і організатор поліції с. Вільня Брусилівського району Новік. [73, Арк. 118] Подібні мотиви керували й іншим поліцейським з м. Вінниці – М.О. Мартинюком. Під час допиту він заявляв: *«Тепер я відіміщу Радянській владі за свого батька. Я пам'ятаю, коли мого батька розкуркулили»*. [344, С. 161]

Житель с. Жорниці Ільницького району Л. Височин, раніше засуджений за антирадянську діяльність, в серпні 1941 р., будучи поліцейським, під час арешту та допитів представників місцевого комуністичного підпілля відзначився особливою жорстокістю. Під час побиття Т. Чайковського, Височин кричав: *«Мені ніби стало 18 років і я б'ю місцевих комуняк»*. [74, Арк. 127 – 127зв.]

Житель Вінниці Фелікс Холковський став поліцейським, бо до війни були репресовані три його брати. За них він під час окупації отримував пенсію. Він з особливою жорстокістю ставився до колишніх партійно-комсомольських працівників та євреїв. Ще до служби в поліції у вересні 1941 р. він особисто приймав участь у арештах вінницьких євреїв, видавши німцям сім'ї Гначів та Гришкевичів. [248, С. 66-67]

Дослідники наводять у своїх роботах і випадки, коли вибір співпраці з окупантом певними особами, розглядався як порятунок від помсти своїх сусідів. Зокрема, Андрій Усач, наводить приклад Петра Капаціна із містечка Яришів на Вінниччині. В 1930-х рр. він брав участь у розкуркуленні місцевих селян, тобто був комуністичним місцевим активістом і представником влади. Після приходу німців Петро отримав погрози помсти від постраждалих

селян. Від погроз своїх односельців П. Кападин убезпечився досить просто – пішов на поліцейську службу. [522, С. 45]

Частина населення йшла на співпрацю з власних корисливих мотивів. Метою роботи на німців була влада над оточуючими, доступ до продуктових пайків, одягу. Заробітна плата за службу складала 1 рейхсмарку за день служби, мінімально за місяць виходило 25 марок. Можна було також долучитися до розподілу вилученого в арештованих майна та особистих речей. [352, С. 40]

Частину додаткового заробітку складали отриманні хабарі від заарештованих, від конвойованих остарбайтерів, прибутки від торгівлі зброєю та хабарі для пришвидшення ведення звичайних розслідувань, які здійснювали поліцаї в межах своїх повноважень. Підпільник Юрій Савченко згадував, що йому прийшлося дати хабаря начальнику Житомирської поліції та його заступнику, відповідно 1000 і 500 крб., для проведення розслідування крадіжки грошей. Хабар значно пришвидшив ведення справи. Кошти Ю. Савченко отримав вже наступного дня. [318, С. 182]

Як наголошує Т. Вронська, значну частину бажаючих співпрацювати з окупантом складали місцеві злочинці, звичайні покидьки та приховані садисти. Ними керувало прагнення до наживи, підвищення свого соціального статусу, можливість реалізувати свої садистські схильності. [299, С. 99] Приймаючи участь у розстрілі євреїв жителів с. Латоші Овруцького району, поліцейські І.П. Міронов, І. Воробйов та Х. Кузьмін виявили живими двох дітей у віці двох і трьох років. Їх разом з тілами вбитих вкинули живими до ями і засипали землею. [73, Арк. 81]

Інші поліцейські залучені до розстрілів євреїв Янушпільського району особисто розстріляли виявлених у схованці трьох жінок і дитину у віці 3-4 років. *«Жінки дуже просили мене, щоб я їх залишив живими, - згадував на допитах один із виконавців розстрілу, - але я наказав лягти вниз обличчям. Всі три жінки лягли і дитина лягла з лівої сторони. Я почав сам розстрілювати з карабіна. Першу розстріляв, яка лежала посередині, інші*

лежали непорушно. Другий раз вистрілив в жінку, яка лежала зліва, третім – розстріляв дитину, четвертою – жінку, але так як дитина була ще жива, то я вистрілив ще раз». [480, С. 236]

Серед такої групи колаборантів потрібно виділити колишніх кримінальних злочинців та бандитів. Поліцейський м. Козятин Н.Ф. Гадзиковський, раніше двічі засуджений за хуліганство, при допитах після свого арешту співробітниками НКВС наголошував, що до співпраці він пішов, бо служба в поліції дозволяла задовольнити усі його потреби. [89, Арк. 29] Поліцейський м. Коростень Г.І. Бабієнко до війни відбував покарання за злісне хуліганство. [89, Арк. 112]

Отже, важливим фактором мотивації для вступу до допоміжної поліції місцевих чоловіків це було покращення власного та родини соціально-матеріального становища. Робота в поліції добре оплачувалась. Вона була майже вдвічі вищою за оплату інших працівників місцевої цивільної адміністрації. Крім того, в разі смерті поліцая під час виконання службових завдань, його сім'я отримувала грошову компенсацію та пенсію. Зокрема, при вбивстві шудмана у бою з партизанами, його родина отримувала грошове утримання. [353, С. 137]

Місцеві поліцаї, які залучались нацистами для виконання каральних акцій та розстрілів, нерідко вдавались до грабунку чи реквізиції залишеного після акцій майна. Зокрема, жителі м. Народичі І.Т. Кравченко, Ф.А. Кушнір та Я.П. Голенчик, які з перших днів окупації записались до місцевої поліції, в серпні 1941 р. приймали участь у знищенні 350 місцевих євреїв. Вони під час охорони арештованих у місцевому клубі забирали у жінок прикраси, одяг та інші цінні речі. [78, Арк. 19]

Поліцай О. Степанець, який приймав участь у розстрілі євреїв біля м. Янушпіль, долучився до грабунку майна вбитих. *«Із майна розстріляних я взяв собі одну перину, швейну машинку та інші дрібниці»*, - зазначав він під час допиту співробітниками радянських спецслужб. [115, Арк. 24]

Непоодинокими були випадки використання свого службового становища з метою отримання нових квартир чи помешкань жертв нацистів. [569, С.103]

Крім того поліцай мав можливість додаткового заробітку при організації акцій по боротьбі зі спекуляцією та чорним ринком. Досить часто поліцаї встановлювали шефство над продавцями на місцевих базарчиках та стихійних ринках. За порядками на міських базарах Житомира стежив поляк Плихта. До кола його обов'язків входила перевірка дозволів на торгівлю, підтримання чистоти на торгівельних рядах, виявлення підозрілих елементів та заборонених до продажу товарів. [140, Арк. 18] Частину продуктів можна було отримати від селян, які везли їх на продаж у міста, або містян, які поверталися з сіл. Служба в поліції давала можливість уникнути примусової мобілізації на роботи в Німеччину. [493, С. 147]

Робота в поліції розглядалась і як можливість впливати і вирішувати долю людей. Наприклад, від перекладача та його вірності перекладу залежала доля заарештованих поліцією, СД чи гестапо. Перекладач міг повідомити національність заарештованого (якщо він був євреєм, це означало смертний вирок), по-різному трактувати його участь у підпіллі. Свого роду це була особлива форма влади та можливість застосовувати насильство та проявляти милість до оточуючих. Хтось із працівників поліції використовував його для власної втіхи та збагачення, хтось для порятунку своїх рідни, знайомих.

Поліцейський Павло Гетьман врятував від розстрілу кохану дівчину, єврейку Хуму Кремінь. Він, будучи шуцманом, служив в українській допоміжній поліції й охороняв банк. Його історію кохання та порятунку описує вінницька дослідниця Голокосту Ф. Вінокурова: *«Користуючись можливістю проходу до барського гетто, він вночі вивів її з території гетто. Хума переховувалась у будинку Гетьманів до самого звільнення району від німецьких окупантів у березні 1944 р. У час окупації в неї*

народився первісток-синочок, якого назвали на честь батька – Павло. Пологи у льосі приймав Павло Гетьман разом зі своєю мачухою». [295, С. 53]

Інший поліцейський за кличкою «Ірод Степка» з м. Романів Житомирської області під час розстрілів місцевих євреїв заховав 10-літнього хлопчика Хаїма Співака. При цьому, під час розстрілів, поліцейський згвалтував і вбив свою однокласницю, яка відмовлялась з ним під час шкільних вечорів танцювати. Чому він це зробив, порятував єврейського хлопчика? Напевно для свого порятунку у випадку загрози власному життю. Як зазначає І. Альтман, після визволення містечка бувший поліцейський пішов з хлопчиком до нотаріуса і завірив у нього факт порятунку хлопчика. Це допомогло Іроду Стенке врятуватися від розстрілу і отримати лише 10 років таборів. [274, С. 426]

Працівники поліції в Житомирсько-Вінницькому регіоні досить часто відчували свою безконтрольність з боку своїх німецьких керівників. Особливо це стосується поліційних постів, які працювали в віддалених селах, в стороні від центральних доріг. Тут їх статус вершителя людських доль зростав у декілька разів. Вони могли безкарно використовувати свої повноваження для власного збагачення, зведення рахунків та встановлення повного контролю за місцевими. Так, під час розстрілів євреїв сіл Любарського району місцеві А.С. Лютік, М.Н. Стрельчук та В.Л. Керничко, допомагали німцям складати списки місцевих євреїв, а потім забирали у приречених на смерть одяг та взуття, з метою їх подальшого продажу. [73, Арк. 63]

За свідченням Зінаїди Поташник, її сусід-поліцейський погодився врятувати її та дитину за запропоновані нею гроші та цінності, при цьому він наголосив: *«Я можу цацки забрати і все одно розстріляти тебе і твоє жиденя. Але я цього не зроблю. Я порядний. А якщо тебе пристрелить інший поліцай, то вже не моя вина»*. [274, С. 427]

Крім того поліцаї не виконували накази керівництва, займалися пиятикою, розпустою, у час перебування на службі вони вирішували свої

справи. Показовим прикладом такої служби є звіт з проведеної Г. Гімлером у вересні 1942 р. позапланової перевірки одного із поліцейських постів на Житомирщині, де він не побачив керівника посту та його працівників. [415, С. 51]

Після проведеної перевірки поліцейської добровільної частини 43667А було встановлено випадки крадіжок продуктів з харчового магазину та порушення порядку – розпивання спиртних напоїв, розпушта та самовільне залишення частини. Після перевірки оберфюрер Леверес 8 грудня 1943 р. покарав бригадира-добровольця М. Авраменка та М. Клименка восьмиденним арештом. [160, Арк. 1] Під арешт потрапили і п'ять поліцейських містечка Браїлів, які під час розстрілів місцевих євреїв весною 1942 р. займалися грабежом їх майна. [353. С. 140] Як засіб покарання поліцейських-порушників переводили до складу шуцбатальйонів. Поліцейський переводився на казарменій режим несення служби, де його легше було контролювати. [353, С. 127]

Особливе місце в структурі допоміжної поліції займали місцеві фольксдойче. Їх залучали до роботи перекладачами, керівниками місцевої поліції, унтер-офіцерами. Їх перевіряли на факти співпраці з колишньою владою та лояльність до Райху. Деякі фольксдойч користувалися своїм статусом і відсутністю конкуренції при наборі на службу. Вони мали можливість обирати організацію та посаду для праці. [354, С. 350]

У 1942-1943 р. поліцейських фольксдойч направляли на курси жандармські курси, по закінченню яких вони повертались на службу в німецьку жандармерію. Їх виділяв серед інших поліцейських зелений колір мундиру. За інформації з Ружинського гебіту станом на 1942 р. серед шуцманів три головні пости у Ружині, Попільні та Вчорайше займали фольксдойче. Один працював в жандармерії перекладачем, а ще двоє несли службу унтер-офіцерами. [354, С. 351]

Окрему частину працівників допоміжної поліції складали військовополонені, відпускники осені 1941 р. та дезертири. Потрапивши в

полон на початку війни, вони потрапили у складне становище. З одного боку жахливі умови перебування у таборах для військовополонених, які створили нацисти, реалізуючи політику вищого керівництва Райху направлену на здійснення геноциду на окупованих територіях. З іншого, це відмова від них власного керівництва держави за яку вони воювали. У серпні 1941 р. Сталін оголосив тезу, проте, що у Червоної армії немає військовополонених, і кожен «хто потрапить у полон, це дезертир, запроданець і зрадник Батьківщини», його майно потрібно конфіскувати. Члени сімей керівного складу та офіцерів Червоної армії, які потрапили в полон, підлягали арешту та пониженню в правах. [523, С. 244]

Виступ Сталіна та витяги з рішень Ставки та радянського уряду нацисти одразу почали використовувати для вербування працівників до місцевої поліції та військових формувань. На службу в мілітарні німецькі формування погоджувались і дезертири. Зокрема, поліцаями в с. Велика Волиця Любарського району працювали колишні дезертири М. Онофрейчук, В. Жалагацький. [78, Арк. 2]

У 109-му батальйоні поліції військ СС служили троє дезертирів (у архівній справі їх позначали як С., К. та Я.) з лав Червоної армії. Їх заарештували працівники відділу «Смерш» 18-ї армії в м. Бердичів у січні 1944 р. При проведенні слідства було встановлено, що ці особи приймали активну участь у боротьбі з партизанами, долучались до розстрілів місцевого єврейства, катувань військовополонених та етапуванні оstarбайтерів. За службу в ім'я Райху один із них був нагороджений медаллю. [531, С. 267]

Масове дезертирство та здача в полон військам Вермахту радянських солдат і офіцерів на початку війни, слугує показовим прикладом психологічного стану радянської людини, яка не бажала проливати кров для захисту радянської держави від ворога. О. Гончаренко, досліджуючи питання мотивів служби у поліції, наголошував на тому, що з матеріалів справ заведених радянськими спецслужбами на колишніх поліцейських видно

зневіру та небажання воювати. *«Здався в полон біля Києва у вересні 1941 р. Не вірив у перемогу»*. [324, С. 83]

Значна частина військовополонених не розглядала німців як своїх ворогів. Це стосується в першу чергу вихідців із західних радянських республік, які мали власний попередній досвід спілкування з німцями в роки Першої світової війни. Їх історична пам'ять про ту добу не асоціювала німців з вбивцями, колонізаторами та людиноненависниками.

Ще частина військовополонених не асоціювала захист Батьківщини з захистом більшовицької держави. Для них власний трагічний досвід 1920-30-х рр. та ті психологічні травми отримані за життя дозволяли зробити крок до співпраці з окупантом. Вони не розглядали свої дії як зраду Батьківщині. Для них військово-політична співпраця з окупантами стала відповіддю попередній владі на її антилюдську політику. Згодом один з аналітиків Вермахту так описав обставини перших місяців німецько-радянської війни: *«... Чисельні полонені й перебіжчики повідомляли про небажання і байдужість мас, які не знали, за що вони воюють. Допити також виразно виявили, що ... всюди збереглися особи, які смертельно ненавидять сталінську систему... Велика частина оточених у 1941 р. червоноармійців незабаром добровільно вийшли з лісів і здалися. Наказ Сталіна про організацію партизанського руху в окупованих областях спочатку не знайшов відгуку, ніхто не знав, за що треба воювати... Цією внутрішньою кризою Радянського Союзу і пояснюється те радісне очікування, з яким велика частина населення зустрічала наступаючі німецькі війська...»*. [284, С. 232]

Крім того частину військовополонених, які були місцевими, нацисти восени 1941 р. випустили із таборів за умови їх реєстрації на місцях та долучення до розбудови німецької економіки. 16 жовтня 1941 р. німці розпочали процес звільнення з таборів Волинського регіону та м. Луцька українських полонених переважно вихідців з Кам'янець-Подільської,

Житомирської та Вінницької областей. Упродовж акції, яка проходила з 16 по 18 жовтня, свободу отримали 730 полонених червоноармійців. [228]

14 серпня 1941 р. у газеті «Українське слово» комендант м. Житомир фон Рок повідомляв про обов'язкову реєстрацію воїнів Червоної армії, які потрапили до оточення, а інакше вони будуть суворо покарані. [534, С. 108]

Зі звільнених військовополонених у лютому 1942 р. в Житомирі німці сформували 4 роти (500 осіб) 108 шуцбатальйону. [395] Загалом, у межах генерального округу «Житомир» німці сформували 3 українські шуцманшафт батальйони чисельністю в декілька тисяч шуцманів. [569, С. 101] Їх нацисти використовували для боротьби з партизанами, комуністичним підпіллям, знищенні євреїв та проведенні каральних акцій проти місцевого населення. Зокрема, 109-й український шуцбатальйон приймав участь у каральних акціях на території білоруського Полісся. За власні «подвиги» 28 осіб батальйону 17 травня 1943 р. були відзначені німецькими нагородами. [569, С. 101].

На початку 1942 р., коли розпочались облави і примусова відправка на роботу до Німеччини жінок і чоловіків призовного віку, частина чоловіків вибрала службу в поліції, намагаючись уникнути примусової депортації. Частина відправлених остарбайтерів, пізнавши всі «прикраси» роботи в Німеччині, погодилась на службу в німецьких допоміжних військових формуваннях.

Отже, для військовополонених служба в поліції стала можливістю вирватися з табору, можливістю вижити. Про складність виживання в таборі свідчать звіти німецької адміністрації. Військовополонені страждали на масове недоїдання, страшну антисанітарію, яка супроводжувалась періодичними епідеміями інфекційних хвороб. У другій половині 1941 р. у таборах для військовополонених регіону набула масового поширення епідемія висипного тифу. [5, Арк. 6]

Аналіз кримінальних справ, які зберігаються в Галузевому архіві СБУ м. Києва та архівах обласних управлінь засвідчує, що на роботу в допоміжну

поліцію приходили місцеві чоловіки за рішенням односельців. Вибори відбувалися на зібраннях мешканців села, які прагнули отримати «свого старосту та свого поліцая». Така практика була характерна для сільських районів Вінниччини та Житомирщини. Де тривалий час місцеві жителі не бачили представників окупаційної влади. Мешканці села Терехова Бердичівського району в серпні 1941 р. на зборах громади обрали керівництво та склад поліції і сільського старосту. Поліцію очолив місцевий Кирило Коваль. [1234, Арк. 133] У селі Карпівці Чуднівського району керівником місцевого загону поліції селяни обрали Павла Лук'янчука. До роботи в поліції зголосились 7 місцевих чоловіків. [395, С. 232]

Частина чоловіків, зазвичай із місцевих, які мали кримінальне минуле, працювали в радянській карально-репресивній системі, або радянських військовополонених, як суто прагматичних, так і ідеологічних міркувань, зголошувалась на роботу в німецьких тюрмах. Вони склали присягу на вірність новій владі та підписували документи про нерозголошення інформації отриманої під час несення служби: *«Я, нижчепідписаний громадянин N, службовець [...] тюрми, даю цю підписку про те, що всі відомі мені службові таємниці будуть суворо охоронятися і нікому зі сторонніх осіб не розголошуватися»*. [299, С. 99]

Робота у в'язниці приносила чималий дохід і потрапити на посаду наглядача було досить складно. Бажаючі звертались за допомогою до рідних і знайомих, давали «хабар». У тюрмах процвітало «кумівство» та родинні зв'язки.

Працівники, які погодились на виконання роботи наглядачами, мали дотримуватися розпоряджень адміністрації в'язниці, конвоювати арештантів, стежити за арештованими і створювати атмосферу повної ізоляції в'язня від зовнішнього світу і будь-яких контактів в середині тюрми. Йдучи на службу до тюрми, майбутні працівники розуміли, що їх будуть залучати до виконання «брудної роботи» - допиті в'язнів, катувань, супроводу до місця страти, а також виконання вироків, переважно розстрілів чи повішань.

Вироки, досить часто виконувались на території тюрми. Наглядачі ставали їх виконавцями. Вони виконували і роботу з «ліквідації» тіл розстріляних і закатованих в'язнів. Зокрема, колишній Чуднівський поліцай О. Дзюрбей розповідав, що *«восени 1941 р. у приміщенні тюрми райполіції поліцаї здійснювали звірячі тортури і знущання над громадянкою Беккер та громадянином на ім'я Шая, потім їх розстріляли... У вересні 1941 р. брав участь в арешті громадян єврейської національності: Контера, Індикіна і Нафтулу, причому Контер був з дитиною, вони були розстріляні німцями»*. [479, С. 38]

Наглядачі тюрми при жандармерії м. Городниці Житомирської області, за свідченням вцілілого в'язня Степана Мельничука у лютому 1942 р. жорстоко катували місцевого теслю Павла Пантюшенка. Поліцаї та наглядачі спочатку його жорстоко били, кололи голками, потім роздягли і вивели у двір де продовжили побиття дубинками, згодом його повісили. Подібних тортур і смерті зазнали близько десятка заарештованих місцевих жителів. [158, Арк. 3]

Окремим напрямом роботи наглядачів була участь в агентурній роботі з в'язнями. *«Начальники та наглядачі нацистських в'язниць, - як зазначає Т. Вронська, - активно сприяли співробітникам СД у насаджуванні внутрішньокамерної агентури, яка мала завдання провокувати заарештованих, дізнаватися про підпільників, партизанів та інших «шкідливих елементів, саботажників і ворогів Райху»*. [299, С. 99]

Інформація про дану категорію колаборантів ретельно приховувалась нацистами при відступі, тому встановити їх подальшу долю та притягти їх до відповідальності за вчинені злочини радянським спецслужбам було досить тяжко. Архівні документи засвідчують, що учасники катувань і розстрілів проявляли неабияку «винахідливість» під час виконання нацистських наказів. Вони отримували насолоду, як і працівники катівень НКВС, від знущань і всевладдя при вирішенні долі їх жертв.

За свідченням в'язнів Вінницької тюрми Семена Цвігуна та Соні Рабінович, можливо простежити, так звану службу місцевих поліцаїв-

охоронців. Взимку 1943 р. охоронці Поліщук, Ігнат'єв, Подольський та Фризюк щоденно знущались із в'язнів, які прибирали сніг у дворі в'язниці. В'язні тягнути санчата навантажені снігом, виконуючи роль коней, при цьому поліцаї їх били резиновими палками та глузували з них. У нічний час охоронці будили в'язнів в камерах, тих хто швидко не підводився жорстоко били. Соня Рабінович приводить випадки згвалтувань охоронцями жінок-в'язнів. Охоронці в'язниці забирали в у в'язнів золоті прикраси, вимагали від їх родичів коштовні речі та гроші. При розстрілах євреїв охоронці та німецькі солдати забирали в приречених одяг, який потім ділили та продавали на стихійних базарах. [248, С. 149-150] Інший поліцейський, охоронець вінницької в'язниці Андрійчук відзначився тим, що кидав з другого поверху в'язниці, живих дітей на вантажну машину, яка мала відвести їх на розстріл. [89, Арк. 172]

Старший слідчий Народицької райполіції С.В. Невмержицький, з метою збагачення, у вересні 1941 р. організував збір з заарештованих євреїв по 1000 крб., нібито для організації їх хрещення в православну віру з метою збереження життя. Разом з наглядачами йому вдалось зібрати 30 тис. крб. Євреїв того ж дня розстріляли. [73, Арк. 64 зв.]

Для осіб, які погодились працювати в поліції, було зрозумілим, що вони будуть долучатися нацистами до різноманітних каральних та розстрільних акцій. При цьому поліцейські по-різному виконували свої ролі.

Наталя Рудницька наводить матеріали судового процесу над поліцаями містечка Бараші. Поліцаї вигадали для 40 євреїв перед їх стратою страшні моральні та фізичні катування. Їх примушували *«ходити навколішки до вбиральні, потім до криниці, де їх обливали холодною водою по 5-6 відер, запрягали замість коней і возом розвозили харчі по їдальнях. За кучера садовили старого єврея, який повинен був бити запряжених. Після забою великої рогатої худоби на м'ясо євреїв примушували відносити відходи до річки, навішавши коров'ячі кишки на шиї й кінцівки взявши до рота. На*

зворотному шляху на віз сідали поліцейські й били нещасних палками. Пізніше мучеників розстріляли в Сорбинівці, недалеко від Барашиів». [481, С. 229]

Архівні документи висвітлюють злочинну діяльність тих, хто добровільно прийшов на службу до каральних загонів гітлерівців та брав участь у масових розстрілах цивільного населення та військовополонених.

Уже восени 1941 р. поліцію долучили до проведення каральних антиєврейських акцій та масових розстрілів. За свідченням заступника начальника міської поліції Бердичева Павла Зелінського, а також місцевих поліцейський Петра Дворського і Василя Міщука, у серпні-вересні 1941 р. місцева поліція відповідала за проведення облав на місцевих євреїв, конвоювала їх на місця розстрілу, здійснюючи їх охорону. [395, С. 231-232] За сумлінне виконання службових обов'язків, учасники розстрілів отримували у власність речі вбитих ними людей. Їм дозволяли обходити помешкання вбитих, проводити погроми. Награбоване майно поліцейські реалізовували на місцевих базарах, серед родичів та знайомих. [405, С. 322]

Під час арештів проведених співробітниками радянських карально-репресивних органів в січні-лютому 1944 р. працівників Козятинської, Погребищенської та Самгородської поліції було встановлено факти участі поліцаїв у масових розстрілах. Зокрема, співробітник Козятинської жандармерії Юзеф Бетлицький командував групою поліцейських причетних до розстрілу 400 єврейських та 20 циганських родин. [89, Арк. 3]

Поліцейські Плисківського району Федорук та Натяглий проводили арешти та розстріли колишніх військовополонених, євреїв та місцевих, співчуваючих партизанам. [89, Арк. 101-102]

30 травня 1942 р. під час організації масового розстрілу 1008 євреїв м. Янів нацисти залучали поліцейських Калинівського району для здійснення охорони. Згодом поліцаї приймали участь у погромі євреїв м. Калинівка, де загинуло 514 євреїв та 5 українців. [93, Арк. 67]

У с. Вчорайше Ружинського гебіту етнічний німець Артур Реглін очолював місцевий шуцманшафт. Він 1 травня 1942 р. організовував арешти

та конвоювання до місця страти поліцаями місцевих євреїв. Окрім того А. Реглін особисто здійснював пошук та вбивство вцілілих євреїв, які переховувались у місцевому лісі. Подібні Місцеві фольксдойче приймали участь також у розстрілах євреїв містечка Ємільчино. Де місцевий етнічний німець унтер-офіцер місцевої поліції Берндгард Блеха керував командою поліцаїв. [354, С. 356]

Згідно матеріалів справи колишнього керівника поліції Любарського району С.Ф. Кульчицького, місцеві поліцейські буди залучені до розстрілів місцевих євреїв, які відбулися в листопаді 1941 р. та боротьби з місцевим підпіллям і партизанами. [73, Арк. 21-22, 31] Загалом страчено 700 осіб. [73, Арк. 23]

Влітку 1942 р. за наказом С.Ф. Кульчицького були заарештовані та страчені 12 жителів с. Борушківці, лише за те, що вони приховали забій власної худоби. [73, Арк. 33] Поліцейські села Велика Волиця Любарського району влітку 1941 р. арештували 10 селян, колишній сільський комсомольсько-партійний акти. Восени того ж роки арештували, етапували до районної поліції, а згодом розстріляли 14 місцевих євреїв. [78, Арк. 3]

Поліцейські села Сокиринці Вінницького району приймали активну участь у примусовій відправці місцевої молоді до Німеччини, проводили арешти радянських активістів. Так, поліцай О. Бондар при арешті Д.П. Верецької кричав: *«А радянська, пам'ятаєш як мої діти сиділи без кусня хліба через тебе, активістка!»* [344, С. 166]

22 січня 1944 р. відділом «Смерш» 18-ої армії було заарештовано у м. Бердичеві колишніх поліцаїв 109-го поліційного батальйону військ СС В. Суха (він же О. Панфілов), Р. Янгазітова (він же Р. Климчук), М. Клейфельда. Двоє перших дезертирували з Червоної армії ще в 1941р., а Клейфельд, за національністю німець, але громадянин СРСР, у Червоній армії не служив. Всі троє брали участь у боротьбі проти партизанів, знищенні єврейського населення. Під час допитів жорстоко знущалися над заарештованими та радянськими військовополоненими, грабували населення.

В. Суха навіть було нагороджено медаллю за активну участь у «кампанії» по відправці населення на роботу до Німеччини. З особливою жорстокістю він ставився до військовополонених. [531, С. 67]

Зі справ заарештованих колишніх поліцейських можна дізнатися і про їх участь у боротьбі з місцевими партизанами та радянським підпіллям. За матеріалами зібраними на поліцейського с. Словечне Коростенського району А.С. Лінкевича можна простежити його «бойовий шлях». Так, у вересні 1941 р. він приймав участь у арештах колишніх радянських активістів Словечного, весною 1942 р. у складі карального загону з 60 осіб воював з білоруськими партизанами, восени 1942 р. воював з місцевими партизанами, на початку 1943 р. здійснював арешти місцевого підпілля, згодом виїхав до Німеччини. [73, Арк. 88-89]

До загонів допоміжної поліції записувались і ідейні патріоти та націоналісти. Вони сподівались на підтримку Німеччини у справі розбудови власне Української Держави. Серед них потрібно виділити учасників ОУН, ветеранів Визвольних змагань революції 1917-1921 р., членів військових формувань організованих Т. Бульбою-Боровцем. На початках війни вони не отримували від нацистів жодних матеріальних переваг та заохочень, і, навіть, не мріяли про власну кар'єру. Як зазначає І.І. Дерейко, до грудня 1941 р. українські військово-поліційні формування відповідали тезам радянської пропаганди, складаючись з тих хто «люто ненавидів владу робітників та селян». [352, С. 43]

У Бердичеві у липні 1941 р. старшим поліцаєм окупанти призначили Седлецького, який у жовтні 1941 р. вступив до ОУН. Відомо, що у квітні 1944 р., після відступу німців, його було заарештовано та засуджено за активну участь в каральних акціях проти євреїв та грабежі місцевого населення. [534, С. 235]

До кінця 1941 р. нацисти виявили, що після участі українських поліцейських в німецьких каральних акціях, бажаних служити у місцевій поліції значно поменшало. Частина оунівців залишили службу, частину

звільнили через їх неблагонадійність. Зокрема, Житомир залишили начальник поліції, член ОУН(М) В. Ширей, керівник кримінального відділу І. Керш, начальник відділу обласної поліції М. Кузьменко, його підлеглі С. Сніш, В. Гомон. [395, С. 234]

Створений в червні-липні 1941 р. Т. Бульбою-Боровцем український військовий підрозділ «Поліська Січ», на початку співпрацював з німцями, однак коли його склад почали залучати до виконання завдань пов'язаних з вбивствами місцевого населення та євреїв, січовики змінили свою позицію. 16 листопада 1941 року Бульба-Боровець оголосив про розпуск Поліської Січі, *«через неможливості надалі співпрацювати з німецькою армією»* та брати участь у розстрілах мирного населення. [352, С. 27]

На службу до окупанта з кінця 1941 р. приводила місцевих чоловіків матеріальна скрута. Не можливо було вижити без роботи. Її не вистачало. В сільській місцевості, німці відновивши колгоспи, створили систему нещадної експлуатації селян. Виходом з тяжких умов життя місцеві селяни шукали в записі до загонів допоміжної поліції чи допоміжних військових формувань. Сім'я поліцейського-шуцмана звільнялась від сплати податків, продуктових зборів, трудових повинностей, а що найголовніше від відправки на примусову роботу до Німеччини.

Складність соціально-економічної ситуації в 1942 р. збільшило кількість бажаючих вступити до допоміжної поліції. У деяких районах Житомирсько-Вінницького регіону їх кількість перевищувала потребу місцевої поліції. У На початку 1943 р. щоб стати поліцейським і уникнути відправки на роботи до Райху потрібно було дати хабаря. У Вінниці розмір хабаря складав 1100 карбованців. [352, С. 55]

Значний вплив на місцеве населення мала і організована нацистами пропаганда. Виховані в системі радянського ідеологічно-пропагандистського впливу місцеві досить часто довіряли і місцевій колабораційній пресі, німецьким та українським пропагандистам. Крім того нацисти поширювали

інформацію про перемоги німецького війська над більшовиками, про спільну героїчну боротьбу українців і вермахту з жидо-комуністами.

Потрапивши до загонів української допоміжної поліції, місцеві мали бути готовими до виконання різноманітної «брудної роботи». А саме, здійснювати охорону військовополонених та заарештованих, впорядковувати черги по воду та за продуктами, боротися з контрабандою та спекуляцією, брати участь у каральних акціях та винищенні євреїв та підпільників, боротися з партизанами, проводити облави молоді для відправки на роботу до Рейху. [399, С. 175]

Поліція охороняла в'язниці, здійснювала арешти. З фольксдойч формувались кадри для безпосередньої «роботи» з в'язнями. У Вінниці, особливо жорстокістю виділявся одеський фольксдойч Люц, якого місцеві поліцаї називали найкращим катом поліції. Він особливо жорстоко проводив допити і люто ненавидів українців. Про це згадує М. Селешко, перекладач комісії зі злочинів НКВД створеної у Вінниці німцями у 1943 р. Він же наголошує, що німці не довіряли місцевій українській поліції, називаючи її «Гільфспартизанен», помічники партизанів. За випадку появи партизанів, поліцаї переходили на їх сторону. В поліції практикувались доноси один на одного, періодично гестапо проводило перевірки поліцаїв на лояльність до німців. [487, С. 31, 33]

Частина ідейних колаборантів ставала провокаторами та агентами-інформаторами в радянському підпіллі та партизанському русі. Восени 1941 р. Ставкою головнокомандувача німецькою армією було розроблено детальні інструкції для боротьби з партизанами. Вони передбачали залучати до загонів поліції, які беруть участь у каральних акціях, колишніх репресованих та членів їх сімей. [4, Арк. 10] За їх допомогою на початку липня 1942 р. була розкрита керівна трійка – штаб партизанського руху на Житомирщині. До рук нацистів потрапили керівники штабу – Шиманський, Сорока Садовський. [534, С. 266]

Отже, чоловіче населення Житомирщини та Вінниччини з початку нацистської окупації регіону постало перед вибором співпраці з окупантом, чи пасивного виживання. Використовуючи масову пропаганду, засоби тиску на різні категорії населення, нацистам вдалося схилити до мілітарно-поліційної співпраці певну частину населення. Більшість співробітників української допоміжної поліції, етнічних військових формувань погодились на співпрацю з окупантом

Значний вплив на місцеве населення мали передові похідні групи ОУН, які агітували чоловіків вступати до української міліції, як до майбутнього національного формування у відродженій Українській державі. На початках існування українська поліція виконувала функції охорони громадського порядку, тобто розглядалась як орган внутрішніх справ. Однак, дуже швидко поліцію почали залучати до виконання карально-репресивних акцій, зі знищення євреїв та ромів, боротьби з партизанами та підпіллям, проведення каральних акцій проти мирного населення. Це перетворило поліцаїв на осіб, які співпрацювали з окупантом, на колаборантів, дії яких були направлені проти власних громадян.

У нових переформатованих нацистами поліційних структурах місцеві перетворились на знаряддя реалізації нацистської колоніальної політики на окупованих територіях. Саме завдяки ним, нацистам вдавалося контролювати значні території та населення, не маючи для цього достатньої кількості ресурсів. Співробітники поліції в очах місцевих перетворились на посібників окупантів, які на морально-психологічному рівні були готові виконувати брудну роботу, при цьому отримуючи матеріальні та фінансові статки. Тим більше, що на значній частині регіону німецька присутність була мінімальна. Німецькі військово-жандармські формування нараховували не більше декількох десятків. А реальну владу мали саме представники місцевої української адміністрації та поліція.

РОЗДІЛ 4. Доля колаборантів після визволення регіону радянськими військами

4.1. Ситуація в Житомирсько-Вінницькому регіоні в останній період німецької окупації та після визволення краю радянськими військами

Ситуація в досліджуваному регіоні кардинально змінюється вже в другій половині 1942 року. Цивільне населення зрозуміло сутність окупаційного нацистського режиму, його людиноненависницький характер. На людей перестали діяти штампи німецької пропаганди, про жидобільшовиків, перемоги Вермахту і рай для «працівників зі Сходу». До населення все більше доходила інформація про зтяжний характер війни і перші поразки нацистів. Всі ці фактори змінюють ставлення до режиму та співпраці з ним. Німці розуміли, що з просуванням Червоної армії серед місцевих все більше посилюються антинімецькі настрої, навіть і у особливо активних колаборантів. Серед окупантів все більше посилюється підозрілість. Все частіше відбуваються перевірки місцевих колаборантів на їх лояльність режиму. Мартін Дін наводить свідчення одного із сільських старост, який зазначав, що із призначених ним для збору продовольства в населення та інформації про партизан на початку 1943 р. десятників, більшість працює з неохотою, саботуючи виконання поставлених ним завдань. [353, С. 217]

Змінюються стосунки і в середині сільських та міських груп населення. Все більшу роль відіграє особистісний фактор. Одні шукають «друзів» серед представників місцевої допоміжної поліції та адміністрації, інші замислюються про долучення до підпільних осередків, партизанів, треті, взагалі шукають власний варіант виживання в умовах все жорсткішого окупаційного режиму і поширення інформації про успіхи Червоної армії.

У зведеннях партизанських командирів, а також прикомандированих до партизанських загонів співробітників НКВС повідомлялось, що ще в 1942 р. місцеві досить негативно ставились до партизанів. За даними командира

партизанського загону М. Наумова, у другій половині 1942 р. до нього в загін приходили одиниці. Для поповнення загону він вимушений був вдаватися до мобілізації місцевих чоловіків, у разі відмови погрожувати розстрілом. У загоні існували непоодинокі випадки дезертирства. [381, С. 119-120]

Інформацію М. Наумова підтверджує і підготовлена в 1945 р. лейтенантом держбезпеки Радомишльського райвідділу НКВС Виноградовим оглядова довідка про розвиток партизанського і підпільного руху в період окупації. Лейтенант зазначає, що у більшості сіл району населення ставилось до партизанів «недружелюбно», до партизанських загонів йшли одиниці. [523, С. 261]

Необхідно зазначити, що в ситуації, коли фронт поступово наближався до Дніпра, все більше і більше людей замислювалися над власною долею. У споминах колишніх партизанів загону С. Ковпака, йшлося, що вони не мали вибору. До німців не хотіли, а до Ковпака пішли, щоб вижити, пережити скрутні часи. [227]

За три місяці до звільнення Плисківського району Вінницької області комісар місцевого партизанського загону повідомляв про те, що багато комуністів, які були залишені для підпільної роботи, з різних причин виїхали в інші райони, хтось сховався і вичікував до останнього, а потім в останній момент зробили свій вибір. [286, С. 107]

Особи, які співпрацювали з окупантом, але не мали на власних руках крові, почали пошук контактів з радянським підпіллям та партизанами. Мета – в потрібний момент опинитися в партизанському загоні і в подальшому представити свою службу в окупаційних структурах як вимушений крок або роботу на підпілля. Зокрема, Ф. Бржезьцікий, поляк, батьків якого репресували в 1930-ті роки, став у Житомирі підпільником. [540, С. 187]

Тільки в Житомирі станом на липень 1942 р. діяли 20 груп підпільників, а також організовані О. Бородієм і Г. Буржимським 2 міськпарткоми. [401, С. 337-338]

До партизанів переходила і частина місцевих поліцаїв. Їх ретельно перевіряли командири партизанських загонів, а також прикомандировані до них агенти радянських спецслужб. У разі відсутності «на їхніх руках крові радянських громадян», тобто вони не приймали участі у розстрілах чи каральних акціях, їх записували до загону. Однак повноправними партизанами «колишні» ставали тільки після участі у декількох диверсійних акціях направлених проти місцевих управлінців чи німецьких військових чи господарських об'єктів. У грудні 1942 р. на сторону партизанів перейшли 14 поліцаїв з містечка Лугини. [69, Арк. 16]

Особливо це стосується особового складу підрозділів поліції, яких залучали до боротьби з партизанами, змінювали умови служби, залучали до проведення каральних акцій щодо місцевого населення. Згідно з розпорядженням нацистів виданим у лютому 1943 р. загони шуцманів мали відступати разом із німецькими підрозділами, щоб вони не перейшли до партизанів. [353, С. 270]

Про факти масового переходу військових «добровольців», вояків шуцманшафту та місцевих поліцаїв на бік партизанів стало відомо у ставці Гітлера восени 1943 р. Тоді ж фюрер видав розпорядження розпустити всі національні військові одиниці. Однак, через брак мобілізаційного ресурсу та за проханнями військових очільників, національні військові формування мали вивести з території Радянського Союзу на початку 1944 р. [381, С. 76]

Доля вояків шуцманшафту склалась по різному, частина у 1943 р. поповнили лави Української повстанської армії, частина продовжила службу і загинула або потрапила в полон до військ Червоної армії. Зокрема, при вступі радянських військ до містечка Гнівани 10 із 30 місцевих шуцманів залишились у місті. Їх спочатку мобілізували до Червоної армії, згодом, коли обставини їх перебування в окупації були з'ясовані, їх заарештували, судили. Вони отримали від 15 до 25 років таборів. Шість з них вийшли по амністії 1955 р. Ще троє унтер-офіцерів виїхали в Ганновер, де служили в місцевому ППО. [353, С. 272]

Частина шуцманів з Житомирщини та Вінниччини у квітні 1944 р. потрапила на збірний пункт в Кам'янці біля Львова, де їх німці відфільтрували – частину, переважно нежонатих відправили до Естонії, а інших з сім'ями – до Німеччини, де вони служили в місцевих військових формуваннях. Згодом, частина з них емігрувала до США, Канади та Австралії. [353, С. 273] Частина була репатрійована до Радянського Союзу, де їх притягнули до кримінальної відповідальності.

Загалом, служба в загонах шуцманшафту стала для багатьох полонених та місцевих чоловіків не порятунком, а відстроченням власної відповідальності перед радянським режимом. [569, С. 101]

Збільшення підтримки населенням місцевого Руху опору спонукало нацистів змінити свої підходи до комплектування загонів поліції та шуцманів. До поліцаїв нацисти почали ставитись з недовірою, їх все частіше залучали до «брудної роботи», тобто участі у каральних акціях проти місцевих та партизанів.

Для діючих співробітників поліції під страхом покарання продовжили строк служби, забирали зброю, а також стали застосовувати примусові акції для отримання «добровольців». Переважно це були молоді люди у віці від 17 до 21 року. Тобто юнаки, яка за віком не потрапили під радянську мобілізацію на початку німецько-радянської війни. Нових «добровольців» отримували за допомогою прямого чи опосередкованого тиску, обіцянки зарплати, продовольчих пайків. Інших залякували розстрілами, відправкою до Німеччини та військовими судами. В сільських районах округу набір «добровольців» здійснювався за рахунок відмовників від економічної мобілізації до Німеччини. Перед юнаками поставало питання вибору, їхати на роботу до Рейху, чи залишитися вдома і стати військовим добровольцем.

Особливо масовим набори «добровольців» до місцевої поліції та загонів шуцманів нацисти стали організовувати в другій половині 1942 – на початку 1943 рр. Це пов'язано з їх бажанням зменшити кількість чоловіків, які б могли доєднатися до місцевого підпілля та партизанів. У січні 1943 р. в

Козятині кількість поліцаїв складача 170 осіб, а вже у серні 1943 р. – 330. Загалом, по генеральній окрузі «Житомир» в листопаді 1942 р. штат загонів шуцманів складав 5682 особи, то вже в 1943 р. він зріс до 9 тис. Однак і цієї кількості мобілізованих до поліції нацистами вважали недостатнім. [353, С. 142] Набори продовжувались і далі. У червні 1943 р. на базарі м. Коростень під час облави на майбутніх оstarбайтерів було схоплено 10 чоловіків. Під час бесіди їм запропонували записатися до складу місцевої поліції, що унеможливило б відправку до Німеччини. Всі затримані погодились на роботу в поліції. [505, С. 117] За це вони отримали пристойну зарплату, безкоштовну форму, продовольчі пайки та соціальну підтримку членам сімей.

Неблагонадійними німці вважали і колишніх військовополонених. Вони, часто небезпідставно, розглядали службу колишніх військовополонених в поліції лише можливістю перечекати певний час, а потім втекти до місцевих партизанів. Особливо факти втечі до партизанів посилились в кінці 1942 – на початку 1943 року. Ці обставини змінили підходи нацистського керівництва до української допоміжної поліції.

На початку 1943 р. нацистами все більше застосовувалась практика переведення поліцаїв на казармений метод несення служби і проживання. Поліцаїв неохоче відпускали до родин. Їх могли перевести до іншого району несення служби.

Посилення підтримки населенням радянського партизанського руху на півночі генеральної округи «Житомир» відбувається з осені 1942 р. У цей час місцеві партизани посилюють свій вплив і на місцеві цивільні українські та білоруські допоміжні органи управління. Поступово руйнується система місцевої окупаційної влади. Переважно це відбувалося в лісових районах, де німецька присутність була низькою ще на початках окупації 1941 р. Успішно проходять перші партизанські акції зі знищення місцевих німецьких жандармських формувань. Зокрема, на початку осені 1942 р. у містечку Словечне на Житомирщині партизани знищили місцевий німецький

жандармський гарнізон, органи районного управління німці вимушені були перенести з Словечного до с. Хлупляни. [505, С. 110] У містечку та навколо нього партизани отримали можливість контролювати старост та місцеву поліцію.

Вінницький партизанський загін Я. Мельника в жовтні-листопаді 1942 р. встановив фактичний контроль над селами південної частини Поліської області Білоруської РСР. Німці в цей час не мали можливості провести і каральні операції проти партизанів. У селах продовжували працювати місцеві старости, роботу яких повністю контролювали партизани. Таким чином, значна частина округи перейшла під контроль радянських партизанських з'єднань. Це спричинило і зміни психологічного стану місцевого населення. Місцеві все більше поглядали в сторону радянської влади і прагнули пов'язати свою подальшу долю з місцевими партизанами чи підпільниками. [569, С. 97]

Для певної частини населення повернення радянської влади, тобто сталінського режиму з його катівнями, колгоспами, репресіями та розстрілами, було гіршим за збереження німецького окупаційного режиму. Цим вправно користувалася німецька пропаганда. Навесні 1943 р. німці відряджали певні групи населення до Вінниці з метою ознайомлення з місцями масових поховань репресованих і вбитих більшовиками місцевих мешканців. Про поховання, вбивства енкаведистами писали місцеві окупаційні українські газети. Німці розповсюджували інформацію про нові репресії та депортації на звільнених Червоною армією територіях. Окремо поширювалась інформація про наказ Л. Берії про виселення всіх жителів окупованих територій до Сибіру за їх співпрацю з німцями.

Комісар партизанського загону ім. Леніна Дмитро Бурченко, після повернення з окупованої Вінниці, у власному рапорті на ім'я Н. Хруцова, описуючи ситуацію в окупованому регіоні, наголошував на тому, що німці для дискредитації радянської влади *«розносять так звані «викриті» ними факти про масові розстріли українського населення органами НКВС у*

Вінниці між 1937 і 1939 роками та в 1941-му. Така пропаганда почалася незабаром після захоплення Вінниці й триває дотепер. Періодично проводяться ексгумації на кладовищах і в місцях масових поховань, публікуються фотографії, інші матеріали та свідчення родичів, які начебто впізнають своїх рідних, їхні особисті речі. Всі газети, які німці видають в Україні, поширюють схожу інформацію». [286, С. 83] Хоча автор даного повідомлення до війни був секретарем місцевого обкому і знав про факти масових вбивств на території області.

У липні 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер видав відозву до сільського населення генерального округу «Житомир» в якій наголошувалось: *«Восени 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю». [507, С. 152]* Ці психологічно-пропагандистські заходи мали вплив на місцевий український люд. Як зазначає І.І. Дерейко, німецькі пропагандистські тези відповідали уявленням населення про жорстокість методів радянського режиму. [352, С. 51] Ці заходи мали і відповідну реакцію серед частини місцевих жителів.

У 1943 р. житель Руженського району Г. Яценко створив фіктивний партизанський загін, який мав вистежувати місцевих партизанів та вести з ними збройну боротьбу. Крім того, з метою дискредитації партизанів, загін Г. Яценка здійснював терор та грабежі серед місцевих селян. У грудні 1943 р. їм вдалось вистежити і ліквідувати керівників місцевого партизанського загону Бондарчука та Баку. Згодом їх загін залишився на радянській деокупованій території і діяв там проти нової влади до власної ліквідації, яка відбулась в січні 1947 р. При цьому, якщо вірити документам радянської контррозвідки, він на початку 1947 р. загін нараховував 94 особи. [78, Арк. 16-17]

26 березня 1943 р. Микола Касаткін, житель с. Мала Чернявка Ружинського району у місцевій жандармерії повідомив про учасників місцевого партизанського загону та членів їх сімей, а також про можливі диверсії та схрони зброї та радіостанцій. Мотивом його дій було небажання

повернення більшовиків, які вислали членів його сім'ї до Сибіру, а він з 14 років працював, щоб вижити, на шахтах Донбасу. [507, С. 152]

Житель с. Княжино Чуднівського району Житомирської обл. Григорій Руденко в березні 1943 р. погодився на співпрацю з німцями та став їх агентом з виявленням радянських партизанів та підпілля. Жандарми інсценували його втечу з поїзда, який перевозив в'язнів до Німеччини. Перебуваючи на нелегальному становищі, він зблизився з місцевим підпільним комітетом та долучився до його роботи. В липні 1943 р., зібравши достатньо інформації про місцевий підпільний актив, Г. Руденко організував погром та арешти керівників Чуднівського підпілля. Всі заарештовані підпільники були згодом розстріляні. [157, Арк. 80]

Староста хутора Вчелька Житомирського району Броніслав Буглак в кінці 1943 р., як німецький агент став учасником місцевого партизанського загону. Перебуваючи в партизанах, він зірвав проведення декількох партизанських каральних акцій, а потім зник з загону, щоб вже в січні 1944 р., з метою легалізації колишніх поліцаїв створив «партизанську групу», і як командир групи видавав їм як колишнім партизанам довідки-характеристики. [78, Арк. 47]

Начальник Любарської районної поліції С.Ф. Кульчицький влітку 1943 р. за власним бажанням навчався у німецькій розвідувальній школі у Вінниці і мав залишитися на радянській території для підривної роботи. [78, Арк. 23]

У травні 1943 р. нацистські агенти під виглядом підпільників проникли до Житомирського обласного підпільного комітету. Отримавши потрібну від активу інформацію, вони зірвали збройне повстання проти німців і видали гестапо основних керівників підпілля. [240, С. 53-54]

У квітні 1943 р. Вінниці агент СД С.І. Олійник, ставши членом підпілля видав кримінальній поліції Пономаренка та Євстігнеєва, які займалися підробкою німецьких документів. Під час розслідування Олійник сприяв арешту і дружини Пономаренка – Муравської. [80, Арк. 14-15]

Староста с. Нова-Радча Народицького району Житомирської області Б.А. Юрковський при наступі радянський військ активно допомагав відступаючим німецьким частинам. Він спільно з місцевими поліцейськими спалив дерев'яний міст, а також допомагав вивозити та знищувати управлінську документацію.

З літа 1943 р., коли стала поширюватись інформація про поразку німецьких військ в Курській битві та про швидке просування Червоної армії по території України, серед місцевих, які співпрацювали з окупантом, все більше стало розглядатись питання виїзду за території республіки. Зокрема, в грудні 1943 р. добровільно виїхали разом з сім'ями в окуповану нацистами Польщу та Чехословаччину артисти Житомирського міського театру В. Ковальська, В. Яцінська, В. Джулай та ін. [140, Арк. 13, 15, 19, 22, 23]

Під виглядом остарбайтера до Німеччини влітку 1943 р. виїхав колишній сільський староста с. Стівпинки О.П. Ковальчук. В Німеччині він працював різноробочим на заводі Кодак. Після вступу радянських військ, повернувся назад, але вже в листопад 1945 р. був заарештований органами держбезпеки. [136, Арк. 46-53]

Того ж року до Німеччини виїхав житель с. Дзикунка Новоград-Волинського району С. Поплавський. Перебуваючи в Німеччині, він в листопаді місяці став добровольцем 4 запасного батальйону і ніс гарнізонну службу в м. Гляухау, а в 1945 р. воював у Хорватії проти місцевих партизан, де і потрапив у полон. [78, Арк. 50-51]

Інший житель того ж району етнічний німець В. Табаков восени 1943 р. пішов навчатися до розвідувальної школи «СС» в с. Чижівка, а згодом залишився на радянській території, для ведення підривної роботи. З ним навчання проходили близько 100 осіб. [78, Арк. 13] Поліцейський с. Топорище Володар-Волинського району фольксдойче Е.Ю. Бітнер восени 1943 р. виїхав до Німеччини і долучився до служби в німецькій армії. [73, Арк. 119]

Загалом, етнічні німці, які на початках окупації пішли на співпрацю з німецькою окупаційною адміністрацією, в 1943 р. у своїй більшості пов'язали свою долю з долею Третього Райху. Чоловіки, отримували німецьке громадянство, мобілізувались до Вермахту чи лав Ваффен-СС під час відступу нацистів з території Житомирщини та Вінниччини. Їх сім'ї евакуювались до Райху разом з відступаючими німецькими військами.

Перед вступом радянських військ до Житомирщини та Вінниччини, дослідники відзначають виїзд на територію західних областей значного масиву поляків, які боялися повторних репресій від радянських карально-репресивних органів. [478, С. 249]

Певні припущення місцевих жителів про повернення радянської влади на територію регіону справдились вже в перші місяці після відновлення компартійного режиму. Солдати Червоної армії проявляли до місцевого населення прохолодне ставлення. Для вихідців із неокупованих районів, місцеві були продажними людьми, які в більшості своїй співпрацювали з окупантом. Тому серед військових непоодинокими були випадки грабунку місцевих, сексуальне насильство та самосуди над місцевими чоловіками.

Підрозділи 1-го Українського фронту, які діяли на території Житомирщини, за інформацією військового прокурора полковника юстиції Б. Шавера, показали себе не з найкращого боку. *«У м. Житомир та районах Житомирської області за останній місяць здійснено понад 400 пограбувань місцевого населення військовослужбовцями і особами, які видають себе за військовослужбовців»*. [421, С. 525]

Край негативно радянські солдати, особливо росіяни за національністю, ставились до місцевих, вбачаючи в них осіб, які співпрацювали з нацистами та зрадили радянських людей. Тільки за березень 1944 р., за повідомленням начальника відділу військової цензури НКДБ 1-го Українського фронту, у 300 листах членів сімей військовослужбовців, які мешкали на Житомирщині, Вінниччині та Кам'янець-Подільській області, повідомлялось про те, що вони пограбовані солдатами. [421, С. 525]

Отже, з наближенням фронту та посиленням нацистської колоніально-геноцидної політики у місцевого населення відбуваються кардинальні зміни у ставленні до німецької окупаційної адміністрації. Розуміючи, що після повернення радянської влади, місцеве населення буде піддане перевірці на лояльність до окупанта та співпрацю з ним, працівники поліції, органів місцевого управління та й пересічні люди, намагалися долучитися до радянського руху опору. Частина колаборантів, розуміючи, що вони вчинили тяжкі злочини проти місцевого населення та комуно-радянських активістів, ще більше зблизилися з окупантом, всіляко протидіючи радянським партизанам, виявляючи радянське підпілля та вступаючи на службу до німецьких військових формувань. Вони ж у подальшому евакуювалися разом з німецькою адміністрацією на Захід. Намагалися змінити місце проживання, власні документи та отримати нову біографію.

4.2. Судове та позасудове переслідування колаборантів в роки війни та повоєнний період

Проводячи пропагандистську роботу в середині Радянського Союзу, компартійно-радянські органи в виступах по радіо на мітингах і зборах, в публікаціях в пресі використовували тезу про масові страждання радянських людей, які опинились на окупованій території. Ці заяви мали за мету об'єднання радянських громадян у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Партійно-радянські органи декларували бажання допомогти постраждалому від окупації населенню і відплатити нацистським окупантам за біди власних громадян. Однак, якщо відходити від партійно-владних пропагандистських меседжів, то вимальовувалась зовсім інша картина. Для радянських керманців місцеве населення окупованих територій носило потенційну загрозу і розглядалось як потенційні зрадники, пособники окупанта та вороги радянської влади.

З початком радянського наступу на фронтах, компартійні органи та органи держбезпеки у ставленні до населення окупованих територій все

більше застосовували тези сталінського виступу на пленарному засіданні Центрального комітету партії в лютому-березні 1937 р. про новий тип ворога, ворога невловимого, який зумів вижити і пристосуватися до соціалізму, а в певний момент виступить проти «диктатури пролетаріату», «диктатури партії». Шкідники-вороги, зрадники були *«переважно партійцями, з партбилетом у кишені, тобто людьми формально не ворожими»*. Ці розбійники з великої дороги, казав Й. Сталін, позбавлені ідеологічних переконань та підуть на будь-який злочин в боротьбі проти радянської держави. [286, С. 50]

До формування правильної позиції у ставленні до колишніх окупованих, а нині визволених, влада долучала тогочасних лідерів громадської думки: письменників, митців, науковців. 7 лютого 1944 р. під час виступу на IX пленумі спілки письменників СРСР у Москві П. Панч наголошував, що *«все населення, що є зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках із німцями. Хтось грабував квартири й установи, хтось допомагав німцям у їхньому розбої й розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями»*. [304, С. 289-290]

Починаючи з 1941 р. напрацьовувалась ціла низка нормативно-правових актів, які мали дозволити карально-репресивним органам швидко провести перевірку населення визволених територій, виявити «зрадників та ворогів», здійснити їх арешти та покарати за колабораційну діяльність і співпрацю з ворогом. Закладені в правові рішення політичні формулювання визначали досить розмиті критерії для арешту і перевірки населення окупованих територій. Фактично арештувати можливо було більшість населення тимчасово окупованої нацистами території. На місцевих влада поширювала відомий радянський принцип «винуватості», тобто громадяни мали доводити свою вірність радянській владі. За свідченням жительки Т. Гутман з Могилів-Подільського навіть євреїв, які зуміли вижити в гетто,

радянські чиновники відкрито звинувачували в колабораціонізмі. Вони запитували їх: *«Якщо Ви зуміли вижити, то, яким чином?»*, підозрюючи у потенційному співробітництві з окупантами. [248, С. 14]

У червні 1944 р. секретар з кадрових питань Вінницького обкому партії зробив перелік всіх груп ненадійних громадян, які перебували на окупованій нацистами території. Серед них вказувались як полонені червоноармійці, так і комуністи, які перебували в окупації, а також учасники місцевого партизанського руху. Всі вони мали бути негайно мобілізовані до Червоної армії, щоб спокутувати свою вину власною кров'ю. [286, С. 95]

Населення окупованих територій радянські владні органи розділили на декілька груп в залежності від вибраної ними моделі поведінки. «Радянськими людьми» вважались активні учасники підпілля, партизанських з'єднань та їх місцеві інформатори. До категорії «сумнівних людей» відносились ті, хто в умовах окупації відкрито не проявляв свою громадську позицію. Особи, які працювали у створених нацистами органах влади, поліцейських формуваннях, проявляли господарську активність (займались підприємницькою діяльністю), працювали вчителями, медиками, стали остарбайтерами, підлягали жорсткій перевірці та арештам.

Організуючи фільтраційні заходи на визволених територіях, компартійні органи мали враховувати і фактор відновлення промислового та господарсько-економічного потенціалу. Це зумовлювало вибірковість у застосуванні репресій, щодо партійно-комсомольського активу, кваліфікованих інженерних та управлінських кадрів. Крім того відновлені в областях та районах карально-репресивні органи потребували залучення до своєї роботи місцевих активістів та відновлення агентурної мережі. Це в свою чергу дозволяло представникам спецслужб долучати до роботи агентами колишніх колаборантів, при цьому враховуючи ступінь їх вини.

Відновлення радянської влади на території Житомирської і Вінницької областей супроводжувався посиленням судових та позасудових переслідувань місцевого населення. Компартійні органи розглядали місцеве

населення, яке пережило окупацію, як неблагоннадійне у своїм ставленні до радянської влади та відносило його до категорії громадян, які потребують повної перевірки. У звіті про агентурно-оперативній та слідчій роботі відділу ББ НКВС по Житомирській області за січень 1944 р. йшлося про значне засилля в області ворожих елементів, посібників нацистів та агентів німецької розвідки. [90, Арк. 26]

Для партійно-владної верхівки всі громадяни, які побували в окупації були в тій чи іншій мірі замішані у співпраці з нацистами, тобто їх можна було б вважати «німецькими посіпаками». Зокрема, Й. Сталін вважав всі прояви національно-визвольного руху на окупованих територіях як зрадництво. А участь в українському націоналістичному підпіллі, чи військових формуваннях була проявом зрадництва та колабораціонізму по відношенню до радянської влади. Вождь вимагав від радянських поетів, письменників, журналістів та всіх дотичних до пропаганди створювати у своїх статтях, поезіях та творах образи посіпак фашистів, наймитів та зрадників. [436, С. 335]

Для влади питання перебування на окупованих територіях залишалось актуальним упродовж усього подальшого існування комуністичної держави. До кінця існування Радянського Союзу всі анкетні бланки містили пункт про перебування особи, чи родичів, близьких на окупованій території. А на момент звільнення регіону для «нацистських посіпак» залишався тільки один вибір, прийти з покайням до компетентних органів, визнати свою провину та кров'ю, потом та працею спокутувати свою провину. В іншому випадку на зрадника чекали працівники радянських спецслужб, які згідно нових законодавчих актів, мали виявляти зрадників та жорстко їх карати.

Згідно вибудованої партійними органами позиції у ставленні до колаборантів, співпраця з нацистами розглядалась як «пособництво» або «зрада Батьківщині». Це означало наявність лише поодиноких випадків зради і співпраці населення з окупантом. Тобто про визнання факту масовості

цього явища не могло бути і мови. Виходячи з такого бачення колабораціонізму розроблялось і відповідне законодавство.

Крім того для населення Правобережної України, особливо регіонів де діяли підпілля ОУН та загони УПА, компартійні органи при перевірках та арештах використовували факт перебування у членстві ОУН, УПА чи співчуття українським буржуазним націоналістам. При опрацюванні кримінальних справ галузевого архіву СБУ та архіву СБУ в Житомирській області було встановлено, що під час допитів, очних ставок, співробітники органів держбезпеки вимагали від арештованих визнати факт співпраці чи членства в структурах українського підпілля. Обвинувачені часто визнавали факт своєї співпраці з окупантом, але категорично заперечували участь в «бандерівських бандах». Зокрема, факт співпраці з нацистами визнали колишній голова Олевської райуправи Б. Симонович та староста с. Стовпинка О.П. Ковальчук. Але під час допитів, вони категорично заперечували свою участь у діяльності Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця. Навіть підписані під тортурами протоколи допитів, О.П. Ковальчук при подальшому розгляді справи заперечував. [136, Арк. 53]

Приналежність до підпілля посилювало кримінальну відповідальність, аж до 25 років позбавлення волі. Крім того членів сімей учасників українського визвольного руху чекала тривала депортація до віддалених районів Радянського Союзу.

Постає питання: Для чого це було потрібно компартійним органам? На нашу думку, виявлення розгалуженої мережі прихильників українського націоналістичного руху, дозволяв звинувачувати українців у зоологічному націоналізмі, особливо в регіонах, які були окуповані тривалий час. Такі звинувачення в масовості українського антирадянського руху, дозволяли владі звинувачувати українців у неблагонадійності та простіше, з наявністю нормативно-правового забезпечення проводити депортації та виселення, не тільки обвинувачених, але і їх сім'ї, родичів, знайомих. В планах вождя всіх

народів існувала думка виселити-депортувати всіх українців, які проявили морально-політичну зраду.

Правовим підґрунтям для пошуку і покарання колаборантів стали відповідні нормативно-правові акти, які видавалися органами НКВС. Зокрема, 12 грудня 1941 р. наказ НКВС СРСР № 001683, «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника». В наказі визначалось широке коло осіб, які могли б співпрацювати з окупантами. Серед таких осіб з'явилась категорія «зрадники і провокатори», які перебували на службі в окупантів, а також категорія осіб, які «сприяли їй (окупаційній владі) у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних радянських громадян». [448]

16 грудня 1941 р. НКВС УРСР видав директиву «Про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР». У директиві співробітники радянських спецслужб мали *«виявляти і вилучати всіх осіб, що працювали в адміністративних органах, створених німцями (самоуправління, старости, поліція і т. ін.), ворожих пособників, що надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазяйнування»*. [301, С. 89]

Інструкція №179 начальника Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючою Червоною армією від 29 квітня 1942 р., директива НКВС СРСР №215/51с від 30 червня 1942 р. і постанова ДКО №1226сс від 24 червня 1942 р. передбачали виявлення, арешт і заслання до віддалених місць СРСР осіб, які перейшли на бік ворога, проходили службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ним території, або здійснили спробу «зради Батьківщині». Арешту підлягали також особи, які вчинили добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території. [504, С. 226] Крім того висилці на 5 років у віддалені райони Радянського Союзу підлягали і члени родин зрадників Батьківщини.

Застосування репресій у відношенні членів сімей «зрадників Батьківщини» здійснювалось органами державної безпеки на основі рішення судових органів або Особливої наради при НКВС СРСР. [430, С. 228] У 1943 р. законодавець значно розширив права військових трибуналів у справах «зрадників Батьківщини». Розширилось і посилилось покарання за доведення фактів співпраці з окупантом. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. визначалось коло осіб, звинувачених у здійсненні вбивств і вчиненні тортур над мирним населенням та полоненими червоноармійцями, а також шпигунів і зрадників, до яких застосовувалась смертна кара через повішання. Ті ж, хто звинувачувався в наданні допомоги в здійсненні такого насильства, каралися висилкою на каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Причому розгляд справ про зрадників, посібників ворога з числа мирного населення покладался на військово-польові суди, які створювались при дивізіях діючої армії, а вирокі затверджувались командиром дивізії й підлягали негайному виконанню. [477, С. 137]

Практика застосування надзвичайно пришвидшеної процедури розгляду справ і виконання вироків спеціальними військовими трибуналами фронтів простежується в архівних справах 1943-1944 рр.

Для унормування процесу засудження осіб, які пішли на співпрацю з окупантом на визволеній території, військовими трибуналами Пленумом Верховного Суду СРСР 25 листопада 1943 р. було видано постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». [448, С. 139] Постанова регламентувала процес застосування позасудового покарання осіб, які вчинили злочини під час німецької окупації, співпрацювали з окупантами та були виявлені на деокупованій території. Тобто, влада наголошувала на необхідності зупинити безконтрольний псевдосудовий процес помсти.

Окремо слідчі органи та радянські спецслужби розглядали справи осіб, які ухилились від мобілізації до Червоної армії, були дезертирами, займалися мародерством. [340, С. 370] Під категорію зрадників підпадали жінки, які

мали особисті стосунки з німцями та мали від них дітей. Їх справи розглядалися спочатку у контексті порушення моральних принципів у стосунках з окупантом, а згодом в процесі розслідування до справи долучались свідчення очевидців та доноси зацікавлених осіб.

Арештовували і перевіряли всіх осіб, які працювали в німецьких управлінських органах, сільськими старостами, очільниками підприємств, кооперативів, займались торгівлею і підприємництвом. Арештованих досить часто проводили у супроводі військового конвою через центр міста чи села. Метою такого «супроводу» було виробити серед місцевих страх арешту і повагу до відновленої влади. Частина заарештованих через деякий час відпускали. Вони за інформацією спецслужбістів «пройшли перевірку» і працювали в німецьких органах за дорученням підпілля, чи радянської влади.

Особливістю радянського післявоєнного правосуддя по відношенню до колаборантів, колишніх адміністративно-управлінських працівників, суддів, адвокатів, нотаріусів було застосування статті «зрада Батьківщині». У справах засуджених можна знайти шаблонні вирази «Виявляв ненависть до радянської влади та соціалістичного ладу» та «Проявив солідарність з німецько-фашистськими окупантами».

Факт роботи в органах управління та юстиції для слідчих був обтяжуючою обставиною, бо особа зрадила не просто Батьківщину, а радянську владу, комуністичну партію. Всі обвинувачені, які працювали в каральній сфері, вирішували долю людей, утверджували нацистський режим. До уваги не брались свідчення очевидців, допомога у певних випадках місцевим, співпраця з підпіллям. Більшість судових рішень завершувались тривалими термінами ув'язнення або стратою.

На думку А.О. Іваненко, *«у своїй переважній більшості засуджені радянським правосуддям колишні працівники окупаційного судового апарату, на відміну, скажімо, від особового складу поліційних формувань, не вчинили злочинів проти місцевого населення, не брали участі в акціях знищення людей, відправили молоді на роботи до Німеччини тощо. Але своєю*

практичною роботою, з погляду радянської Феміди, вони вчинили більш тяжкі злочини, зокрема злочини проти держави», [372, С. 370] тому до них і застосовувався термін «зрада Батьківщині».

При деокупації радянськими військами певних територій за ними одразу прибували співробітники НКВС. Радянські війська вступили на території Вінницької області в кінці грудня 1943 р. Першими деокупованими районами стали Погребищенський, Плисківський та Козятинський. Одразу до роботи з виявлення колабарантів приступили оперативні групи НКВС-НКДБ. Частина з них прибула з сусідніх районів Житомирської області на початку січня 1944 р. [89, Арк. 1]

В оперативну групу НКВС по Вінницькій області на початку 1944 р. входило 72 співробітника. У районних відділах НКДБ працювали 2-3 особи. При обласному управлінні НКВС були утворені мобільні групи співробітників, які мали надавати допомогу районним відділам у їх фільтраційній роботі. [248, С. 15; 256]

Вони займались формуванням агентурної мережі, виявленням фактів і розслідуванням справ пов'язаних зі співпрацею місцевого населення з німцями, виявленням і знищенням «державних злочинців та контрреволюціонерів». [89, Арк. 81]

У травні 1944 року начальник управління НКВС по Вінницькій області К.М. Касаткін під час проведення кущових нарад з питань очищення деокупованих районів області від контрреволюційного елемента наголошував на тому, що *«ослаблення темпів очищення районів і відсутність викриття організованої діяльності ворожого підпілля пов'язане з незадовільним станом вербування кваліфікованої агентури, яка здатна до проникнення і розкриття підпілля. Тому він вимагав посилити очищення районів, звернувши увагу на необхідність арештів оунівців, а також агентури розвідувальних і контррозвідувальних органів противника. Увага начальників райвідділів НКДБ зверталася на вербування агентури в глибинних селах районів і, особливо, на вербування агентури з числа*

евакуйованих і прибулих на місце проживання в період 1941-1943 рр.». [248, С. 15]

Згідно розпорядження керівника Житомирського обласного відділу НКВС на початку 1944 р. по районах області направлялись спеціальні загони НКВС для боротьби з бандитизмом. Зокрема, до Словечанського району в травні 1944 р. прибули 50 бійців винищувального батальйону. [157, Арк. 20]

У повідомленні очільнику НКВС Української РСР Рясному від 28 січня 1944 р., «Про агентурно-оперативну і слідчу роботу Відділу ББ УНКВС по Житомирській області» зазначалось, що районні відділення НКВС відстали від передових частин Червоної армії і почали свою роботу на 5-8 днів пізніше. У визволених районах оперативники НКВС одразу почали виявляти колишніх поліцейських, старост, залишених німецьких агентів та представників українських буржуазно-націоналістичних сил. Крім того складались списки осіб, які залишили територію області з відступаючими німецькими військами. [90, Арк. 26]

Окремо повідомлялось про створення нової агентурної мережі та залучення до неї осіб, які належали до категорії колишніх ворожих елементів (поліцейських, старост, німецьких агентів). Новостворена агентурна мережа займалась виявленням та пошуком місцевих колаборантів. На час подання звіту в Житомирській області вже працювало 238 агентів. [90, Арк. 27]

У перших повідомленнях від агентів йшлося про виявлення членів «банедерівської організації» в різних районах області. Зокрема, агент «Лена» повідомляв, що частина *«активних бандерівців (з Радомишля, наша помітка) роз'їхались по різним районам області. Їх потрібно виявити та заарештувати».* [90, Арк. 29]

Одночасно організовувалось відпрацювання населення Житомира та районних центрів області. В місті запроваджувався жорсткий паспортний контроль та обмеження на в'їзд. Особи, які влаштовувались на роботу, а також мали отримати прописку перевірялись на предмет життя в окупації та співпрацю з нацистами. У ході перевірок, за інформацією начальника

управління НКВС Шаповалова за 7 серпня 1944 р., було виявлено в Житомирі дезертирів Червоної армії, працівників місцевих підприємств у період окупації. [157, Арк. 47]

У звітах облуправлінь НКВС чітко простежуються категорії арештованих осіб, яких звинувачували у колабораціонізмі: старости та працівники німецьких адміністративних та каральних органів, поліцейські, власівці, націоналісти, дезертири, зрадники Батьківщини, терористи, диверсанти, ухилянти від призиву до лав Червоної армії. [89, Арк. 13, 15, 16]

У доповідній записці голові НКВС УРСР Рясному від 28 січня 1944 р. повідомлялось про арешт в Житомирській області 1094 осіб. З них 452 особи були колишніми поліцейськими, 98 – старостами, 85 – дезертирами, 85 – зрадників батьківщини та 398 різних осіб (власівців та різного роду посібників нацистів, які ще не були поділені на категорії). [90, Арк. 29]

Відділом контррозвідки «Смерш» 1-ої гвардійської армії 3 лютого 1944 р. під час перевірки мобілізованого рядового складу були заарештовані 5 поліцаїв-добровольців Д. Гаврилюк, Ф. Мостицький, І. Онищук, І. Булак, К. Лящук з с. П'ятки Чуднівського району Житомирської області. Всі вони служили в місцевій поліції з липня 1941 р. Під час служби їх, разом з підрозділом поліції, залучали до каральних акцій, які проводили в регіоні німецькі каральні загони. Зокрема, в жовтні 1941 р. заарештовані приймали участь у розстрілах 220 місцевих євреїв, більшість яких складали літні люди, жінки та діти. Крім того поліцаї-добровольці відзначились грабунком майна розстріляних, що підтверджують свідки подій. [531, С. 268]

Того ж 1944 р. Андрушівським райвідділом НКВС, за участь у масовому розстрілі 120 євреїв та за співпрацю з окупантом, було заарештовано колишнього коменданта поліції Корнинського району Я. Ковальчука. [90, Арк. 31]

Особисті справи поліцейських Овруцького району Житомирської області під час слідства об'єднали в справу «Скорпіони». По справі проходило більше десятка осіб. Їх звинувачували у «зраді Батьківщині»,

участі у масових розстрілах радянських громадян, відправці місцевих на примусові роботи до Райху, арештах колишніх радянських та партійних функціонерів. Більшість із них отримала тривалі строки ув'язнення. [73, Арк. 79-81]

Відпрацювання органами держбезпеки визволених територій відбувалися упродовж другої половини 1944 р. За збіраною В. Шайкан інформацією, за період від 1 червня 1944 р. до 9 грудня 1944 р. на території Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Черкаської, Київської та Кіровоградської областей за звинуваченням у співпраці з ворогом арештували 55 осіб. Серед заарештованих частина погодились на співпрацю з німецькою розвідкою(абвером) під страхом розстрілу, частина добровільно із власних переконань. Категорію добровольців складала співробітники допоміжної поліції. [531, С. 265]

Окрему групу осіб, яких перевіряли особливо прискіпливо складала члени партії. Досьє на комуністів, які опинились на окупованій території, почали збирати ще в перший рік війни. 1 листопада 1943 р. ЦК КП(б)У видав розпорядження про перевірку поведінки членів партії які опинились на окупованій території та пережили окупацію. Згідно Постанови ЦК «Про створення парторганізацій у звільнених від німецької окупації районах України та покращення керівництва ними» на деокупованій території міськкоми та райкоми партії мали провести реєстрацію всіх комуністів. [14, Арк. 1-3] Вони мали пройти жорстку партійну перевірку.

Організація перевірки покладалась на Комісію з партійного контролю. Комісія розробила основну схему та правила перевірки партійців. Справами перевірки на місцях займалися партійні колегії, які створювались при обкомах КП(б)У. Колегії проводили перевірку інформації отриманої від партійця, який опинився на окупованих територіях та приймали рішення про його невинуватість (особи пройшли перевірку), або виключення з партії і/або арешт співробітниками НКВС. Перевірка включала в себе встановлення факту добровільної реєстрації в німецьких органах, втрату чи свідому

передачу партійного квитка німцям, а також перевірка можливої співпраці з окупантом. Сама перевірка у більшості випадків псувала «правильну» біографію радянської людини. Таке спотворення біографії називали «плямою» чи «нечистою». [514, С. 252]

Перевірка оголошувалась за декілька тижнів до засідання комісії з партійного контролю. Особа на цей час опинялась ніби в суспільному вакуумі. З нею не бажали спілкуватися колеги по роботі та друзі, аж до прийняття позитивного рішення. Сам факт перевірки настільки лякав місцевих комуністів і комсомольців, що вони боялися повідомляти про себе та свій партійно-комсомольський статус.

При перевірці Остапа Левицького, члена партії з 1929 р., на нього надійшли повідомлення від жителів села Феліціянівки та товаришів-партизан Милимко і Кучерявенко. У них, О. Левицький характеризувався як слабкодушкий і боягуз, бо відмовлявся зі зброєю в руках боротися з нацистами, а також підтримував дружні стосунки з місцевим старостою. [286, С. 100] Жодного спростування поданій інформації фігурант перевірки надати не міг, бо інформаторами були учасники партизанського руху. Їх статус був значно вищий, за статус члена партії, який перебував на окупованій території.

Перевірки на деокупованих територіях передбачали встановлення обставин втрати партійного квитка. Під час перевірки особи мали викласти письмове пояснення обставин втрати партійного квитка. Більшість осіб, які намагались відновити свій партійно-комсомольський статус в поясненнях писали про фізичний примус та катування, яке застосовували до них нацисти, підкреслювали вірність ідеям партії та прагнення знищити квиток, щоб він не дістався нацистам, іноді вина поклалась на члена родини, який за відсутності власника, з міркувань безпеки, знищував документ, вказувалась також і дія непереборних факторів – знищено при пожежі, авіа нальотах, обстрілах.

Окремо перевірялись співробітниками НКВС і партійці, що були учасниками партійно-комсомольського підпілля та партизанів. У серпні 1944

р., після проведення перевірки, з партії виключили кадрового енкаведиста з Хмільника (особу його не називають), якого залишили в окупації з метою організації підпільно-партизанського руху. Він, однак, відмовився від виконання завдання, повернувся в своє село, де і пережив окупацію. [63, Арк. 42]

Ілюстративними є зібрані начальником Новоград-Волинського міськвідділу НКВС майором Лукіним матеріали на В. Осипчука, який після деокупації працював другим секретарем райкому партії. Про нього та його подвиги під час окупації 9 лютого 1944 р. вийшла стаття в газеті «Радянська Житомирщина» під назвою «Месники Новоград-Волинська». Перевірка фактів, які були надруковані в статті, показала, що В. Осипчук, не просто не приймав участі у підпільній боротьбі, але і, знайшовши «свідків», отримав документи фольксдойче та спокійно проживав у місті, користуючись отриманими документами. За фактами перевірки В. Осипчука, його було заарештовано. [157, Арк. 8-9]

Під час перевірок комісії цілеспрямовано, або не виражено здійснювали дискримінацію за національною приналежністю. Особливо негативне ставлення перевіряючи проявляли до вцілілих євреїв, які пережили окупацію. Парторганізації застосовували до євреїв-комуністів, які перебували в гетто чи концтаборах, ті ж самі підходи, як і до інших. Як зазначає А. Вайнер, декого з них виключали з партії за добровільне переселення в гетто, попри визнання факту відсутності будь-якої альтернативи, бо їх житло нацисти конфіскували. [286, С. 137] Так, Хмільницький райком виключив Ю. Грінфельда з партії, не зважаючи на те, що його сім'ю стратили при ліквідації Жмеринського гетто. [52, Арк. 11]

Перевірку більшості партійно-комсомольських кадрів завершили до кінця 1940-х рр. У 1946 р. обкоми УРСР перевірили 48 890 рішень райкомів з питань про виключення з партії тих, хто залишився на окупованій території, з них виключення підтвердили для 44 659 осіб. [45, Арк. 14]

1 червня 1948 р. ЦК КП(б)У видав розпорядження, в якому наголошувалось на необхідності всім партійним організаціям республіки завершити перевірку членів партії, які опинились на окупованій нацистами території. За результатами перевірки з партії було виключено близько 85-90% партійців, які зареєструвались після деокупації і підлягали перевірці. На Вінниччині станом на початок 1951 р. партійними комісіями встановлено, що на окупованій нацистами території залишилось 6214 комуністів, з них 923 особи було вбито, ще 163 зникли безвісти. Перевірку пройшли 3151 особа, з них – 2764 (87,71 %) були виключені з партії. [286, С. 141]

Загалом, проведення перевірки партійно-комсомольських кадрів, які опинились на окупованій нацистами території стало продовженням партійних репресивних чисток 1930-х рр. Влада у перші післявоєнні роки проявляла абсолютну нетерпимість до так званих «внутрішніх ворогів». Їх вже не ділили на певні диференційовані групи, а об'єднали в одну – зрадники та пособники окупантів. При цьому вина певної особи кидала тінь на всю родину. В анкетах відповідний пункт фіксував приналежність до певної маркованої групи. Спорідненість з тими, хто залишився на окупованій території, або ще гірше, співпрацював з окупантом, була підставою для звільнення з роботи, у відмові отримати вищу освіту, сповільнення у просування по службі, або, навіть, відмова у партійному членстві чи виключенню з партії.

З партії виключи жителя Вінницької області Порфірія Черняка, який будучи інвалідом, героєм війни, одружився з дочкою «запеклого петлюрівця», який під час окупації працював старшим поліцейським. Довгу перевірку проходив Бірюков, якого висували на посаду заступника голови облвиконкому, бо його батько за окупації працював діловодом, хоча Бірюков не підтримував з ним стосунки з 1932 р. [286, С. 144]

Отже, перевірки партійно-комсомольського активу тривали упродовж першого післявоєнного десятиліття. Це була найбільша партійна чистка після років Великого терору 1930-х років. Перевірці піддали всіх комуністів хто

опинився під окупацією. Навіть брак місцевих кадрів не заважав здійсненню масової перевірки яка для вищого партійного керівництва була пріоритетнішою за вирішення будь-яких інших місцевих питань.

Під час організації перевірок місцевого населення співробітники спецслужб покладалися і на отриману від ініціативних осіб інформацію та свідчення про осіб, які проходили перевірку. Поверталась практика анонімних доносів та повідомлень від «місцевих активістів». Мотивацією для доносів було зведення особистих рахунків, покращення за рахунок арештованого власного матеріально-побутового становища, отримання нової посади, а також бажання справедливості і покарання справжніх злочинців і посібників нацистів. [344, С. 155]

У колективному листі від 28 березня 1944 року жителів села Кам'янка Попільнянського району Житомирської області до першого секретаря Житомирського обкому КП (б)У повідомлялось про випадки «сексуального колабораціонізму» місцевих жінок. *«Вибачте, що ми звертаємось до Вас, - писалося в листі. - Ми вимушені, бо районні організації не можуть розсудити нас як слід, і дати відповідь. Ми жінки червоноармійців, які борються на фронті від початку війни і до сьогоднішнього дня. Ми не можемо пережити ту неправду, яка є в нас у селі Кам'янка Попільнянського району. Є в нас у селі Єфросинія Вітенко – член партії в період війни вона жила розгульним життям з німцями і націоналістами, які постачали їй все, що треба для існування. Староста села Паволоч... член партії “мельниківців” повністю її утримував і жив з нею як “кум”. Кожну неділю посилав їй два мішки борошна, сала нагробованого у колгоспників села Паволоч, вона їздила до нього кожен тиждень на банкети. Можна сказати формена проститутка і сифілістка».* [316, С. 65]

Під час відпрацювання окремих районів та населених пунктів співробітники НКДБ формували окремі агентурні справи, які дозволяли виявляти колишніх співробітників поліції та місцевої влади, суддів. Зокрема, на Вінниччині 1944 р. проводились оперативно-слідчі дії за справами

«Предатели» (м. Козятин та околиці), «Пособники» та «Бандеровці» (Самгородський район), «Изменники» (Плисківський район), «Изменники» (Погребищенський район), «Радисты» (м. Козятин). [89, Арк. 12]

Всі справи стосувалися працівників місцевої поліції, які залучались німцями до розстрілів мирних жителів та карательних акцій. Пошуки колишніх колаборантів могли тривати декілька років. Так, розпочату в грудні 1944 р. справу щодо співробітників Калинівської районної допоміжної поліції було завершено у 1954 р. За цей період заарештували 13 колишніх жандармів. [89, Арк. 15]

По справі «провокатори», яку розробляли радянські спецслужби у Вінницькій області арешти відбувалися і в 1949 та 1950 роках. Зокрема, 30 серпня 1949 р. заарештовано колишнього агента «СД», провокатора С.І. Олійника, який в 1943 р. в партизанському загоні ім. Щорса був партійним секретарем. [80, Арк. 14-15]

Окремою категорією заарештованих радянськими спецслужбістами упродовж першої фази перевірок та арештів колишніх колаборантів були представники українського національного підпілля, воїни УПА. Вони у документах розшукуваних осіб проходили під назвою «політичні бандити». Досить часто справи проти них формувались за певно визначеним принципом, записи у них та формулювання однотипні. У повідомленні Вінницького облуправління НКВС за січень 1944 р. наголошується на виявленні та арешті в м. Погребище учасників української націоналістичної організації, яка у своїй роботі орієнтувалася на Українську військову організацію. [89, Арк. 5]

У січні 1945 р. по справі «Изверги» підготовленій Вінницьким райвідділом НКВС проходили комендант поліції с. Сокиринці Вінницького району С.П. Бондар та поліцейський С.М. Чумак. Обтяжуючою обставиною їх справи був факт їх приналежності до ОУН. Їх звинувачували, що під час зборів селян проводили агітацію проти радянської влади, створення самостійної України. [93, Арк. 6]

Тільки в 1945 р. органами НКВС у Вінницькій області за статтями за «зраду і пособництво німецьким окупантам» заарештували 886 осіб, ще 92 особи за участь у «повстанських організаціях» та 33 особи за «поражницьку агітацію». [248, С. 17]

За інформацією представленою у збірнику документів «Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944» упродовж 1944-1945 рр. темпи перевірок та арештів підозрілих осіб у Вінницькій області досягли значних масштабів: *«До 31 грудня 1945 р. органи НКВС заарештували у Вінницькій області 3499 осіб, в тому числі за 1945 рік – 1076 осіб»*. [248, С. 16-17]

Після війни робота спецслужб з виявлення колишніх колаборантів продовжилася. Кількість заарештованих зменшилась у порівнянні з першою хвилею арештів. У 1943-1957 рр. за співпрацю з нацистськими окупантами в Українській РСР було засуджено 93 690 осіб. При цьому лише невелика частина з заарештованих пройшла через публічні судові процеси, у поодиноких випадках відбулися показові публічні страти. [520, С. 44]

У січні 1947 р. було заарештовано колишнього секретаря Житомирського мирового суд Є. Томасевича. Йому висунули обвинувачення за ст. 54-10 КК УРСР, а саме робота в німецькій судовій системі та друк пропагандистських антирадянських статей в місцевій окупаційній пресі. [145, Арк. 2, 3] У справі Є. Томасевича Житомирський обласний суд 12 березня 1947 р. виніс вирок 8 років позбавлення волі. [145, Арк. 51, 51 зв.]

У процесі підготовки справи та проведення слідчих дій радянські слідчі здійснювали збір доказів, щодо порушення особою радянського законодавства. У разі відсутності достатньої доказової бази, слідчі вдавалися до фальсифікації справи, застосовуючи власні припущення та змінюючи покази свідків. Зокрема, колишній судовий слідчий С. Крахмальний з Вінниці отримав підозру у «зраді Батьківщині» лише тому, що був хорошим знайомим уже засуджених суддів. За виконання обов'язків судового слідчого його засудили до 10 років позбавлення волі. Як наголошує дослідниця А.О.

Іваненко, що робота судового слідчого у період окупації полягала в розслідуванні випадків насильницьких смертей місцевих мешканців, а також людей, особи яких не були встановлені. Однак, судові слідчі, як і інші працівники органів юстиції та судових органів були частиною окупаційної адміністрації, тому, згідно радянського законодавства, вони підлягали обов'язковому покаранню. [372, С. 398]

Процес пошуку колаборантів та військових злочинців тривав аж до кінця існування радянської держави. Процеси 1960-80-х років, які відбувалися в Українській РСР, А. Усач називав *«невід'ємною частиною так званої «другої хвилі» переслідування колишніх колаборантів у СРСР»*. [520, С. 43] За вказаний період до відповідальності було притягнуто 14 осіб. В Житомирській області за злочини періоду нацистської окупації у квітні 1989 р. засудили колишнього поліцейського Ганса Кампфа. [520, С. 43]

Необхідно наголосити, що ставлення до засуджених зі сторони радянської карально-репресивної системи не змінювалось упродовж усього періоду існування Радянського Союзу. Навіть при виявленні пом'якшуючих обставин, справи не переглядались, тільки поодинокі засуджені отримували можливість бути реабілітованими. Максимум, на що могли розраховувати засуджені у справах про «пособництво», а особливо «зрада Батьківщини» - це на перекваліфікацію складу злочину. Однак більшість колишніх ув'язнених вже відбули свої терміни покарання і були звільнені. Частина з них померли у таборах, або після звільнення від хвороб та віку. [372, С. 371]

Показовою є справа колишньої дикторки німецького Житомирського та Вінницького радіовузлів З.П. Гревцової. За співпрацю з нацистами, участь в діяльності місцевого хору при Богоявленській церкві і кафедрального собору, де вона «співала хвалебні пісні на честь Гітлера та німецького народу» та виявлені в неї під час обшуку місцеву українську окупаційну пресу, З. Гревцова отримала 10 років виправно-трудових таборів. Після оголошення вироку, її батько подав два подання про перегляд справи і пом'якшення вироку. Їх відмовились розглядати. Після звільнення з табору в

1954 р. З. Гревцова подала нове клопотання про скасування судимості. Їй знову відмовили. Справу переглядали в 1965 р. за клопотанням З. Гревцової. Вона клопотала про зняття судимості та зарахування років відбування покарання до трудового стажу та отримання пенсії за віком. У перегляд справи їй знову відмовили. Останній раз справа переглядалась вже 1995 р. співробітниками СБУ. Однак вирок З. Гревцової залишили без змін. [149, Арк. 42, 56, 60]

Отже, майже одразу після деокупації Житомирщини та Вінниччини радянські карально-репресивні органи розпочали очистку регіону від колишніх колаборантів та осіб, які співпрацювали з нацистською окупаційною адміністрацією. Особливо цікавили радянських слідчих та працівників «Смершу» особи, які працювали в органах місцевого управління, поліції, судах та органах юстиції. На них заводились відповідні справи, проводились перевірки, арешти та суди. Більшість колишніх колаборантів отримали тривалі строки позбавлення волі та пониження в громадянських правах. Особи, які приймали участь у каральних акціях проти місцевого населення, партизанів, підпільників та розстрілах євреїв засуджувались до смертної кари.

Трохи пізніше до кримінального переслідування потрапили і особи, які виїхали разом з відступаючими частинами вермахту до Німеччини чи країн Центрально-Східної Європи. При їх репатріації до Радянського Союзу проводилась обов'язкова перевірка і в разі виявлення фактів співпраці з окупантом, вони заарештовувались та притягувались до юридичної відповідальності. Архіво-слідчі справи доводять факт, проведення спрощеної процедури слідства та розгляду справи по суті. Тобто, розгляд справ нагадував довоєнний конвеєр Великого терору. Вироки часто носили відплатно-інквізиційний характер. Це доводять факти перегляду справ у межах реабілітації незаконно засуджених осіб у 1950-ті – 1960-ті роки, а також після 1991 року.

Паралельно проходили чистки та перевірки партійно-комсомольського активу, який залишився на окупованій нацистами території, не зумівши евакуюватися, або колишніх військовослужбовців, що потрапили в полон. Більшість з осіб (приблизно 80 відсотків), які проходили перевірку, відповідно створеними на рівні райкомів та обкомів партії комісіями, були виключені з партії та звільнені з управлінсько-владних посад.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений у процесі підготовки кваліфікаційної роботи історіографічний аналіз свідчить про відсутність комплексного дослідження, в якому було б розглянуто особливості колабораціонізму та співпраці місцевого населення з німецьким окупаційним режимом на території генеральної округи «Житомир» у (1941-1944 рр.). Дана проблема досліджувалась лише фрагментарно. Серед опублікованих наукових праць лише в деяких окремі сюжети присвячені історії колабораціонізму в генеральній окрузі «Житомир». У різний час дослідники зачіпали питання колабораціонізму на окупованій нацистами території Житомирсько-Вінницького регіону, розглядаючи їх у контексті вивчення окремих аспектів нацистського окупаційного режиму в Україні в цілому, так і Житомирщини і Вінниччини, зокрема. Крім того в умовах наявної в радянський період жорсткої цензури та наявного партійного диктату прояви співпраці населення з німецькою окупаційною адміністрацією висвітлювалися винятково з негативних позицій. Всі особи, які співпрацювали з німцями розглядалися як «посібники гітлерівців» та «зрадники Батьківщини». Подібними вадами, щодо висвітлення питання колабораціонізму в роки Другої світової війни, страждає і сучасна російська та білоруська історіографія. Сучасні українські науковці та їх західні колеги розглядають колабораціонізм як частину вимушеної чи добровільної співпраці населення окупованих нацистами територій з окупаційним режимом в різних сферах суспільного життя.

Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору у повній мірі розкрити та проаналізувати історію співпраці місцевого населення з нацистським режимом на окупованих німецькими військами території Житомирсько-Вінницького регіону.

2. Населення Житомирщини та Вінниччини в міжвоєнну добу, як і населення інших регіонів підрадянської України, стало об'єктом здійснення більшовицького соціально-культурного, політичного та економічного

експерименту. Він включав руйнацію всіх засад суспільного життя попередньої доби, репресії проти різних суспільних, етнічних та релігійних груп, жорсткий економічний терор та переслідування за висловлення власної суспільно-політичної, релігійної чи культурної позиції. З урахуванням наведених фактів і аргументів цілком зрозумілим стає факт того, що на початку німецько-радянської війни, як в цілому по Україні, так і в Вінницькій та Житомирській областях склалися передумови для розростання найбільшої внутрішньополітичної кризи серед населення у порівнянні навіть з роками Великого терору, колективізації та голоду 1930-х рр. Населення опинилось перед жорстким вибором: підтримати нову німецьку владу, чи зберегти лояльність до старої – радянської. Ситуацією, яка склалась на окупованих територіях, не скористалися очільники Райху. Їх прагнення, «знищити більшовизм», швидко закінчити війну, на початках окупації місцеве населення в більшості своїй підтримувало. Однак запровадження нової колоніальної політики на окупованих територіях змінило погляди людей. І нацисти отримали замість початкової підтримки і співпраці, вороже ставлення і рух опору.

3. Для значної частини населення Житомирсько-Вінницького регіону прихід в регіон нової влади сприймався досить позитивно. Переживши складний період комуністичного експерименту з побудови ного радянського тоталітарного суспільства, люди очікували більш кращого життя від більш цивілізованого європейського народу. Тим більше, що старше покоління вже мало власний досвід співжиття з німецькими військами та адміністрацією в 1918 р. Архівні документи зберігають свідчення місцевих, які розповідають, що вони очікували від німців ліквідацію колгоспів, повагу до приватної власності, проведення земельної реформи та загалом більш ситого, спокійного життя ніж за більшовиків. На населення значний вплив мали і поразки Червоної армії в перші місяці війни. Хаотичний відступ військ та поспішна евакуація представників влади, в очах місцевих виглядало як крах системи, яка вже не відновиться. Особливо, це стало відчутно після

залишення Києва і трагедії військового полону. Сотні тисяч військовополонених, які зранку до ночі йшли через села і містечка, покалічених, голодних, справляли гнітючий вплив навіть на місцевих комуно-комсомольських активістів. До цього додавалась німецька пропаганда, яка змальовувала «нове життя» – без жидо-більшовиків, голоду та репресій. Крім того, нацисти задекларували релігійне відродження, і частина віруючих повірила в благі наміри окупанта. Всі ці обставини, в яких опинились місцеве населення, створили сприятливі психологічні умови для свідомого вибору на користь співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією.

Певна частина населення, особливо представники старшої вікової групи, а також особи, які постраждали від комуністичного експерименту та репресій, представники українського національного руху, пішли на співпрацю з окупаційною адміністрацією добровільно. Роботу в новій системі місцевого управління, культурно-освітніх установах, соціально-медичній сфері та економіці регіону, вони розглядали як можливість вижити в нових умовах, можливість розпочати власну справу, повернути раніше втрачене майно, розпочати кар'єру, або, навіть, реалізувати мрію з створення власне Української держави. Реальність, з якою вони зіткнулись, виявилась іншою. Нацисти розглядали їх лише як гвинтики нацистського колоніального механізму. Зрозумівши це, частина колаборантів відмовилась від активної співпраці, змінила сферу діяльності, чи згодом, за появи можливостей, долучилась до руху опору. Інші колаборанти, особливо які працювали в системі місцевого управління, карально-репресивних органах, чи міліарній сфері продовжили співпрацю з ворогом.

Вибір місцевих чоловіків на користь служби у допоміжній поліції та мілітарних німецьких формуваннях визначали три групи факторів – особистісно-психологічний, матеріально-побутовий та соціально-професійний. Опинившись в окупації, частина місцевих зробила свідомий вибір на користь співпраці з режимом, маючи за мету покращити своє

фінансове та матеріальне становище, отримати певну владу над оточуючим людом та певний соціальний статус, поквитатися з тими, хто реалізовував проти них чи родичів репресії, переслідував за соціальну приналежність. Частину сільських поліцаїв, як і старост обрали місцеві селяни, які довіряли ним та вірили в їх лояльне ставлення до них.

Певну частину поліцаїв складала колишні кримінальні злочинці, які насолоджувались можливостями реалізовувати свої садистські схильності та насолоджувались владою над місцевими. Це досить гарно ілюструють архівні кримінальні справи заарештованих після деокупації регіону колаборантів. Вони, з особливою насолодою, знущалися над заарештованими, приймали участь у каральних акціях з упокорення місцевого населення, боротьбі з радянським та українським національним Рухом Опору та Голокості. Окрім психологічного та фізіологічного задоволення, вони отримували і значні матеріальні та фінансові блага – майно вбитих, їх квартири та будинки.

Частина поліцейських, які і їх колеги з місцевої влади, долучились до хабарництва та корупції. Видавання довідок, які убезпечували від вивезення до Німеччини, звільнення від арешту чи закриття адміністративної чи кримінальної справи, приносили поліцаям чималі прибутки. Отримати зиск можна було за пропуск до міста селян, які торгували на місцевих ринках, чи містян, які повертались до дому з продуктами роздобутими на селі, за отримання легальних документів, продаж зброї, при організації реквізицій продуктів чи теплих речей, худоби на користь Райху.

Служба в поліції змінювала людей, посилювала тривожність, знервованість та власну приреченість. Це призводило до поширення пияцтва, сексуальної розпусти. Вкрай негативно впливала на поліцаїв ситуація на фронті та відступ німецьких військ. Частина з них шукала порятунку у звільненні зі служби, перехід на сторону Руху опору. Інші, ще більше посилювали свою участь у розправах над місцевими, учасниками підпілля чи партизанами. Згодом вони виїжджали разом з відступаючими німецькими

військами, переховувались від радянських спецслужб в інших регіонах України чи Радянського Союзу.

4. У період нацистської окупації різні верстви суспільства обирали власну модель поведінки, яка дозволяла їм вижити. Особливо складній ситуації опинилось жіноче населення, на яких покладался обов'язок забезпечення виживання власних родин та літніх родичів. Умови життя в окупації мали настільки жахливо-екстремальний характер, що вижити в них жінки могли лише погодившись на певні форми співпраці з окупантом. У жінок не було вибору: або бути знищеними режимом чи померти з голоду, або піти на співпрацю в надії вижити.

Аналізуючи сучасну історіографію життя жінок в умовах нацистської окупації та в ході роботи з архівними документами, можна зробити висновок про соціальну складність виживання, складність вибору жінками власної поведінкової моделі. Вони мали діяти максимально прагматично, при цьому зберігаючи моральність своєї поведінки в очах оточуючих. Крім того на вибір моделі власної поведінки впливали традиційність суспільства, у якому проживали жінки, вплив радянської ідеології та нацистська пропаганда. Жінки одночасно були і об'єктами і суб'єктами суспільних відносин, які існували в новому окупаційному суспільстві.

5. Упродовж нацистської окупації етнічні німці приймали активну участь в усіх сферах тогочасної окупаційної адміністративно-управлінської, культурно-освітньої, соціально-економічної та мілітарної політики. Вони працювали перекладачами, цивільними чиновниками, поліцаями, долучались до створення нацистської окупаційної економіки. Їх робота в поліції та органах управління забезпечувала функціонування окупаційної владної та карально-репресивної вертикалі.

На вибір моделі поведінки етнічних німців впливала і репресивна політика компартійних органів (у багатьох сім'ях старші чоловіки були страчені або вислані під час Великого терору), яка робила багатьох з них прихильниками райхснімців та їх колоніальної політики. Для юнаків служба

в поліції давала широкі можливості для підвищення свого соціального статусу та розвитку кар'єри. Не останню роль при виборі варіанту поведінки відігравав і економічний фактор. Співробітництво з окупантом давало можливість фольксдойче отримати пристойну зарплату, продукти харчування, одяг та взуття. Крім того, за участь в каральних акціях направлених проти євреїв, комуністів та місцевих жителів, поліцаї, працівники жандармерії та шуцманшафту могли отримати майно вбитих, а також вселитися до їх будинків чи квартир.

6. Для жителів Житомирсько-Вінницького регіону початок німецької окупації став початком втілення в життя нацистської геноцидної політики. Поступово нова влада вводила жорстку експлуатацію всіх наявних людських та сировинних ресурсів регіону. Тому місцеве населення, опинившись на межі фізичного виживання, вимушене було співпрацювати з новою владою. Іншого варіанту для місцевого населення не залишалось. Навіть необережно сказане слово або прояв неблагонадійності каралися смертю. Заповнення запроваджених окупантами анкет також вимагало від претендентів на управлінські, педагогічні посади «коректності» по відношенню до свого минулого. Вияв брехні, приховування минулого життя каралося смертю.

Наближення фронту до кордонів генеральної округи «Житомир» посилювало серед колаборантів страх бути покараним радянськими карально-репресивними органами. Це викликало ще більшу їх залежність від окупаційних чиновників та військових. Особи, які були причетні до знищення місцевого населення, каральних акцій проти партизанів і підпільників продовжували протидіяти радянському та українському руху опору. Вони ставали диверсантами, провокаторами. Більшість з них залишили регіон з відступаючими частинами вермахту. Частина з них долучилась до німецького війська, частина осіла у Німеччині. Згодом вони намагались потрапити до західної зони окупації або розчинитися серед вивезеного до Райху населення. При цьому знищувались документи, змінювались особисті данні.

Особи, які «не мали на руках крові», спробували потрапити до руху опору. Частині з них вдалось пройти перевірку і стати партизанами чи підпільниками. Після визволення регіону вони були мобілізовані до Червоної армії і, повернувшись з фронту, вони продовжили жити життям пересічної радянської людини.

7. Подальші життєві долі людей, які співпрацювали з нацистами, стали колаборантами, склалися по-різному. Частина з тих, хто погодився працювати в німецьких окупаційних органах, швидко звільнилися з займаних посад, частину звільнили нацистські керівники і піддали переслідуванню. Частина продовжила свою співпрацю з окупантом, бо для радянської влади, вони були зрадниками і катами, тому можливості вижити після повернення «старої влади» вони не мали. З тих хто «не пішов з німцями, а залишився» лише одиниці пережили репресії і не потрапили до таборів, чи на заслання. Але навіть для них, попереднє життя постійно нагадувало про себе. Радянська влада постійно відзначала їх минуле в анкетах, характеристиках, обмеженнях та зневагою. Їм не могли «пробачити» навіть вимушену співпрацю з ворогом.

Для компартійних органів людина, яка співпрацювала з нацистами, перебувала на певних управлінських посадах, була свідомим виконавцем вказівок окупаційних чиновників. Вона, згідно радянської доктрини, мала обов'язково понести відповідальність за свої вчинки. Пошуки та судові процеси над колишніми колаборантами тривали протягом усього періоду існування радянського режиму.

Для більшості колишніх колаборантів та осіб, що співробітничали з нацистами, післявоєнна доля склалась приблизно однаково. Вони потрапили під прес радянської карально-репресивної машини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України (м. Київ)

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (райхсляйтера) А. Розенберга для окупованих східних областей (м. Берлін, м. Київ)

Оп.2.

1. Спр.3. Вказівки керівника відділу пропаганди про застосування радянських статей, газет і журналів з метою контрреволюційної пропаганди. – 96 арк.

Ф. 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для окупованих Східних областей, м. Берлін (Німеччина), 1942-1943 рр.

Оп. 1.

2. Спр. 5. Повідомлення штабу командування німецько-фашистського начальника поліції безпеки і служби безпеки з окупованих східних областей імперському комісару по безпеці Венського імперського округу, 22 січня – 26 лютого 1943 року. 75 арк.

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. 1915-1937, 1941-1979 рр..

Оп.3.

3. Спр. 239. «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами». Дослідження Воробйова, 1941-1944. 159 арк.

Оп. 5.

4. Спр. 7. Основні положення розроблені Ставкою головнокомандувача німецькою армією по боротьбі з партизанами, 1941 рік. 23 арк.

5. Спр. 20. Путівник по м. Вінниця (німецькою мовою), 1942 рік. 7 арк.

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів.

Оп. 1.

6. Спр. 6. Звіти генерал-комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва, Вінниці, Кривого Рогу, Житомира, Криму про становище в цих районах. Доповідь генерал-комісара Магунія про досвід управління генеральним округом Києва. 450 арк.

7. Спр. 36. Доповідна записка «Про нову організацію управління східними областями», 1945 рік. 12 арк.

8. Спр. 38. Вказівки Гітлера та Міністерства з політики німців на Україні і про ставлення до українського населення; звіти командуючого німецькими військами на Україні і господарського штабу на Сході про господарське становище і настрої населення України; доповідь Коха «Радянський спадок на Україні – настрої і досвід»; адміністративний поділ райхскомісаріату України і списки генералкомісаріатів, 1941-1942 роки. 135 арк.

9. Спр. 64. Доповідь генералкомісара про становище в Житомирській генеральній окрузі за травень місяць 1942 р.; листування про можливості ліквідації господарського штабу на Сході, про організацію «Білоруської центральної ради» і т.ін., 1942-1943 рр.. 11 арк.

Оп. 2.

10. Спр. 156. Доповіді та повідомлення місцевих комендатур про становище на окупованих територіях, вересень 1941 р. – березень, 1942 р.. 316 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань

України (м. Київ)

Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

Оп. 1.

11. Спр. 589. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У, 13-15 червня 1939 р. 420 арк.

12. Спр. 590. Стенограма окремих виступів на пленумі ЦК КП(б)У (правлені тексти), 13-15 червня 1939 р. 74 арк.

13. Спр. 664. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У від 22 листопада 1944 р. 298 арк.

Оп.6.

14. Спр. 698. Протокол № 33 засідань Політбюро ЦК КП(б)У і додатки до нього. 30.10. – 18.11. 1943 р. 210 арк.

Оп. 22

15. Спр. 6. Інформаційні зведення та повідомлення про діяльність українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами. 1943 р. 76 арк.

16. Спр. 78. Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний партизанський рух, діяльність українських буржуазних націоналістів, економічне і політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами. 29.11.1946.р. 29 арк.

17. Спр. 79. Інформаційні зведення німецьких каральних органів про підпільну і партизанську діяльність, діяльність українських буржуазних націоналістів і про політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами. 73 арк.

18. Спр. 80. Інформаційні зведення німецьких каральних органів про підпільну і партизанську діяльність, діяльність українських буржуазних націоналістів і про політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами за 5.03. – 26.03.1943 р. 77 арк.

19. Спр. 82. Інформаційні зведення німецьких каральних органів про підпільну і партизанську діяльність, діяльність українських буржуазних націоналістів і про політичне становище в районах України, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами за 2.04. – 21.05.1943 р. 120 арк.

20. Спр. 153. Звіт Вінницького обкому КП(б)У про діяльність підпільних більшовицьких організацій на території Вінницької області під час її

тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (липень 1941 – березень 1944 р.). 247 арк.

21. Спр. 156. Звіт про діяльність підпільних більшовицьких організацій і партійних рухів у Вінницькій області за період її тимчасової окупації німецькими окупантами. 1941-1944 рр. 296 арк.

22. Спр. 158. Довідки організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про партизанський рух в деяких районах Вінницької області, розгляду заяв комуністів, що залишились на тимчасово-окупованій території області. 12.01.1944. – листопад 1945 р. 42 арк.

23. Спр. 161. Протоколи засідань бюро, постанови Вінницького обкому КП(б)У і виписки із протоколів засідань бюро райкомів партії про затвердження звітів про бойову, диверсійну діяльність партизанських з'єднань і загонів, підпільних організацій і груп області в період німецько-фашистської окупації. 31 березня 1944 р. – 31 травня 1946 р. 179 арк.

24. Спр. 162. Постанови Вінницького підпільного обкому КП(б)У. Звіт Вінницького підпільного обкому КП(б)У про діяльність з організації підпільних груп і партизанських загонів на території області за період з листопада 1942 р. по квітень 1944 р. і додатки до нього. Списки комуністів, складені в області для підпільної роботи і організації партизанського руху. 8 серпня 1941 – 20 березня 1944 р. 79 арк.

25. Спр. 164. Протоколи засідань Вінницького міжрайонного підпільного комітету КП(б)У. січень 1943 – лютий 1944 р. 110 арк.

26. Спр. 166. Протоколи засідань Вінницького міжрайонного підпільного комітету КП(б)У. 1944 рік. 130 арк.

Оп. 23.

27. Спр. 19. Доповідна записка про вихід із оточення генерала армії Данілова і члена ВКП(б) Західного В.М., 26 жовтня 1941 р. 20 арк.

28. Спр. 24. Постанови РНК СРСР, Наказ начальника штабу ПЗФ, листування з питань переселення колгоспів, евакуації населення, заводів та худоби в східні області СРСР, 28 серпня – 13 листопада 1941 р. 119 арк.

29. Спр. 115. Розвідувальні зведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками. 19 вересня 1942 р. 63 арк.
30. Спр. 124. Розвідувальні зведення оперативної групи НКДБ УРСР на ім'я т. Хрущова про становище на окупованих територіях. 1 вересня - 28 жовтня 1942 р. 98 арк.
31. Спр. 522. Листи громадян України, вивезених в Німеччину. 53 арк.
32. Спр. 523. Доповідні записки, спецзведення НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів. 15.04. – 7.11.1943 р. 191 арк.
33. Спр. 534. Переклади з німецької мови на російську виписок із доповідей керівника охорони служби СС про військові дії і становища на окупованій території. 1.04.1943 – 18.11.1943 р. 41 арк.
34. Спр. 685. Повідомлення НКДБ і НКВС УРСР про політичні настрої української інтелігенції, антирадянських проявах і ін.. 16 січня – 25 листопада 1943 р. 207 арк.
35. Спр. 688. Документи, довідки про репресії на території тимчасово окупованої німецько-фашистськими загарбниками і про зрадників батьківщини. 7.01 -12.11.1943 р. 62 арк.
36. Спр. 811. Довідки, інформація про проведення організаційно-партійної роботи і про склад партійної організації в Вінницькій і Сталінській області України. 12.02. – 16.10.1947 р. 40 арк.
37. Спр. 843. Довідки, листування ЦК КП(б)У з партійними організаціями з питань розгляду заяв комуністів, що залишились на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України. 6.03. – 19.12.1944 р. 42 арк.
38. Спр. 953. Звіти воєнних відділів: Вінницького, Миколаївського, Полтавського, К. – Подільського, Київського, Чернігівського і Житомирського обласного КП(б)У. 24 березня 1943 – 12 лютого 1944 рр. 263 арк.
39. Спр. 1055. Інформація про стан організаційно-партійної, масово-політичної, господарської роботи в звільнених районах Вінницької,

Полтавської, Київської, Житомирської і Кіровоградської областей. 10.04. – 25.12.1944 р. 62 арк.

40. Спр. 1539. Листування з партійними організаціями про партійні догани, виключення і поновлення в партії, видача партійних квитків, апеляції окремих комуністів. 23.01.1945 – 15.12.1945 р. 261 арк.

41. Спр. 1562. Звіт про роботу відділу кадрів Вінницького обкому КП(б)У за 1945 р. 31 грудня 1945 р. 144 арк.

42. Спр. 2697. Інформаційні зведення, довідки, листування про хід виконання рішень ЦК КП(б)У від 19 квітня 1946 р. «Про прийом в партію і роботу з знову прийнятими в ВКП(б), про розгляд апеляційних скарг комуністів, що залишились на окупованій території про зняття партійних доган». 4.01.1946 – 31.12. 1946. 281 арк.

43. Спр. 4075. Виписки із протоколів засідань бюро, звіти, інформація секретарів і завідуючих організаційно-інструкторськими відділами обкомів КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У, тов. Кагановичу Л.М. і в відділ з перевірки партійних органів ЦК КП(б)У «Про виконання постанов ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. і ЦК КП(б)У від 12 квітня 1947 р. «Про зростання партії і заходах з посилення партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з знову вступившими в КП(б)». 287 арк.

44. Спр. 4076. Чорнові матеріали організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про недоліки в роботі обкомів КП(б)У і про виховання молодих комуністів. 1947 р. 93 арк.

45. Спр. 4095. Довідки голови парткомісії при ЦК КП(б)У про розгляд справ комуністів, що залишились на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками територіях і різних проступках обкомами КП(б)У. 22 березня 1947 р. 14 арк.

46. Спр. 4214. Довідки організаційно-інструкторського відділу обкому КП(б)У завідуючому організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про роботу первинних партійних організацій КП(б)У Вінницької області. 31 травня 1947 р. 31 арк.

47. Спр. 4422. Стенограма наради секретарів і інструкторів по кадрам райкомів КП(б)У Вінницької області, надіслана в Управління кадрів ЦК КП(б)У. 28 серпня 1947 р. 151 арк.

Оп. 46.

48. Спр. 2285. Постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки про стан організаційно-партійної і масово-політичної роботи в Вінницькій обласній парторганізації. 14.03. -16.12. 1947 р. 278 арк.

Оп. 50.

49. Спр. 7. Протокол № 3 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 28 березня 1945 р. 181 арк.

50. Спр. 60. Протокол № 82 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 23-25 серпня 1945 р. 12 арк.

51. Спр. 88. Протокол № 106 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 10 січня 1946 р. 46 арк.

52. Спр. 108. Протокол № 126 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 30 березня 1946 р. 32 арк.

53. Спр. 122. Протокол № 139 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 16 травня 1946 р. 33 арк.

54. Спр. 133. Протокол № 150 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 14 червня 1946 р. 30 арк.

55. Спр. 146. Протокол № 163 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 25 липня 1946 р. 18 арк.

56. Спр. 148. Протокол № 165 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 31 липня 1946 р. 46 арк.

57. Спр. 153. Протокол № 170 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 14 березня 1946 р. 20 арк.

58. Спр. 155. Протокол № 172 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 17 серпня 1946 р. 29 арк.

59. Спр. 159. Протокол № 176 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 28 серпня 1946 р. 60 арк.

60. Спр. 160. Протокол № 177 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 31 серпня 1946 р. 41 арк.
61. Спр. 242. Протокол № 253 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 21 лютого 1947 р. 23 арк.
62. Спр. 244. Протокол № 255 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 25 лютого 1947 р. 15 арк.
63. Спр. 278. Протокол № 290 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 26 квітня 1947 р. 18 арк.
64. Спр. 313. Засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 23 червня 1947 р. 45 арк.
65. Спр. 373. Протокол № 383 засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 10 листопада 1947 р. 26 арк.

Оп. 70.

66. Спр. 18. Доповідні записки про стан агітаційно-пропагандистської роботи в Дніпропетровській, Житомирській, Чернігівській областях. 10.04.1942. – 7.04.1944 р. 55 арк.
67. Спр. 60. Довідки про стан культури, науки та мистецтва за 1942 рік. 152 арк.
68. Спр. 62. Доповідні записки, довідки про стан і роботу українських театрів. 45 арк.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944).

Оп.1.

69. Спр. 1272. Вхідні шифровані телеграми оперативної групи УШПР по Житомирській області, партизанського з'єднання під командуванням А. Сабурова і партизансько-організаційної групи А.М. Грабчака в ЦК ВКП(б), Головнокомандувачу партизанським рухом, 21 листопада – 31 грудня 1942 р. 174 арк.

Оп. 8

70. Спр. 57. Вхідні радіограми Українського штабу партизанського руху в штаб з'єднань. 1943 р. 143 арк.

Фонд 128. Кавалерійська партизанська бригада ім. В.І. Леніна під командуванням М. Владимиrowa.

Оп. 1.

71. Спр. 1. Звіт командування бригади про бойову і диверсійну діяльність, партійно-політичну роботу за період з лютого 1943 р. по квітень 1944 р. та додатки до нього. 9 жовтня 1944 р. 140 арк.

Фонд 166. Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950)

Оп.3.

72. Спр. 141. Директиви, накази, додатки до них райхсміністра Німеччини про використання внутрішніх ресурсів окупованої території Радянського Союзу для потреб Німеччини, квітень 1942 р. 167 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ)

Ф.1. 2-ге Управління МГБ-КГБ УРСР

Оп.1

73. Спр. 13. Кримінально-наглядкові справи по лінії розшуку колишніх співробітників поліції на території Житомирської області. 1944-1947. 231 арк.

74. Спр. 20. Частина 5. Оперативна робота: Копії постанов по заведеним і ліквідованим агентурним справам, довідки, спецповідомлення, доповідні записки, обвинувальні заключення і вироки за слідчими справами. 1947 рік. 178 арк.

75. Спр. 24. Т.3. Оперативна робота частина 5: копії постанов по заведеним і ліквідованим агентурним справам, довідки, спецповідомлення, доповідні записки, обвинувальні заключення і вироки за слідчими справами. 405 арк.

76. Спр. 33. Матеріали наради керівників 2 відділів УМДБ Вінницької, Кіровоградської і Сумської областей за 1947 рік. 105 арк.

77. Спр. 67. Літерна справа (агентурна справа) «Подпольщіки» Житомирська область 1945-1946 рр.. 103 арк.

78. Спр. 135. Контрольно-наглядова справа №178 УМДБ Житомирської області за 1947 – 1949 р. Том1.
79. Спр. 136. Контрольно-наглядова справа №178 УМДБ Житомирської області за 1947-1949 рр.. Том2. 164 арк.
80. Спр. 267. Контрольно-наглядова справа №177а по УМДБ Вінницької області (1949-1950 рр.). Німецька лінія. Т.1. 109 арк.
81. Спр. 268 Справа по УМДБ Вінницької області (1947-1948 рр.) по німецькій лінії. Т. 2. 325 арк.
82. Спр. 269. Справа по УМДБ Вінницької області (1947-1949 рр.) по німецькій лінії. Т.3. 220 арк.
83. Спр. 277. Справа з різною оперативним листуванням УМДБ Вінницької, К.-Подільської, Житомирської, Станіславської і Дрогобицької областей по німецькій лінії 1947-1951. Т. 1. 87 арк.

**Ф.2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-ге
Управління МГБ-КГБ УРСР**

Оп.1.

84. Спр. 1. Справа різного листування 5 управління НКДБ УРСР з обласними управліннями НКДБУРСР по репатріантам, оунівцям, німецьким посібникам за 1943-1945 рр. 521 арк.
85. Спр. 32. Справа обліку агентури, що працює в релігійному середовищі. 1.09.1942 – 10.06. 1944 рр. 51 арк.
86. Спр. 37. Агентура іноземних розвідок та зрадники. 8.05.1943. – 23.03.1944. рр.. 505 арк.
87. Спр. 39. Книги 1,2,3,4 за 1943 рік повідомлення із окупованих східних областей поліції безпеки і служби безпеки. 244 арк.
88. Спр. 48. Справа №44 Т.3. «З перекладом документів, що були захоплені у ворога». 07.12. 1943. – 17.01.1944. 390 арк.
89. Спр. 84. Справа доповідних записок УМВС Вінницької області. 1.01.1944 – 13.01.1945. 356 арк.

90. Спр. 86. Доповідні записки УМВС Житомирської області про боротьбу з бандитизмом. 28.01.1944 – 9.01.1945. 195 арк.
91. Спр. 136. Справа розшуку агентури іноземних розвідок, зрадників Батьківщини, зрадників та пособників окупантів. 21.08.1944 – 29.12.1944. 416 арк.
92. Спр. 165. Справа №8 «Довідка про проведення чекістсько-військових операцій і профілактичних заходах з ліквідації оунівського бандитизму на території Західних областей УРСР (1944-1945 рр.)». 57 арк.
93. Спр. 200. Доповідна записка про результати боротьби з бандитизмом ОББ УМВС Вінницької області за 1945 рік. Т. 2. 145 арк.
94. Спр. 213. Директиви та розпорядження НКВС УРСР від 18.02.1944 – 30.12.1945. 282 арк.
95. Спр. 254. Матеріали на підозрюваних в шпигунстві та зв'язках з «Гестапо». 13.05.1945 – 22.05.1945. 86 арк.
96. Спр. 259. Справа різного листування 5 управління НКДБ УРСР по репатріантам, оунівцям, німецьким пособникам за 1943-1945 роки. 521 арк.
97. Спр. 288. Списки зрадників і діячів націоналістичних і інших формувань, що діяли на Україні в період вітчизняної війни, які втекли з німецькими окупантами, грудень 1945 р. 365 арк.
98. Спр. 344. Доповідні записки про результати боротьби з бандитизмом ОББ УМВС Житомирської області 1945. Т. 1. 559 арк.
99. Спр. 345. Доповідні записки про результати боротьби з бандитизмом ОББ УМВС Житомирської області 1945. Т. 2. 280 арк.
100. Спр. 355. Довідник-список офіцерського і рядового складу гестапо і поліції існуючих на Україні в період німецької окупації (1941-1944 рр.). Т. 1. 439 арк.
101. Спр.356. Довідник-список офіцерського і рядового складу гестапо і поліції існуючих на Україні в період німецької окупації (1941-1944 рр.). Т. 2. 374 арк.

102. Спр. 359. Доповідні записки по УМДБ Житомирської області за 1946 р. 230 арк.

103. Спр. 364. Списки службовців державної поліції гестапо і грошові відомості на осіб працюючих при гестапо за 1946 рік. 389 арк.

Ф.3. 5-те Управління МГБ-КГБ УРСР

Оп.1.

104. Спр. 100. Т.8-12 Справа по виявленню зрадників і шпигунів серед комуністів і комсомольців, що залишились на окупованій території. 138 арк.

Оп.5.

105. Спр. 158. Контрольно-наглядова справа по Уланівському району Вінницької області на Мищук В. 14 арк.

Ф.11.

106. Спр. 1274. Літерна справа №40 з матеріалами про кримінальну поліцію 1945-1947 рр.. 139 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР.

107. Спр. 322. Список співробітників німецької жандармерії і поліції і осіб, переслідуваних цими органами. Т. 1. 209 арк.

108. Спр. 432. Опис газет на Україні в період німецької окупації. 13 арк.

109. Спр. 496. Довідка по справам і матеріалам оперативного архіву КДБ УРСР, що надає оперативну, науково-історичну або учбову цінність, про діяльність органів державної безпеки республіки в роки Великої вітчизняної війни 1941-1945. 16 арк.

Ф.62

Оп.2.

110. Спр. 3. Матеріали про окремі особливості оперативної обстановки в Житомирській області за 1924-1966 роки. Т.2. 245 арк.

Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (м. Житомир)

Ф.5. Архівно-слідчі справи основного фонду

111. Спр. 56-оф. Справа по звинуваченню Шевчука М.А.,
112. Спр. 183-оф. Справа по звинуваченню Давидовського Івана-Романа Івановича, 24 березня – 23 червня 1947 р., 147 арк.
113. Спр. 342-оф. Справа по звинуваченню Баланчука А.С. та інших осіб, 1946-1947 рр., 253 арк.
114. Спр. 451-оф. Справа по звинуваченню Дударенка К.Д. та інших осіб,
115. Спр. 700-оф. Справа по звинуваченню Степанця О.І.,
116. Спр. 1358-оф. Справа по звинуваченню Конончука Семена Дмитровича, 1949-1999 рр., 254 арк.
117. Спр. 1369-оф. Справа по звинуваченню Бабаненко Карпа Онупрійовича, 395 арк.
118. Спр. 1487-оф. Справа по звинуваченню Фріцкала Олександра Петровича, 1946-1993 рр., 88 арк.
119. Спр. 3911-оф. Справа по звинуваченню Аврамчука В.С. та інших осіб,
120. Спр. 3936-оф. Справа по звинуваченню Пинтова Леоніда Миколайовича, 17 січня – 27 травня 1944 р., 106 арк.
121. Спр. 4007-оф. Справа по звинуваченню Шевчука Єфіма Івановича, 18 січня 1944 – 22 жовтня 1993 р., 103 арк.
122. Спр. 4008-оф. Справа по звинуваченню Крильчука П.Ф.,
123. Спр. 4011-оф. Справа по звинуваченню Яцевича Івана Йосиповича, 1944-1993 рр., 117 арк.
124. Спр. 4113-оф. Справа по звинуваченню Моля Степана Ілліча та інших шести осіб, 22 травня 1944 р., 524 арк.
125. Спр. 7815-оф. Справа по звинуваченню Лобачевського Миколи Олександровича, 65 арк.
126. Спр. 7899-оф. Справа по звинуваченню Преображенського Сергія Євгенійовича, 70 арк.
127. Спр. 7965-оф. Справа по звинуваченню Білоуса Олексія Федоровича, 52 арк.

128. Спр. 8082-оф. Справа по звинуваченню Пташника Тимофія Йосиповича, 12 лютого 1944 – 27 січня 1994. 88 арк.
129. Спр. 8588-оф. Справа по звинуваченню Омельчука Івана Степановича. 90 арк.
130. Спр. 8868-оф. Справа по звинуваченню Яценюка Олександра Михайловича та Крижанівського Володимира Георгійовича, 1945 р., 97 арк.
131. Спр. 8971-оф. Справа по звинуваченню Гусака Миколи Марковича Т. 1. 260 арк.
132. Спр. 8971-оф. Справа по звинуваченню Гусака Миколи Марковича. Т. 2. 242 арк.
133. Спр. 9711-оф. Справа по звинуваченню Дивнича Павла Трифоновича, 1946-1994 рр., 97 арк.
134. Спр. 9181-оф. Справа по звинуваченню Радкевича Георгія Романовича. 105 арк.
135. Спр. 9750-оф. Справа по звинуваченню Мілюкова Сергія Миколайовича, 69 арк.
136. Спр. 10666-оф. Справа по звинуваченню Симоновича Бориса Олександровича та Ковальчука Олександра Пилиповича, 1945-1946 рр., 200 арк. І контрольна-наглядова до справи по звинуваченню Симоновича Б.О. і Ковальчука О.П., 32 арк.
137. Спр. 29870-оф. Справа по звинуваченню Буряка Сергія Трохимовича та інших осіб, 1944, 207 арк.
138. Спр. 29879-оф. Справа по звинуваченню Фурманського Івана Михайловича, 91 арк.

Ф.6. Архівно-слідчі справи припиненого фонду

139. Спр. 4449-п. Справа по звинуваченню Мирончука Івана Олексійовича. 42 арк.
140. Спр. 9882-п. Справа по звинуваченню Ільїної-Яценюк Галини Олександрівни, 13 березня – 11 травня 1946, 98 арк.

141. Спр. 28281-оф. Справа по звинуваченню Мефедова Герасима Тимофійовича і Коренчевського Андрія Степановича, 25 січня – 19 квітня 1945 р. 156 арк.
142. Спр. 28839-п. Справа по звинуваченню Галактіонова Костянтина Івановича, 1944 р., 69 арк.
143. Спр. 28844-п. Справа по звинуваченню Панкевича Миколи Єфимовича, 8 грудня 1944 – 6 березня 1945. 128 арк.
144. Спр. 28845-п. Справа по звинуваченню Хоменка Миколи Юхимовича,
145. Спр. 28952-п. Справа по звинуваченню Томасевича Євгена Васильовича, 1944 р., 92 арк.
146. Спр. 29654-п. Справа по звинуваченню Ясинського Миколи Тимофійовича, 1950 р., 219 арк.
147. Спр. 29800-п. Справа по звинуваченню Семенюка Володимира Тимофійовича та інших осіб, 1944 р., 192 арк.
148. Спр. 30410-п. Справа по звинуваченню Бондаря Леоніда Олександровича та інших осіб, 1946 р., 401 арк.
149. Спр. 30460-п. Справа по звинуваченню Гревцової Зінаїди Прокофіївни, 26 січня 1945. – 2 березня 1945. 68 арк.

Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф.Р.-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

Оп. 1.

150. Спр. 3. Листування з німецькою комендатурою, 1 серпня 1941 р. – 30 вересня 1941 р., 183 арк.
151. Спр. 286. Накази по обласній управі, 9 серпня 1941 р. – 29 грудня 1941 р., 187 арк.
152. Спр. 289. Розпорядження Житомирського генерального комісаріату, накази, структура, штати Вінницької міської управи. Список працівників управи, 16 жовтня 1942 р. – 16 жовтня 1942 р., 32 арк.

Ф.Р.-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

Оп. 1.

153. Спр. 120. Довідки з місця роботи і проживання окремих осіб. 19 жовтня '1942 – 30 грудня 1942 р. 120 арк.

Ф.Р-1357. Вінницька районна управа, м. Вінниця.

154. оп. 1.

155. Спр. 5. Довідки видані на тимчасову кустарно-ремісничу торгівлю, 1942 рік, 196 арк.

Ф. Р.-3714. Мурованокуриловецька районна управа, 1942-1943.

Оп. 1.

156. Спр. 1. Відомості про видачу допомоги сім'ям, члени яких виїхали на роботу в Німеччину. 1-24 серпня 1943 р. 24 арк.

Державний архів Житомирської області (м. Житомир)

Ф. П-76. Житомирський обком КПУ 1937-1941 рр.

Оп.2.

157. Спр. 12. Доповідні записки, спецдонесення, добові зведення ГК і РК КП(б)У, НКДБ і НКВС про діяльність церковників на території області, політнастроїв реєвакуйованих, випадках пожеж, появі банд націоналістів. 123 арк.

158. Спр. 227. Доповідні записки, довідки райкомів КП(б)У, управлінь НКВС і НКДБ по Житомирській області по боротьбі з бандитизмом, і н. питанням, січень-грудень 1945 р., 160 арк.

Ф. П-2668. Фонд спогадів

Оп.2.

159. Спр. 73. Записка, передана підпільником м. Житомир М.Є. Ребриним із в'язниці СД своїй дружині І.К. Ребриній. 2 арк.

Ф. Р-1151. Житомирський генералкомісаріат 1941-1943 рр.

Оп.1.

160. Спр. 1. Розпорядження про перевід поліцаїв, вироки. 53 арк.

161. Спр. 2. Звіти районних і окружних організацій про роботу на місцях і структура організації ОУН. 179 арк.
162. Спр. 7. Списки поліцаїв. 22 арк.
163. Спр. 8. Списки поліцаїв та агентів. 32 арк.
164. Спр. 11. Накази командира жандармерії м. Житомира, списки нагороджених шума. 97 арк.
165. Спр. 13. Секретні звіти районних організаторів руху «Бандери» про роботу на місцях. 27 червня 1941 – 2 листопада 1941 року. 39 арк.
166. Спр. 47. Матеріали про організацію цивільного управління на окупованій Україні і листування. 253 арк.
167. Спр. 147. Інформація про кількість церков і релігійних товариств Житомирської генеральної округи (24 червня 1942 – 25 жовтня 1943 року). 179 арк.
168. Спр. 173. Списки службовців типографії і редакції газети «Голос Волині» 25 квітня 1942 – 30 квітня 1942 року. 9 арк.
169. Спр. 176. Листування редактора газети «Голос Волині» з генералкомісаром. Тексти статей Глінки. Листи українців з Німеччини. 88 арк.
170. Спр. 187. Статті антирадянської пропаганди. Пастирські послання. Завдання пропагандистів. 22 жовтня 1942 – 28 вересня 1943. 73 арк.
171. Спр. 383. Листування з СС відносно перебуваючих в його розгляді справ. Інформація про чисельність Української шуцполіції і фольксдойче в Житомирській області. 21 вересня 1942 – 12 квітня 1943 року. 16 арк.

Ф. Р-1152. Житомирський гебітскомісаріат

Оп.1.

172. Спр. 2. Свідчення про організації української поліції. Арешти українських націоналістів-бандерівців. Боротьба з партизанами і свідчення про напади партизан. 321 арк.
173. Спр.11. Без назви. 174 арк.

Ф. Р-1153. Житомирське обласне управління 1941-1942 рр.

Оп.1.

174. Спр. 1. Постанови Житомирського обласного управління про організацію поліції, про підпорядкування плодо заводів і масло заводів конторі по заготівлі, про встановленні оплати за обмолот зерна. 1 серпня 1941 – 27 серпня 1941 року. 6 арк.

175. Спр. 9. Відомості про національний склад педагогічного персоналу та учнів початкових шкіл Житомирської області. 1 грудня 1941 – 4 серпня 1943 року. 84 арк.

176. Спр. 23. Копії атестатів і свідчень про освіту і роботу вчителів (14 липня 1942 – 22 липня 1942 року). 22 арк.

177. Спр. 37. Статистичні звіти шкіл Троянівського та Черняхівського районів Житомирської області за 1942-1943 роки. 13 квітня 1943 – 22 червня 1943 року. 33 арк.

178. Спр. 38. Список особового складу статистичного відділу Житомирської обласної управи і заяви про прийом на роботу. 34 арк.

Оп.2.

179. Спр. 39. Особиста справа Андрєєвої Ніни Степанівни, вчительки Високо-Української школи Черняхівського району. 23 серпня 1942 – 29 вересня 1942 року. 3 арк.

180. Спр. 40. Особиста справа Белецького Михайла Філімоновича вчителя Корчевської школи Черняхівського району. 21 серпня 1941 – 24 червня 1942 року. 5 арк.

181. Спр. 58. Особиста справа Жовтовського Леоніда Петровича, вчителя Новопольської школи Черняхівського району. 15 вересня 1941 – 10 червня 1942 року. 7 арк.

182. Спр. 120. Особиста справа Хоменка Романа Кіндратійовича, вчителя Божевської школи Черняхівського району (25 серпня 1941 – 8 серпня 1942 рр.). 120 арк.

Ф. Р-1154. Житомирська районна управа (м. Житомир) 1941-1943 рр.

Оп. 1.

183. Спр. 29. Списки службовців районного управління про хід ремонту с/г інвентаря та звіти про збиральницьку кампанію (вересень 1941 – жовтень 1943 року). 49 арк.

184. Спр. 154. Довідки, листування сільських управ Житомирського району зі збору грошей на користь Німецького Червоного Хреста за 1943 рік. Листування з сільськими управами Житомирського району про збір коштів для «Комітету допомоги» (2 квітня 1943 – 26 травня 1943 року). 76 арк.

Ф. Р-1156. Редакція газети «Голос Волині», м. Житомир. 1941-1943.

Оп.1.

185. Спр. 34. Справа з матеріалами для друку в газеті (пакети статей для газети). 27 квітня 1942 – 25 липня 1943 року. 51 арк.

186. Спр. 35. Листування між генерал та штаб комісаріатом з господарських питань, зведення командування німецьких збройних сил. Списки і біографії співробітників редакції і типографії. 1 січня 1942 - 27 вересня 1942 року. 266 арк.

Ф. Р-1175. Троянівська районна управа, м. Троянів Житомирської області. 1941-1943 рр.

Оп.1.

187. Спр. 1. Накази, постанови та директивні вказівки Троянівської районної управи до старости села Ружин за 1941-1942 року. 228 арк.

Ф. Р-1182. Козятинський гебітскомісаріат, 1941-1943 рр.

Оп. 1.

188. Спр. 1. Накази і постанови, списки шуцманів, особисті посвідчення. 9 листопада 1941 – 10 червня 1943. 469 арк.

Ф. Р-1187. Бердичівська районна управа, м. Бердичів Житомирської області, 1941-1943 рр.

Оп.1.

189. Спр. 4. Листування Бердичівської районної управи Житомирської губернії за 1942 рік. 19 арк.

**Ф. Р-1293. Ярунська районна управа, м. Ярунь Житомирської області,
1941-1943 рр.**

Оп. 1.

190. Спр. 1. Протоколи загальних зборів жителів сіл Ярунського району, про вибір членів сільських управ і правління громадських господарств. 32 арк.

**Ф.П-1376. Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки
великої вітчизняної війни 1941-1943 років на матеріалах Житомирської
області.**

Оп. 1.

191. Спр. 1. Копія звіту про діяльність Малинської підпільної організації і матеріали до нього (3 лютого 1945 – 26 травня 1945). 285 арк.

192. Спр. Звіт Новоград-Волинського районного підпільного комітету і матеріали до нього (30 квітня 1945 – 24 травня 1961 рр.). 133 арк.

193. Спр. 4. Звіт про діяльність підпільної організації Ємільчинського району і матеріали до нього (січень 1942 – 24 грудня 1945 рр.) 133 арк.

194. Спр. 8. Звіт про діяльність підпільної організації Коростишівського району і матеріали до нього (1941-1945 рр.). 173 арк.

195. Спр. 10. Звіт про діяльність підпільної партгрупи м. Троянова, с. Кодин, с. Вертоклевська і Луки Троянівського району (січень 1941 – 30 квітня 1945 років). 68 арк.

196. Спр. 22. Звіт про діяльність підпільної групи при обласній лікарні міста Житомира, керівник Горбачевський (1941-1945 роки). 33 арк.

197. Спр. 38. Звіт про діяльність підпільної організації Чуднівського району і матеріали до нього. 25 арк.

198. Спр. 89. Звіт про роботу підпільної організації Ярунського району Житомирської області по боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками за період з 1941 по 1944 рік. 88 арк.

199. Спр. 91. Звіт про діяльність підпільних партійних організацій і партизанських загонів Житомирської області в період великої вітчизняної війни (червень 1941 – січень 1944 року). 264 арк.

200. Спр. 98. Звіт підпільних парторганізацій Андрушівського району за період німецько-фашистської окупації району (1 червня 1945 – 3 лютого 1946 рр.). 87 арк.
201. Спр. 150. Листування УМДБ по Житомирській області 1944-1947. 34 арк.
202. Спр. 151. Звіт про діяльність підпільних партійних організацій і партійних загонів Житомирської області в період великої вітчизняної війни (червень 1941 -січень 1944 рік). 259 арк.
203. Спр. 185. Листування з перевірки участі А.П. Медвідь у підпільній партизанській діяльності в час тимчасової окупації території (1941-1944 рр.). 193 арк.
204. Спр. 190. Хронологічний довідник про окупацію населених пунктів Житомирської області німецько-фашистськими загарбниками і звільнення їх Червоною армією. 1947 рік. 189 арк.
205. Спр. 198. Короткий звіт про діяльність підпільної комсомольської організації Житомира та Житомирського району в період німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.). 44 арк.
206. Спр. 221. Інформація про загибель комуністів залишених в тилу противника і підпільників. 19 листопада 1946 – 14 січня 1950 р. 47 арк.

**Ф. Р-1440. Редакція газети «Звягельське слово», м. Звягель
Житомирської області, 1941-1943 рр.**

Оп.1.

207. Спр. 3. Оригінали газети «Звягельське слово». 1 січня 1943 – 23 лютого 1943 року. 112 арк.

Ф. Р-1452. Ружинський гебітскомісаріат, 1941-1943 рр.

Оп.1.

208. Спр. 1. Розпорядження командира поліції, квітень 1942 – січень 1943 року. 80 арк.

209. Спр. 2. Інформація про організацію української поліції. Арешти українських націоналістів-бандерівців. Боротьба з партизанами і інформація про напади партизан січень – червень 1943 року. 321 арк.

**Ф.Р.-2540. Гута-Потіївська сільська управа с. Гута-Потіївська
Потіївського району Житомирської області. 1942 рік.**

Оп.1.

210. Спр. 1. Накази, розпорядження про діяльність Гута-Потіївської сільської управи.

**Ф. Р-2636. Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків,
заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої
Вітчизняної війни.**

Оп.1.

211. Спр. 2. Доповідь про результати роботи Житомирської обласної комісії з обліку шкоди і розслідуванню злочинів здійснених німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками на території Житомирської області. 77 арк.

212. Спр. 3. Доповідна записка «Про результати обліку шкоди і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників по Житомирській області». 1944 рік. 29 арк.

213. Спр. 4. Без назви. 73 арк.

214. Спр. 12. Списки німецько-фашистських окупантів і їх посібників, які здійснили злочини на тимчасово окупованих територіях СРСР, і зрадників батьківщини Житомирської області. 1944 рік. 72 арк.

**Ф. Р-5013. Архівно-слідчі справи на громадян,
репресованих радянською владою, які реабілітовані у встановленому
порядку.**

Оп.2.

215. Спр. 12513. Справа №848 по звинуваченню Мільке Еммануїла Омеляновича. 5 травня 1944 – 29 травня 1944 року. 148 арк.

216. Спр. 12820. Справа по Рошенюк Петру Петровичу. 8 березня 1944 – 18 травня 1944 року. 110 арк.

217. Спр. 13489. Справа №284 про звинуваченню Ємельянюк-Розіной Берти Августівни по ст,54-1п.А. КК УРСР. Лютий 1944 – березень 1944 року. 115 арк.

Періодика

218. Ведомости Верховного Совета СССР 1940. № 201.

219. Вінницькі вісті. 18 січня 1942 р.

220. Вінницькі вісті. 25 січня 1942 р.

221. Волинь. Часопис для Волині. 26 липня 1942 р.

222. Голос Волині (Житомир). 15 серпня 1942 р.

223. Голос Волині. 30 вересня 1942 р.

224. Звягільське слово (Звягель). 26 березня 1942 р.

225. Нове життя (Козятин). 11 березня 1942 р..

226. Правда. №182 за 3 июля 1941 г.

227. Україна молода. 30 липня 2003 р.

228. Український голос (Луцьк). 1941. 23 жовтня. № 6.

229. Українське слово (Житомир). 3 серпня 1941 р.

Опубліковані збірники документів

230. «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Пастушенко Т. В., Шевченко М. Ю. Київ, 2006.

231. «... Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории: документы и материалы. Сост.: А. Гогун, А. Кентий. Киев: УИС, 2006. 430с.

232. Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках. Збірка писань. Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. 420 с.

233. Архіви окупації: 1941-1944 (упоряд. Н.Маковська; голова редкол. Г. Боряк). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872с. Т. 1. Більше не таємно.

234. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Вінніпег: Волинь, 1981. 326с.
235. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации: в 3т. Винница: Антекс, 2000.
236. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): зб. док. і матеріалів / Редкол. А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін. Одеса: Маяк, 1971. 308 с.
237. Директива НКВС УРСР «Про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР» від 16 грудня 1941 р. *Страна в огне: Коренной перелом. 1942-1943. Кн. 2. Документы и материалы*. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2018. 544с. С. 645–647.
238. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. Москва: РОССПЭН, 2010. 856 с.
239. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр.: збірник документів. Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. 219с.
240. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. Київ: Наукова думка, 1969. 291 с.
241. Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України, 1986. 264с.
242. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської адміністрації). Київ: Темпора, 2014. 864с.
243. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Т.2: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). 384 с.

244. Медична опіка в УПА. Літопис УПА. Том 23. Торонто, 1992-1993.
245. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп.ред. С.Кульчицький. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 336 с.
246. Приказ Ставки Верховного Главнокомандования № 270 об ответственности военнослужащих за сдачу в плен и оставление врагу оружия, 16 августа 1941 года. Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А. *Война 1941-1945. Факты и документы*. Москва: «Олма-Пресс», 2001. С.358-362.
247. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). 3-изд. Москва: Экономика, 1985. 328 с.
248. Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: Валерій Васильєв, Сергій Гула, Павло Кравченко, Роман Подкур, Вольфганг Шнайдер. Київ: Видавець В. Захаренко, 2020. 564 с.
249. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.
250. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / за ред. П. М. Костриби та інші. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 488 с.
251. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упор. Г. Г. Грінченко. Харків, 2004.
252. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. Документи та матеріали. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 836 с.
253. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СРСР: Документы и материалы. Москва: Наука, 1967. 752 с.

254. Сокол В. Воспоминания о эвакуации. Воспоминания о детстве, опаленном огнем Катастрофы. Эвакуация. Проект «Опаленное детство». URL: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/60-vladimir-sokol> (5.04.2023); Воспоминания Городницкого Абрама Исааковича. <http://iremember.ru/svyazisti/gorodnitskiy-abram-isaakovich/pdf.html>; Воспоминания Мандрика Владимира Нестеровича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/partizani/mandrik-vladimir-nesterovich/pdf.html>
255. Стривожена пам'ять: спогади ветеранів. Житомир: Полісся, 2003. 264с.
256. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Авторі-упорядники: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 336с.
257. Україна в Другій світовій війні. У документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / Упорядк. і передмова В. Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997-1998.
258. Україна і Друга світова війна: кінолітопис: анотов. каталог кіножурналів, докум. фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939-1945) / Держкомархів України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; упоряд.: Т. Ємельянова. Київ, 2006. 181 с.
259. О применении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 года «О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступлений». Постановление Президиума Верховного Совета СРСР 3 сентября 1965 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1965. № 37. Ст. 532.
260. Цілком таємно ... : Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941-1944 рр. Тернопіль: Рухінформцентр, 1992. 25с.

Література

261. Davies P. *Dangerous liaisons: collaboration and World War Two*. Harlow, New York: Pearson/Longman, 2004.

262. Hoffmann J. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. Freiburg: Rombach, 1986.
263. Jessica R. Anderson Hughes all rights reserved forced prostitution: the competing and contested uses of the concentration camp brothel. New Brunswick, New Jersey, 2011.
264. Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen SS. München: Universitas, 1985.
265. Regina Mühlhäuser Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945. Hamburger Edition, 2010.
266. Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. Munchen, 1974.
267. Venner D. Histoire de la Collaboration. Paris: Pygmalion, 2000.
268. Wendy Jo Gertjeanssen, Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II, A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 2004.
269. Агеєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Київ: Віхола, 2022. 360с.
270. Айкель Маркус. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. *Український історичний журнал*. 2005. №6. С.139-160.
271. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины ввремя и после Второй мировой войны. *Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського*. Миколаїв: МНУ, 2011. С. 361-378.
272. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 595-643.
273. Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время

Второй мировой войны и в послевоенные годы. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 2 (35). С. 79-164.

274. Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941-1945 гг. Москва: Фонд «Ковчег», 2002. 544с.

275. Беркгоф К. Голокост в Україні. *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012.

276. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою Київ: Критика, 2011. 455 с.

277. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 3. С. 16-36.

278. Біліченко Л. Діяльність місцевої поліції на Півдні України у період німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.). *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2020. №2. С.7-14.

279. Бістрікер А. З. Фольксдойче в Україні у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 1999. Вип. 3. С. 154-169.

280. Бобылева С. И. Реконструкция психологического состояния немецкого населения Украины в период фашистской оккупации. *Два с половиной века с Россией (к 150летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конф.* Москва, 24-27 августа 2012 г. Москва: МСНК-пресс, 2013.

281. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1-2. С. 326-339.

282. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали міжнародної*

- науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28-29 вересня 2012 р. Дніпропетровськ, 2013. С. 78-79.
283. Боляновський А. Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. 686 с.
284. Боляновський А.В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939-1945 рр.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. 880 с.
285. Бородіна Т. Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943 рр.). *Голокост і сучасність*. № 1. 2017. С.39-80.
286. Вайнер А. Збагнути війну: Друга світова війна і доля більшовицької революції. Київ: Дух і літера, 2024. 440с.
287. Василевич Б. Колаборанти / Про злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів на окупованих територіях західних областей України 1942-1944 рр. *Жовтень*. 1973. №4. С. 108-112.
288. Васильчук В. Німці України під час Другої світової війни. *Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту*. 2002. Вип. XIV. С. 168-177.
289. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. Київ: Четверта хвиля, 2000. 232с.
290. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна в Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. №3. С. 4-29.
291. Винокурова Ф. «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області. *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* 2006. Вип. 31. С. 102-112.
292. Винокурова Ф. А. Вінницька обласна окупаційна преса 1941-1944 рр. у науково-довідковій бібліотеці Держархіву Вінницької області як джерело вивчення ідеології і практики геноциду. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2004. Вип. 13. С. 449-460.
293. Винокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили

- Голокост на території Вінницької області. *Проблеми історії Голокосту*. 2007. Вип. 4. С. 114-126.
294. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941–1944 гг. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 401-411.
295. Винокурова Ф. Міжнаціональні взаємини на українсько-польському прикордонні в 1939-1944 роках: огляд документальних джерел фондів Державного архіву Вінницької області. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. 2010. Вип. 5. С. 43-55.
296. Винокурова Ф.А. Праведники світу: до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації. *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту* Збірник наук. праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: Ткума, 2011. 500с. С. 325-343.
297. Власенко В. Політика німецької влади в економічній і соціальній сферах у генеральній окрузі «Житомир» (кінець 1941 – початок 1944 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: іст. науки*. 2011. Вип. 202(Ч.ІІ). С. 61-69.
298. Власенко С. І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941–1943 рр.). *Архіви України*. №2. 2010. С. 99-114.
299. Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 92-105.
300. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917-1953 рр.). Київ, 2013. 624с.

301. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 88-97
302. Вронська Т.В. До питання про мораль воєнного часу. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 6. 2002. С. 191-193.
303. Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 1. 1997. С. 125-143.
304. Гаврилук Ю.М. Філософія культури в геокультурному вимірі України: Навч. посіб. Харків: ХНАУ, 2018. 325 с.
305. Гайдабура В. М. Преса України періоду німецько-фашистської окупації, як джерело біографічних досліджень з історії театру (1941-1944). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 1998. Вип. 1. С. 435-438.
306. Жива історія Житомира. Історичний альманах. Вип.1 / Упорядники: М. Гоманюк, О. Гуцалюк, Ю. Малихін. Житомир: Фонд Заславського, 2010. 116с.
307. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
308. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.). Вінниця: Поділля, 2009. 768 с.
309. Гінда В. Агенти-коханки: жінки на службі німецької і радянської партизанської розвідок. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. Вип. 23. С. 116-133.
310. Гінда В. В. Діяльність українських громадських організацій м. Вінниці в умовах окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2004. Вип. 8, ч. 1. С. 311-321.
311. Гінда В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941-1944 рр.). Режим доступу:

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13043/11Ginda.pdf?sequence=1>

312. Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. 20 грудня 2013.

<http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamyterytoriiakh>.

313. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/23.pdf>

314. Гінда В. Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського «нового порядку» 1941-1944 рр. *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7(частина 1). С. 259-268.

315. Гінда В. Освітня політика нацистів в Рейхс комісаріаті «Україна». https://shron1.chtyvo.org.ua/Hinda_Volodymyr/Osvitnia_polityka_natsystiv_v_raihskomisariati_Ukraina.pdf

316. Гінда В. Сексуальні контакти з ворогом у роки Другої світової війни: понівечені долі жінок. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 52-72.

317. Гінда В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 14. Серія: Історія. С. 284-289.

318. Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2011. Вип.14. С.175-186.

319. Гінда В.В. Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «Україна». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. № 15. Серія: Історія. С. 126-133.

320. Глушенок Н.М. Висвітлення нацистської політики щодо селянства (1941-1944 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. №3. С. 73-81.

321. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України у 1941– 1945 рр. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 177с.
322. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни: 1939-1945 рр.: монографія. Київ: Олан, 2004. 704 с.
323. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. електронний науковий фаховий журнал*. 2014. Вип. 4 (6). С. 70-85.
324. Гончаренко О. Особовий склад українських поліційних формувань рейхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні: жертви, обставини, патологічні кати чи ідейні супротивники режиму (1941-1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. Вип. 22. С. 77-93.
325. Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміну колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 1 (23). 2019. С. 5-24.
326. Гончаренко О., Потильчак О., Лисенко О. Організаційно-правові та кадрові аспекти функціонування системи судочинства у німецьких окупаційних зонах України 1941-1944 рр.: сучасна вітчизняна історіографія. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2022. №59, С. 32-48. [https://doi.org/10.31909/26168774.2022-\(59\)-3](https://doi.org/10.31909/26168774.2022-(59)-3).
327. Гончаренко О.М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Весукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. 246с.
328. Гончаренко О.М. Проблема колабораціонізму на теренах Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в сучасній

вітчизняній історіографії: інституційне визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції історичних реконструкцій (1991-2019 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2020. 188с.

329. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944 рр.): монографія. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 600 с.

330. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 151 с.

331. Гончаренко О.М., Потильчак О.В. Повсякденне життя працівників місцевої поліції Київщини в умовах нацистської окупації (1941-1943 рр.): побутові та соціально-професійні аспекти. *Універсум історії та археології*. 2020. №3(38). Т.2. С.121-137.

332. Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період окупації 1941-1944 рр. *Гілея*. 2015. Вип. 92 С. 52-56.

333. Гончаренко О.М., Гончаренко І.В., Куницький М.П. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): Монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 232с.

334. Горин Н.П. Структура та особливості функціонування карних установ для радянських військовополонених на території Поділля та Південно-Східної Волині в період 1941-1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 21. С.149-153.

335. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2020. №27(1). С. 84-105.

336. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. *Військово-історичний меридіан*. 2020. №27(1). С.84-105.

337. Гриневич В. Міт війни та війна мітів. *Критика*. 2005. Електронний ресурс. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrynevych_Vladyslav/Mit_viiny_ta_viina_mitiv.pdf
338. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 - червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ: Ліра, 2012. 506 с.
339. Гриневич В. Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих українців. *Український тиждень*. 2011. №34(199).
340. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Київ: ІПіЕНД, 2007. 520 с.
341. Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939-1941. Київ: УНДОЦВГ, 2019. 492 с.
342. Гриневич В.А. Катастрофа 1941: Україна сказала «ні» сталінізму. *Дзеркало тижня*. 2004. 19 червня.
343. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної нації ХІХ-ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360с.
344. Гула С. Боротьба органів НКВС-НКДБ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944-1945 рр. *З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ*. 2018. №1/49. С.149-208.
345. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби та зради. Київ, 1972.
346. Дашкевич Я. Вступне слово, або про проблеми колаборантства. *Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення: Матеріали науково-практичної конференції*. Львів: Новий час, 2002. С. 7-9.
347. Двірна К.П., Дробот М.В. Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941-1944 рр. *Інтернаука: науковий журнал*. 2017. №7. С. 18-25.
348. Денисенко Г.І. Комуністичне підпілля і масова антифашистська боротьба трудящих Житомирщини в роки Великої вітчизняної війни. Житомир, 1972. 274с.

349. Денисенко Г.І. Народна боротьба проти окупантів на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни. Житомир, 1975. 346с.
350. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті Україна. *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* 2006. Вип. 31. С. 79-86.
351. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціоналізму в Рейхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей.* 2010. Вип. 13. С. 33-39.
352. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки). Київ: Ін-т історії України, 2012. 174 с.
353. Дин Мартин. Пособники Холокоста: Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941-1944 гг. С.-Петербург: Академический проект, 2008. <https://na5ballov.pro/lib/voen/12343-din-m-posobniki-holokosta-prestupleniya-mestnoy-policii-belorussii-i-ukrainy-1941-1944-gg.html>
354. Дін Мартін. Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941-1944. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення.* Київ: Дух і Літера, 2015. С. 343-373.
355. Долгорученко К.О. Нормативно-правова основа організації та діяльності Східного відділу Міністерства просвіти і пропаганди Райху на окупованих радянських територіях. *Правовий часопис Донбасу.* 2018. №1. С. 21-30.
356. Дорошко М. Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920-30-ті роки: український «досвід». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2007. №16(1). С. 445-455.
357. Доценко В.О., Жолоб М.П. Особливості Голокосту на території окупованої нацистами Житомирщини (1941-1943 рр.). *Вісник аграрної історії.* 2024. №49-50. С. 113-121.

358. Доценко В.О., Журба М.А., Жолоб М.П. Примусове переселення поляків і німців із прикордонної зони УСРР (1935–1936 рр.): перебіг, сприйняття, опір. *Сторінки історії*. 2022. №55. <http://historypages.kpi.ua/article/view/269883>
359. Доценко В.О., Сердюк В.О. Голокост в єврейських сільськогосподарських колоніях Півдня України. *Вісник аграрної історії*. 2022. №39-42. С.67-76.
360. Єржабек Б. Шкільництво та шкільна політика в райхскомісаріаті Україна 1941-1944, у світлі німецьких документів. Мюнхен: Український вільний Університет, 1991. 240 с.
361. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272с.
362. Жилюк В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації. *Пам'ять століть*. 2005. № 3-4. С. 208-223.
363. Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр.: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308с.
364. Заболотна Т. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2016_18_7 .
365. Зек Б. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941-1944 роках. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9-10. С. 105-111.
366. Зінченко Ю. І. Національні меншини України та Криму періоду Другої світової війни. *Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект* / Гол. Ред. І. Ф. Курас. Київ: ІПіЕНД, 2000. С.179-209.
367. Зінько Ю. А., Гінда В. В. Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 3б. *наук. ст.* 2002. Вип. 6. С.176-179.

368. Зінько Ю.А. Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944). *Сторінки воєнної історії України*. 2002. Вип.6. С.176-179.
369. Зінько Ю.А., Григорчук П.С. Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах фашистської окупації (1941-1944 рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* 2004. Вип. 26. С. 229-236.
370. История Великой войны 1941–1945. Москва: ИНЭС; РУБИН, 2015. Т. 2. 656 с.
371. Іваненко А. До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації. *Воєнно-історичний меридіан*. 2019. №4(26). С. 96-107.
372. Іваненко А.О. Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. Чернігів: ПАТ «ПВК Десна», 2020. 486 с.
373. Іванов В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 728с.
374. Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 83-95.
375. Іванова Н. В. Жіночий рух на Поділлі в 1941-1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2002. Вип. 6. С. 221-226.
376. Іваньков І. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. ... дис. канд. іст. наук. Київ, 2007.
377. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 238 с.
378. Історія держави і права України. У 2-х т. За ред. В.Я. Тація, А. Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Том. 2. Київ: «Ін Юре», 2003. 580с.

379. Калінічева, Г. І. Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна». *Питання німецької історії*. 2007. С. 227-243.
380. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.
381. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу Вермахта в Україні (1941-1944). Київ: Генеза, 2005. 408с.
382. Кицак Б.В. Стан медичної галузі на території Райхскомісаріату «Україна» у 1941-1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016, вип. 46. С. 256-259.
383. Клец В. К. Идеологический коллаборационизм этнических немцев в СССР в годы Великой Отечественной войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21–23 окт. 2010 г.* Москва: МСНК-Пресс, 2011. С. 164–165.
384. Клец, В. К. Коллаборационизм этнических немцев в годы Великой Отечественной войны: своеобразие формы и содержания [Текст]: сб. науч. тр. К 60-летию великой победы: взгляд из XXI века. 2010. С. 66-94.
385. Клец В.К. Військовий колабораціонізм етнічних німців в роки Великої Вітчизняної війни. *Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.)*. Д., 2010. С. 39-48.
386. Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941-1944 рр. Харків: Ранок-НТ, 2012. 272с.
387. Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15-28.
388. Коваль М., Кондратенко Ю. Кому війна, а кому... *Вітчизна*. 1996. № 1-3. С. 112-113.

389. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336с.
390. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
391. Ковальчук І. Освітній аспект діяльності обох ОУН на Житомирщині у другій половині 1941 року. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки*. 2013. Вип. 10. С. 306-317.
392. Ковальчук І. Акція УПА 12 січня 1945 року в районному центрі Городниця Житомирської області (історіографічний та джерельний аспекти). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 243-255.
393. Ковальчук І. Поширення впливу ОУН-Б на Житомирщину в 1941 р. *Волинські історичні записки: зб. наук. праць*. 2008. №1. С. 239-246.
394. Ковальчук І. Прихід похідної групи ОУН під проводом Андрія Мельника «Північ» до Житомира у липні 1941 р. *Розбудова держави. Зб-ик праць*. (1-2).
<http://eprints.zu.edu.ua/8717/1/%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>
395. Ковальчук І.В. Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської області у 1941 році. *Інтермаріум: історія, політика, культур*. 2018. № 5. С. 227-239.
396. Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. Житомир: Рута, 2011. 188с.
397. Коллаборационизм и партизанское движение. Режим доступу: <http://ef.1939-1945.Net>.
398. Кононенко В. Єврейське населення Поділля (400-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370с.

399. Кононенко В. Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2018. Вип. 26. С.173-178.
400. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. 659с.
401. Костриця М.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства. Житомир: Косенко, 2007. 464с.
402. Кравченко А., Батурін С. Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність). Львів, 2008.
403. Кравченко А.А. Висвітлення питань «остарбайтерів» у пресі періоду Другої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. ХУІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2010. С. 111-115.
404. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388с.
405. Куницький М. Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах рейхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки.* 2013. Вип. 10. С. 317-325.
406. Куницький М. Ставлення цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» до осіб, постраждалих від радянської влади (1941-1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 81-87.
407. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): [монографія]. Київ: НВЦ «Профі», 2014. 564 с.
408. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. Львів: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2010. 328с.

409. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. Київ: Основи, 2002. 510с.
410. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. К., 2009. Вип. 12. С. 135-150.
411. Кучер В. І., Потильчак О.В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: [монографія]. Київ – Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 368 с.
412. Лахно В. Пошук добровольців на роботи до Третього Рейху: реалії Полтавщини. *1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму: збірник статей за матеріалами міжнародної наукової конференції* (Полтава, 28.09.2011 р.). Полтава, 2011. С. 93-100.
413. Лауер В. «На ньому лежить увесь тягар управління»: нацистські цивільні правителі і Голокост на Житомирщині. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 311-342.
414. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368с.
415. Лауэр Венди «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944). *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. 2007. Випуск 4. 2007. С. 31-60.
416. Левитас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов). *Проблемы Холокоста: научный журнал*. 2002. Вып. 1. С. 71-90.
417. Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір. Київ: Наш час, 2011. 272с.
418. Лисенко О. Депортації періоду Другої світової війни: історія і сучасність. «Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедії етносів України)». Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 18 січня 2002 р. Київ: Інформаційний сервіс, 2002. С. 23-30.

419. Лисенко О. Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939-1946 роках / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 436 с.
420. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946. Київ, 1998. 403с.
421. Лисенко О., Грицюк В., Кидонь В. Правопорушення радянських військовослужбовців на території України в завершальний період Другої світової війни. *Росія-Україна: зради, союзи, війни* /відп. ред. М. Литвин. Львів-Тернопіль: Лібра-Терра, 2024. 798с. С. 519-530.
422. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. №5. С. 3-16.
423. Лобода М.К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. №3. С. 64-75.
424. Маєвський О. Конструювання іконографічного образу співробітників НКВД у нацистській пропаганді Райху напередодні та у роки Другої світової війни. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2019. № 1 (51). С. 264-285.
425. Маринченко А. «Внести раздоры между народами...»: рассовая политика немецких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало 1942 года. *Новая и новейшая история*. 2014. №2. С. 59-91
426. Мартыненко В. Л. К вопросу о характере и причинах сотрудничества этнических немцев с оккупационными властями на Украине в годы Второй мировой войны. *Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны*. Матер. XIII международной науч. конф. Москва, 21-23 окт. 2010 г. Москва: МСНК-Пресс, 2011.
427. Марущенко О.В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України. *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. Вип. 7. Ч. I. 2003. С. 47-65.
428. Меленчук М. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтерок з Канади. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального*

- насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С.252-266.
429. Мельничук О. Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2018. Вип. 26. С. 179-190.
430. Мозохин О.Б. Право на репресии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). Москва: Кучково поле, 2006. 480с.
431. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. Київ: Книга Паняті України, 1996. 568с.
432. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). Москва: Воениздат, 1974. 387 с.
433. Ніколаєць Ю. Німецьке населення України у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 3-4 (95-96). С. 214-237.
434. Ніколаєць Ю. О. *Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним*. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 61 с.
435. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення України у перший період Великої Вітчизняної війни. Вінниця: Х-АРТ, 2004. 334 с.
436. Ніколаєць Ю. О. Національні меншини України у роки Другої світової війни у контексті етнополітичних практик воюючих сторін: науковий дискурс. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 5-6(91-92). С. 321-368.
437. Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 1 (34). С.131-146.

438. Ніколаєць Ю.О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). Вінниця: Тезис, 1999. 64 с.
439. Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943-1957 рр.. (За документами архіву СБ України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. №1. С. 103-129.
440. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк, 2003. 624с.
441. Новосадова Н.Г. Політичні репресії проти інтелігенції на Житомирщині в 30-х роках ХХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 37. С. 127-131.
442. Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. №3. С. 49-56.
443. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим у генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.). Хмельницький: Поліграфст-2, 2012.
444. Омельчук Д.В. Колабораціонізм в Україні (1941-1944 рр.). *Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки», 4-5 травня 1995 р.* Частина 1. Київ: УДПУ. С. 186-188.
445. Орлянський В.С. Німецька окупаційна влада як симбіоз нацистської і комуністичної систем. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 36-40.
446. Орлянський В.С., Тедеев О.С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941-1943 рр.): Монографія. Київ: Центра учбової літератури, 2010. 322с.
447. Павлов М.П. Процессы и судьбы. Воспоминания и размышления военного прокурора. Киев: Селянська зоря, 2001. 292 с.

448. Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР, 1941-1956 рр.». *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 124-136.
449. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Монографія. Київ: 2009. 284с.
450. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір ...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.): монографія. Львів: Часопис, 2012. 592с.
451. Патриляк І.К., Боровик М.А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2010. 590 с.
452. Пацула Й. М. Отже колаборанти. Хто вони? Скільки їх Було? Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.volyn-rivne.com>.
453. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941-1943 рр.. *Український історичний журнал*. 2005. №1. С. 34-41.
454. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ, 2010. 150 с.
455. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
456. Першина Т. С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943-1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 23-35.
457. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні (1941-1944). Київ: Наукова думка, 1985. 172 с.
458. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психіатрія при нацизмі: наслідки дегуманізації психіатричної практики на тимчасово окупованих територіях СРСР. *Психічне здоров'я*. 2012. № 2. С. 77-89.
459. Петрова А.І. Характерні риси та особливості окупаційного режиму в рейхскомісаріаті «Україна» (на матеріалах Хмельницької та Вінницької

областей). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2010. С. 75-82.

460. Подкур Р. Ю. Деякі типи настроїв населення окупованої території України за матеріалами органів державної безпеки УРСР. *Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939-1945*: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10-11 жовтня 2014 р.) Вінниця, 2014. С. 182-195.

461. Полетаєв Г. Оунівське підпілля на Житомирщині (1941-1944 рр.). www.eprints.zu.edu.

462. Політична історія України ХХ століття. Київ: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945). 584 с.

463. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. 442 с.

464. Полян П. Советские граждане в Рейхе: сколько их было. Електронний ресурс. Режим доступу: www.Genstab.ru.

465. Пономаренко Р. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. Москва: Яуза-Пресс, 2014. 256с.

466. Потильчак О. В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944). *Молода нація*. 1996. № 4. С. 236-354.

467. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. Київ: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29с.

468. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 49с.

469. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941-1943: действия и мотивация. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1(2). С. 31-59.

470. Радченко Л.А., Мартыненко В.Л., Радченко Я.Ю. Немецкое население Украины в годы Второй мировой войны в контексте современной украинской историографии. *Science Rise*. 2017. № 1. С. 15-20.
471. Рафальська Т. Репресивна політика радянської влади щодо національних меншин Житомирщини в 30-х роках ХХ століття. *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* 2006. Вип. 33. С. 88-102.
472. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. За ред. В.Т. Маляренка. Київ, 1997. 464с.
473. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90-101.
474. Рекотов П.В. Роль релігійного чинника у здійсненні окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. №2. С. 52-59.
475. Рекрут В. Гайсинщина напередодні та у першій місяць німецько-радянської війни (1941-1945 рр.). *Вінниччина минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. До 80-річчя початку німецько-радянської війни. Матеріали XXXII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю*. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021 С. 24-43.
476. Рекрут В.П. Діяльність кооперативних установ та організацій Вінниччини в умовах нацистської окупації 1941-1944 рр. *Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939-1945. Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10-11 жовтня 2014 р.)*. Вінниця, 2014. С. 195-204.
477. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення Лівобережної України в 1941-1943 рр. та його ставлення до радянських військових мобілізацій. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий журнал. 2013. Вип.1. С.127-150.
478. Рудницька Н. Репатріація польського населення Житомирської області до Польщі у 1944–1946 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 208-220.

479. Рудницька Н. До історії геноциду євреїв та ромів на Житомирщині в роки гітлерівської окупації (на матеріалах архіву Управління СБУ в Житомирській області). *Запорожские еврейские чтения: Сборник статей и материалов (16-17 апреля 2015 года)*. Днепропетровск: Ткума, 2016. С. 33-42.
480. Рудницька Н. Свідчення очевидців Голокосту на Житомирщині як історичне джерело (за матеріалами архіву управління Служби безпеки України в Житомирській області). *Світові війни ХХ століття та історична пам'ять: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції*. Житомир, 2013. С. 233-239.
481. Рудницька Н. Створення та діяльність поліції в роки окупаційного режиму на Житомирщині (1941–1944 рр.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, (9–10 листопада 2012 р., м. Житомир)*. С. 226-229.
482. Рудницька Н.В. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області. *ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р.* Дніпропетровськ: Ткума, 2011. С.373-378.
483. Салата О. Механізм і форми інформаційно-психологічного впливу на населення Волині в період німецької окупації 1941-1944 рр. *Військово-історичний меридіан. Електронний фаховий журнал*. 2013. Вип. 2. С. 41-49.
484. Салата О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941-1943 роках. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2020. №2(11). С. 116-124.
485. Салата О.А. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941-1942 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 188-197.
486. Салата О.О. Інформаційно-ідеологічна політика німецької окупаційної адміністрації щодо етнічних німців в Україні в 1941–1944 рр.. *Сумська старовина*. 2009. № 28-29. С. 64-71.

487. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938. Нью-Йорк-Торонто-Лондон-Сідней: Фундація Ольжича, 1991. 211с.
488. Семенко Л. І. Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941-1944 років. *Подільська старовина: наук. Збірник*. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. Вип. IV. С. 341-349.
489. Семиряга М. И. «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 863с.
490. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація. (Закінчення). *Визвольний шлях*. 2001. Кн. 4. квітень. С. 43-57.
491. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація. (Ч.1). *Визвольний шлях*. 2001. Кн. 3. Березень. С. 49-62.
492. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. 154с.
493. Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові: Матеріали для гідів. Львів, 2018. 274с.
494. Склокіна І. «Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики: регіональний аспект». *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 5. С. 118-141.
495. Складенко Є. «Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. №1/2. С. 15-27.
496. Скоробогатов А. Чи очікували в Україні на німців-визволителів у 1941 р.? *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип. 7. С. 234-243.
497. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. Москва: АСТ-Пресс Книга, 2002. 352с.
498. Соколов Б. Коллаборационисты: Предатели и патриоты. Режим доступу: <http://www.znание-sila.ru>

499. Соловйов О.В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2002. С. 120-132.
500. Соловьев А. В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате «Украина». *Ключевые проблемы истории российских немцев: Материалы 10-й международной науч. конф.* Москва, 2004. С. 426–433.
501. Соломатин Ю. Коллаборационизм на Украине: прошлое, настоящее, будущее. Режим доступу: <http://www.mrezha.Ru>
502. Сорокин Г.М. Немецко-фашистская система экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР. *Немецко-фашистский оккупационный режим. 1941–1944 гг.* Москва: Политиздат, 1965. С. 150-209.
503. Спогади-терни. Про моє життя німецьке... Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. / Ред. кол.: Г. Г. Грінченко (гол. ред.), І. Є. Реброва, А. І. Борисенко; Упорядн. І. Є. Реброва. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Східний інститут українознавства ім. Ковальських; Харківське товариство жертв нацизму. Харків: Право, 2008. 448 с.
504. Спудка І.М., Турчина Л.В. «Радість» звільнення, чи нова порція випробувань (настрої населення Запорізького краю на завершальному етапі Другої світової війни)? *Музейний вісник*. 2015. №15/2. С. 225-231.
505. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2015. 592 с.
506. Стельникович С., Максимов О. Нацистська політика масового переміщення трудових ресурсів на Південь райхскомісаріату «Україна» у 1942 р. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2022. Вип. 10. С. 92-104.
507. Стельникович С.В. «Між двох вогнів»: настрої населення Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації (1941-1944

- рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С.151-153.
508. Стельникович С.В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історіографічний нарис. Житомир: Полісся, 2010, 392с.
509. Стецкевич В. «Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якось жити. *Дзеркало тижня*. 2005. №23. 18 червня.
510. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр.. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 91-111.
511. Стяжкіна О. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 185-195.
512. Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від) мови. Донецьк, 2013. 295 с.
513. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і Літера, 2020. 272 с.
514. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: Дух і літера, 2019. 384 с.
515. Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. №2. С. 42-66.
516. Сугацька Н. Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*, Київ, 28-30 вересня 2012 р.. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. С. 162-173.
517. Терещенко Ю.В. Організація роботи органів НКВС по боротьбі з бандитизмом на території УРСР у 1943-1945 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*. 2012. Вип. 29. С. 27-33.

518. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси. Кн. 1 / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. Київ: Наукова думка, 2010. 734 с.
519. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси. Кн. 2 / [редкол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. Київ: Наукова думка, 2011. 943 с
520. Усач А. «Щоб вони більше не ходили по нашій святій землі»: КДБ УРСР і політика пам'яті про місцеву колаборацію, 1960-1980-ті рр.. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. 2018. Випуск 10. С. 42-64.
521. Усач А. «Я чула крики і стогін людей, чула постріли...» місцеві колаборантки та нацистські насильницькі практики в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944). *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 101-111.
522. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *«Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» (Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. С. 41-49.
523. Цвік Г.В. Історія Радомишля. Житомир: Вид. М. Костенко, 2015. 384с.
524. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Київ: Парламентское издательство, 2002. 503 с.
525. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е-1930-е годы. Монография. Москва: Готика, 1998. 208 с.
526. Черкасов А. А. Истоки и масштабы советского коллаборационизма в годы Второй мировой войны. Режим доступу: <http://monarchcenter.narod.rut>
527. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941 – 1943 рр.). *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* 2006. Вип. 31. С. 51-68.

528. Чирко Б. Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 152 с. С. 74-93.
529. Шайкан В. Засоби відновлення панівного становища більшовицької ідеології у процесі визволення України від гітлерівських загарбників. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2011. Вип. 14. С. 216-227.
530. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації. *Архіви окупації. 1941-1944.* / за ред. Н. Маковської. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 849-853.
531. Шайкан В. О. Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2003. Вип. 7, ч. 1. С. 263–272.
532. Шайкан В. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941-1944. Київ, 2010. 80с.
533. Шайкан В. Репресивно-каральні дії радянської влади проти колаборантів в роки Великої вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 217-229.
534. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466с.
535. Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 22 квітня 2005 р. Київ: ВПЦ МВС України, 2006. 250с.
536. Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 205-210.

537. Шайкан Валерій. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ). *Сторінки воєнної історії*. 2008. Вип.11. С. 211-2117.
538. Шерех Ю. Не для дітей. Нью-Йорк: Вид-во «Пролог», 1964. 415с.
539. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. Москва: АНО «Русское историческое общество», 2009. 480 с.
540. Яковенко В.Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 33. С. 179-189.

Автореферати та дисертації

541. Бриль Л. М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.
542. Буденная Л. Г. Комсомол в подпольной партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Июнь 1941-1944 гг. (На материалах Винницкой, Житомирской и Хмельницкой обл.): дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1969. 263 с.
543. Власенко В. В. Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941-1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2013. 208 с.
544. Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1997. 17 с.
545. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 211 с.
546. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941-1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2007. 223 с.

547. Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 15с.
548. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941-1944 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Переяслав-Хмельницький: Державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2005. 272с.
549. Гончаренко О.М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): Дис. ... докт. істор. наук. Переяслав-Хмельницький: Державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2011. 546с.
550. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939–вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 189 с.
551. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2008. 31 с.
552. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. 40 с.
553. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 20 с.
554. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2008. 20с.
555. Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення у райхскомісаріаті «Україна» в 1941-1942 рр. Дисертація ... канд. іст. наук. Житомир, 2018. 242с.
556. Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941-1943 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 286с.

557. Колесников Г. С. Партизанское движение на Житомирщине (1941 – 1943 гг.): дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук. Киев, 1955. 226с.
558. Крижний С.Г. Цивільний колабораціонізм як соціальне явище (на прикладі міста Харкова під час окупації 1941-1943 рр.). Автореферат дис. ... кандидата соціологічних наук. Харків, 2010. 21с.
559. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1999. 34 с.
560. Мамроцька О.А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
561. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.
562. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України) (червень 1941 – липень 1942): дис. ... канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 1998. 191с.
563. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1999. 16 с.
564. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. 205с.
565. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 18 с.
566. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. 35 с.

567. Сміян К. П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941-1944 років: дис... канд. іст. наук. Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки, 1996. 193с.
568. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007. 229 с.
569. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941-1944 рр.): дис. ... докт. іст. наук. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. 522с.
570. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941-1944 рр.): Автореферат дис. ... докт. іст. наук. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. 42с
571. Стрельцов О.А. Житомирская область во время немецко-фашистской оккупации в 1941-1943 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1947.
572. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 16 с.
573. Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 17 с.